

Język Latopisu supraskiego 1519 r.
(Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)

Katarzyna Grabowska

Język Latopisu supraskiego 1519 r.
(Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)



Białystok 2020

Recenzenci

Opracowanie graficzne

Redakcja i korekta

Beata Edyta Dworakowska

Skład i redakcja techniczna

Krzysztof Rutkowski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku

Białystok 2020

ISBN 978-83-7431-618-7

Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019–2022, nr projektu: 009/RID/2018/19, kwota finansowania 8 791 222,00 zł

 **Wydział
Filologiczny**
UNIwersytet w Białymstoku



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku

ul. Świerkowa 20B

15–328 Białystok

tel. (85) 745 71 20, (85) 745 71 02, (85) 745 70 59

e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

www: <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa

volumina.pl Daniel Krzanowski

SPIS TREŚCI

Rozdział I

UWAGI WSTĘPNE	11
1. Przedmiot i cel badań	11
2. Koncepcja pracy	12
3. Baza materiałowa	13
4. Powstanie i rozwój terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL)	13
5. Języki WKL	15
6. Latopisarstwo w WKL	16
7. Charakterystyka latopisów zachodnioruskich. Problem klasyfikacji	21
8. <i>Latopis supraski</i> . Charakterystyka zabytku	31

Rozdział II

FONETYKA	37
1. Wokalizm	37
1.1. Realizacja prasłowiańskich połączeń * <i>tort</i> , * <i>tolt</i> , * <i>tert</i> , * <i>telt</i>	37
1.2. Kontynuacja nagłosowych grup * <i>ort</i> , * <i>olt</i>	40
1.3. Rozwój prasłowiańskich grup * <i>tr̥rt</i> , * <i>tr̥lt</i> , * <i>tr̥rt</i> , * <i>tr̥lt</i>	41
1.4. Rozwój prasłowiańskich grup * <i>tr̥rt</i> , * <i>tr̥lt</i> , * <i>tr̥rt</i> , * <i>tr̥lt</i>	42
1.5. Nagłosowe [i̥-]/[o-]	43
1.6. Spółgłoski protetyczne przed samogłoskami szeregu tylnego [a-], [u-] w nagłosie	44
1.7. Akanie	45
1.8. Wahania pisowni <i>a/o</i> w nagłosie wyrazów	47
1.9. Przegłos [e] > [o]	47
1.10. Realizacja prasłowiańskiego [ě]	48
1.11. Wahanie [i]/[e] oraz [e]/[i]	50

1.12. Wahania [o]/[u].....	51
1.13. Realizacja jerów	52
1.13.1. Jery w rdzeniu	52
1.13.2. Jery w morfemach afiksalnych	56
1.13.3. Jery w morfemach fleksyjnych	63
2. Konsonantyzm	66
2.1. Zmiany w wybranych prasłowiańskich grupach spółgłoskowych wywołane palatalizującym wpływem [j] oraz samogłosek przednich ...	66
2.1.1. Realizacja prasłowiańskich połączeń wargowych * <i>pj</i> , * <i>bj</i> , * <i>mj</i> , * <i>vj</i>	66
2.1.2. Refleksacja prasłowiańskich połączeń * <i>dj</i> , * <i>tj</i> , * <i>gt'</i> , * <i>kt'</i> , * <i>zdj</i>	67
2.2. Spirantyzacja [g] > [h]	69
2.3. Realizacja [f]	70
2.4. Połączenia <i>ku</i> , <i>zu</i> , <i>xu</i>	71
2.5. Dyspalatalizacja szumiących i [c']	72
2.5.1. Realizacja [ž'] i [š']	72
2.5.2. Dyspalatalizacja [č']	72
2.5.3. Realizacja [c']	73
2.6. Dyspalatalizacja [r']	73
2.7. Zmiana [ĥ] w [u]	74
2.8. Przejście [u] w [u]	75
2.9. Nagłosowe [i-]	77
2.10. Prewokalizacja nagłosowej grupy spółgłoskowej	78
2.11. Odzwierciedlenie cokania w zabytku	79
2.12. Proteza i spółgłoski interwokaliczne	80
2.13. Zmiany w obrębie grup spółgłoskowych	81
2.13.1. Rezultaty powstania nowych grup spółgłoskowych	81
2.13.2. Inne procesy związane z zanikiem jerów	86
Wnioski	86
 Rozdział III	
MORFOLOGIA	89
FLEKSJA IMIENNA	
1. Rzeczownik	89
1.1. Deklinacja <i>ǎ</i> -tematowa	90
1.1.1. Rzeczowniki twar-dotematowe	90

1.1.2. Rzeczowniki miękko tematowe	94
1.1.3. Rzeczowniki zbiorowe	96
1.2. Deklinacja ō-tematowa	97
1.2.1. Rzeczowniki twar dotematowe	97
1.2.2. Rzeczowniki miękko tematowe	104
1.3. Deklinacja ů-tematowa	108
1.4. Deklinacja ȳ-tematowa	110
1.5. Deklinacja spółgłoskowa	114
1.5.1. Deklinacja na *s	114
1.5.2. Deklinacja na *n	115
1.5.3. Deklinacja na *t	117
1.5.4. Deklinacja na *r	118
1.5.5. Deklinacja na *ū	119
Wnioski	120
2. Zaimek	121
2.1. Zaimki osobowe 1 oraz 2 os.	122
2.2. Zaimek zwrotny	124
2.3. Zaimki nieosobowe	125
2.3.1. Zaimki twar dotematowe	125
2.3.2. Zaimki miękko tematowe	130
2.3.3. Zaimki nierodzajowe: pytajne, przeczące i nieokreślone	135
Wnioski	135
3. Przymiotnik	136
3.1. Odmiana prosta	137
3.2. Odmiana złożona	142
3.2.1. Przymiotniki twar dotematowe	142
3.2.2. Przymiotniki miękko tematowe	149
3.3. Stopniowanie przymiotników	150
3.3.1. Comparativus	150
3.3.2. Superlativus	151
Wnioski	151
4. Imiesłów	152
4.1. Imiesłowy czynne czasu terażniejszego	153
4.2. Imiesłowy czynne czasu przeszłego	156
4.3. Imiesłowy bierne czasu terażniejszego	160
4.4. Imiesłowy bierne czasu przeszłego	161
Wnioski	163

FLEKSJA WERBALNA

1. Tryb oznajmujący	164
1.1. Czas teraźniejszy	164
1.2. Czasy przyszłe	168
1.2.1. Czas przyszły prosty	169
1.2.2. Czas przyszły złożony I	171
1.3. Czasy przeszłe	173
1.3.1. Aoryst	173
1.3.2. Perfectum	178
1.3.3. Imperfectum	182
1.3.4. Plusquamperfectum	184
2. Tryb rozkazujący	186
3. Tryb przypuszczający	189
4. Bezokolicznik	192
Wnioski	193

Rozdział IV

ZAPOŻYCZENIA LEKSYKALNE	195
1. Zapożyczenia z języka greckiego	196
2. Cerkiewnosłowianizmy	199
2.1. Zapożyczenia formalnosemantyczne	200
2.2. Kalki semantyczne	212
2.3. Frazeologizmy i cytaty	213
3. Zapożyczenia z języka polskiego	214
3.1. Zapożyczenia formalnosemantyczne	215
3.2. Kalki semantyczne i strukturalne	220
3.2.1. Kalki semantyczne	220
3.2.2. Kalki strukturalne	221
4. Zapożyczenia z innych języków	222
4.1. Zapożyczenia z języków tureckich	222
4.2. Zapożyczenia z języków germańskich	224
4.3. Zapożyczenia z języków skandynawskich	225
4.4. Zapożyczenia z języka litewskiego	226
Wnioski	228

PODSUMOWANIE.....	230
1. Fonetyka.....	231
2. Fleksja.....	233
3. Leksyka.....	236
BIBLIOGRAFIA.....	239
WYKAZ SKRÓTÓW.....	248
INDEKS FORM WYRAZOWYCH.....	250
SUMMARY.....	303

Rozdział I

UWAGI WSTĘPNE

1. PRZEDMIOT I CEL BADAŃ

Najwcześniejsze wzmianki o istnieniu latopisów „litewskich” pojawiają się u polskich dziejopisarzy: J. Długosza, M. Bielskiego i M. Strykowskiemu, którzy wykorzystali je przy spisywaniu swoich kronik¹. Aż do lat 20. XIX w. historycy i badacze zabytków piśmiennictwa mogli jedynie przypuszczać, w jakim języku oraz formie owe latopisy zostały zapisane/wydane². Istniały obawy, że wykorzystywane przez polskich kronikarzy źródła na przestrzeni wieków uległy zniszczeniu. Wątpliwości rozwiła odkrycie w 1822 r. w bibliotece monasteru supraskiego pierwszego z ponad dwudziestu znanych do dziś latopisów białorusko-litewskich, powstałych na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Odnalezienie przez dwóch badaczy rękopisów starobiałoruskich – Ignacego Daniłowicza oraz Michała Bobrowskiego *Kroniki supraskiej*, będącej jednym z najlepiej zachowanych tekstów pierwszej redakcji latopisów białorusko-litewskich, zapoczątkowało badania nad latopisarstwem zachodnioruskim.

Kronika supraska od momentu wprowadzenia do obiegu naukowego stanowiła obiekt zainteresowania kilku badaczy. Pierwszą próbę opisu zabytku podjął I. Daniłowicz³, następnie artykuł poświęcony charakterystyce latopisu opubli-

¹ Н.Н. Улащик, *Открытие и публикация Супрасльської летописи*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники*, Москва 1976, s. 203–204.

² Por. I. Daniłowicz, *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno 1827, s. 6.

³ I. Daniłowicz, *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno 1827.

kował A.A. Szachmatow⁴. W 2001 r. w Barnaule została obroniona rozprawa doktorska⁵, której tematem była typologia zapożyczeń w latopisach białorusko-litewskich na podstawie *Latopisu supraskiego*⁶. Jednak nie powstało dotychczas odrębne opracowanie poświęcone dokładniejszej analizie zabytku, z uwzględnieniem różnych aspektów językowych.

Celem niniejszej monografii jest próba charakterystyki językowej latopisu przeprowadzona na podstawie wielopłaszczyznowej analizy jego cech na poziomach fonetycznym, morfologicznym oraz leksykalnym, z uwzględnieniem zaobserwowanych zmian w stosunku do stanu ogólnoruskiego. Istotnym elementem pracy jest również wyodrębnienie cech fonetycznych i fleksyjnych o proveniencji białoruskiej i ukraińskiej w języku *Kroniki supraskiej*. Klasyfikacja zapożyczeń funkcjonujących w tekście zabytku pozwoliła określić najważniejsze źródła wpływów językowych we wczesnej redakcji latopisów białorusko-litewskich, reprezentowanych przez *Latopis supraski*. Prezentacja materiału badawczego oparta została na reprezentatywnej grupie przykładów z zachowaniem proporcji dotyczących częstotliwości występowania poszczególnych zjawisk językowych w analizowanym latopisie.

W badaniach zostały zastosowane metody filologiczna i historyczno-porównawcza, które pozwoliły na wyodrębnienie cech fonetycznych i fleksyjnych, odbiegających od stanu ogólnoruskiego (związanych m.in. z rozwojem języków zachodnioruskich), oraz elementów cerkiewnosłowiańskich.

2. KONCEPCJA PRACY

Monografia składa się z czterech rozdziałów. Opis zagadnień dotyczących języka *Kroniki supraskiej* poprzedza ogólna charakterystyka zabytku na tle pozostałych

⁴ А.А. Шахматовъ, *О Супрасльскомъ спискѣ Западно-русской лѣтописи*, [w:] *Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи за 1900 годъ*, вып. 13, Санкт-Петербург 1901, s. 1–16.

⁵ Е.Б. Шалфеева, *Типология заимствованных элементов в языке белорусско-литовских летописей XV–XVI в.: На материале Супрасльской летописи 1519 г.* (rozprawa doktorska na prawach rękopisu), Новосибирск 2001.

⁶ W niniejszej książce nazwy: *Kronika supraska* oraz *Latopis supraski* używane są zamiennie.

latopisów białorusko-litewskich, ich klasyfikacja i stan badań. Przedstawiony został również ogólny rys historyczny zawierający genezę oraz rozwój terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centralną część pracy stanowi opis zjawisk językowych zawarty w kolejnych rozdziałach zatytułowanych: *Fonetyka* (II), *Morfologia* (III) oraz *Zapożyczenia leksykalne* (IV). Analizie zostały poddane cechy fonetyczne zabytku (zjawiska w obrębie wokalizmu i konsonantyzmu) oraz morfologiczne (charakterystyka fleksji imiennej i werbalnej) z uwzględnieniem elementów dialektalnych (białoruskich i ukraińskich). W IV rozdziale omówiono zapożyczenia leksykalne, głównie z języków słowiańskich (język cerkiewno-słowiański i polski). Książka kończy się podsumowaniem, w którym zostały wyeksponowane najważniejsze wnioski wynikające z analizy poszczególnych zjawisk językowych.

3. BAZA MATERIAŁOWA

Bazę materiałową stanowi tekst *Kroniki supraskiej* opublikowany w 35. tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N.N. Ułaszczyka⁷. Numeracja stron latopisu, wykorzystana w monografii, jest zgodna z numeracją przyjętą w tym wydaniu.

4. POWSTANIE I ROZWÓJ TERYTORIALNY WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

Pierwsze wzmianki o Litwie pojawiają się w *Żywocie św. Brunona* z początku XI w.⁸ Latopisy staroruskie od ok. 1235 r. wspominają o istnieniu pomiędzy Wilią i Niemnem „Litwy Mendoga”⁹.

⁷ Н.Н. Улащик (red.), *Полное собрание русских летописей*, t. 35, Москва 1980, s. 36–67.

⁸ L. Bednarczyk, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1999, s. 114.

⁹ У. Арлоў, Г. Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918). Падзеі. Даты. Ілюстрацыі*, Вільня 2002, s. 38.

Zdaniem historyków, powstanie WKL było efektem bodźców wewnętrznych, do których można zaliczyć rozwój społeczno-gospodarczy i polityczny plemion litewskich¹⁰ oraz zewnętrznych, pod postacią zagrożenia ze strony koczowniczych plemion tatarskich i Zakonu Krzyżackiego¹¹.

Twórcą państwowości litewskiej był Mendog (1195?–1263), który w drugiej ćwierci XII w. zjednoczył liczne księstwa plemienne w jednolite państwo, a następnie zajął Ruś Czarną, Grodno i Nowogródek, który został stolicą nowego państwa¹². W 1253 r. Mendog przyjął chrzest w obrządku katolickim i z błogosławieństwa papieża Innocentego IV został koronowanym władcą Litwy. Szybki rozwój nowego państwa był związany z korzystnym położeniem geograficznym i talentem dyplomatycznym jego książąt. Terytorium WKL znacząco rozszerzyło się w trakcie rządów Giedymina (1316–1541) i jego syna Olgerda (1345–1377), kiedy to w skład państwa weszły księstwa Witebskie, Mińskie, Druckie, Turowsko-Pińskie, Polesie, Wołyń, Podole, a także ziemia Czernihowska i część Smoleńszczyzny. Rdzenną Litwę okrężał pas ziem ruskich, stanowiących 9/10 całego terytorium formującego się państwa¹³. Po śmierci Olgerda tron wielkksiążęcy w 1377 r. zajął Jagiełło (ok. 1348–1434). W 1385 r. w Krewie podpisał on akt unii, na mocy której otrzymał prawa do małżeństwa z polską królową Jadwigą oraz koronę polską. W zamian za to Jagiełło zobowiązał się przyjmując chrzest i schryścianizować Litwę¹⁴. Rezultatem unii było włączenie w 1386 r. ziem WKL do Królestwa Polskiego. W WKL zaczęły pojawiać się przypadki dyskryminacji białoruskich feudałów wyznania prawosławnego, co wzbudzało antylitewskie nastroje. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIV w. wielki książę Witold wystąpił z programem utworzenia niezależnego od Korony królestwa, jednak plany te nie doszły do skutku¹⁵. Na przełomie XIV i XV w. proces formowania się WKL uległ zakończeniu.

¹⁰ A. Krawcewicz, *Formowanie się koncepcji genezy WKL w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 11, s. 6.

¹¹ М.П. Касцюк (red.), *Нарысы гісторыі Беларусі*, ч. 1, Мінск 1994, s. 114.

¹² М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1990, s. 315–317.

¹³ М.П. Касцюк (red.), *Нарысы гісторыі...*, s. 114–115.

¹⁴ У. Арлоў, Г. Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай...*, s. 49.

¹⁵ М.П. Касцюк (red.), *Нарысы гісторыі...*, s. 121–123.

5. JĘZYKI WKL

Ze względu na położenie geograficzne, w WKL krzyżowały się dwie kultury chrześcijańskie, co pozostawiło ślad w kulturze i historii tego państwa¹⁶. Skomplikowane stosunki religijne oraz etniczne wymagały stosowania kilku języków różnicowanych funkcjonalnie. Językiem liturgicznym Cerkwi prawosławnej, a zarazem literatury religijnej, był cerkiewnosłowiański, zaś Kościoła rzymskokatolickiego – łacina¹⁷, która, wspólnie z polszczyzną, pełniła również rolę języka kancelaryjnego oraz literackiego¹⁸. Należy zauważyć, iż dla Tatarów pomocniczym językiem liturgicznym od XVII w. – zapisywanym alfabetem arabskim – był polski i białoruski¹⁹. W tych językach powstawały również teksty świeckie: listy, testamenty, notatki oraz inskrypcje nagrobne²⁰. *Ruska mowa* (określana przez dawnych pisarzy również mianem *prosta mo(t)wa*, *prosty język ruski*, *prosty ruski dialekt*)²¹, oficjalny język urzędowy WKL do 1696 r., była narzędziem komunikacji międzyetnicznej i międzykonfesyjnej, a zarazem była językiem literatury świeckiej i religijnej²². Jak podkreśla I.I. Ohijenko, często była używana w kontaktach domowych książąt litewskich, powiązanych z rodami ruskimi²³.

Ruska mowa została ukształtowana na podstawie wspólnego dla Białorusinów i Ukraińców języka staroruskiego, jednak wśród językoznawców nie ma zgodnej opinii, czym w rzeczywistości była. Pojęcia *ruska mowa* / *prosta mowa* nie są jednoznacznie interpretowane. Dla XV–XVII-wiecznych pisarzy stanowiły

¹⁶ L. Citko, „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, s. 19.

¹⁷ W charakterze języków pomocniczych używano również języka polskiego, litewskiego oraz białoruskiego; por. Л. Беднарчук, *Моўная суіснасьць Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай мове*, [w:] Л. Беднарчук, *Спадчына Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай мове*, Нью Ёрк–Кракаў–Люблін, 2014, s. 3.

¹⁸ Ibidem; L. Bednarczuk, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2010, s. 25.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986, s. 67.

²¹ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język „Nauk Parafialnych” (Poczajów 1794)*, Warszawa 2009, s. 17.

²² L. Citko, „Kronika Bychowca” na tle historii..., s. 19.

²³ I.I. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, s. 95.

określenia synonimiczne, jednak współcześnie pojawiają się teorie, zgodnie z którymi *prosta* i *ruska mowa* stanowią warianty jednego języka zachodnioruskiego. W wielu pracach funkcjonuje dyferencjacja pojęć *prosta* i *ruska mowa* ze względu na zakres użycia tych języków. Jednocześnie część badaczy (np. P.P. Pluszcz, J.W. Szewelow) wyrażało opinię, iż *prosta mowa* była używana na ziemiach ukraińskich po XVI w. jako kontynuacja języka ruskiego. Inni językoznawcy (m.in. W.M. Miakiszew, M. Mozer) poszerzali zasięg funkcjonowania *prostej mowy* o ziemie ukraińsko-białoruskie. Większość językoznawców zgadza się z opinią o wspólnym dla Białorusinów i Ukraińców języku pisanym, rozumianym przez oba narody. Próby ustalenia podłoża dialektalnego *prostej mowy* również nie dają jednakowych wyników u wszystkich badaczy. Część językoznawców (m.in. W. Kuraszkiewicz, F.T. Żyłko, A.A. Moskalenko) opowiada się za ukraińską genezą *prostej mowy*. Diametralnie odmienne podejście reprezentują np. J.F. Karskij, A.A. Szachmatow, A.I. Sobolewskij, Ch. Stang, upatrujący białoruskich początków *prostej mowy*. Pojawiały się również teorie wywodzące *prostą mowę* od języka cerkiewnosłowiańskiego²⁴.

6. LATOPISARSTWO W WKL

Latopisy są historycznymi zabytkami piśmiennictwa Słowian wschodnich XI–XVII w.²⁵ Zwykle w tego rodzaju utworach historia Rusi była przedstawiana od „samego początku”; opowiadanie często rozpoczynało się opisem czasów biblijnych, następnie antycznych, epoki Bizancjum i dopiero wtedy skupiano się na historii Rusi. Najbardziej znanym i najstarszym przykładem latopisarstwa jest *Powieść minionych lat* (*Повесть временных лет*), do której nawiązuje większość późniejszych zabytków. Stała się ona fundamentem rozwoju tego rodzaju piśmiennictwa i bodźcem do jego zrodzenia się w innych regionach wschodniej Słowiańszczyzny²⁶. Latopisy często stanowiły utwory

²⁴ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku...*, s. 20–23.

²⁵ Problemowi genezy latopisów białorusko-litewskich został poświęcony odrębny artykuł, por. K. Smoktunowicz, *Latopisy białorusko-litewskie: geneza, redakcje, język*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2009, t. 9, s. 203–205.

²⁶ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і хронікі*, Мінск 1997, s. 7.

kompilowane – tzw. *своды*. W ich skład mogły wchodzić nie tylko fragmenty innych, wcześniejszych latopisów, ale również żywoty świętych, listy, różnego rodzaju dokumenty oficjalne. Dzięki temu do naszych czasów dotrwało wiele zabytków literatury staroruskiej takich jak: *Поучение Владимира Мономаха*, *Сказание о Мамаевом побоище*, *Хождение за три моря Афанасия Никитина* i wiele innych.

Pod silnym wpływem kultury ruskiej znajdowało się również piśmiennictwo WKL, w tym latopisarstwo, które kontynuowało staroruską tradycję Rusi północno-wschodniej oraz Rusi Kijowskiej, przede wszystkim *Powieści minionych lat* i *Latopisu Halicko-Wołyńskiego* z końca XIII w. Zabytek ów był nie tylko bezpośrednim źródłem wykorzystywanym w późniejszych latopisach, ale także wzorem literackim dla XVI-wiecznych kronikarzy białoruskich²⁷.

Z upływem czasu latopisarstwo w WKL zaczęło kształtować indywidualne cechy, odróżniające je od tradycyjnych zabytków Rusi Kijowskiej, a jednocześnie umacniające związki z literaturą innych narodów słowiańskich i Litwy. Zmiany, które objęły zarówno język, jak i sposób przedstawienia materiału, najsilniej zaczęły zaznaczać się w XVI w. Zakres tematyki poruszanej w zabytkach również uległ zmianie.

W latopisach pojawiają się lokalne elementy językowe, które można wyodrębnić na podstawie analizy fonetycznej i morfologicznej zabytków. W tym okresie języki białoruski i ukraiński zaczęły już wypracowywać swoje charakterystyczne cechy, które znajdują odzwierciedlenie w tekstach pisanych²⁸. Na konieczność zbadania języka latopisów starobiałoruskich zwracał uwagę A.I. Żurauski, ponieważ „без дослідження гэтай мовы немагчыма зразумець тыя складаныя працэсы, якія адбываліся на шляху станаўлення беларускай літаратурнай мовы”²⁹. Badacz podkreślał, iż na podstawie różniejszych odpisów, które dotrwały do naszych czasów, można jedynie przypuszczać, jak wyglądał język najstarszych oryginalnych latopisów powstałych

²⁷ Ibidem, s. 9.

²⁸ В.Л. Микитась, *Західноруські, або литовсько-руські, літописи* [витяг з підручника: М.С. Грицай, В.Л. Микитась, Ф.Я. Шолом, *Давня українська література*, Київ 1978, с. 97–103], [online] <http://www.litopys.org.ua/psrl13235/lytov34.htm> (dostęp 13.11.2007 r.).

²⁹ А.І. Жураўскі, *Мова нашых продкаў*, Мінск 1983, s. 6.

na terenie WKL. Jego zdaniem język tych zabytków stanowi połączenie żywej mowy z elementami języka cerkiewnosłowiańskiego³⁰.

Obserwuje się również stopniowe odejście od formy dorocznych zapisów w stronę narracji literacko-historycznej na wzór kronik zachodnioeuropejskich. Tu znów znaczną rolę odegrał *Latopis halicko-wołyński*, w którym po raz pierwszy odchodzi się od konwencjonalnego sposobu przedstawienia materiału (powstał on jako powieść historyczna i dopiero później, około XIV w., podzielono go na odrębne doroczne artykuły oraz wstawiono daty, często tylko orientacyjne). Taką formę powieści historycznej przybiera pierwszy oryginalny utwór latopisarstwa białorusko-litewskiego – *Latopis wielkich książąt litewskich*³¹.

Zauważalne jest także poszerzenie tematyki o miejscowe (tzn. rozgrywane się na terenie WKL) wydarzenia; poczynając od XV w., kiedy na ziemiach Słowian wschodnich formowały się dwa mocarstwa – WKL i Księstwo Moskiewskie – w latopisach białorusko-litewskich zaczęła dominować idea zjednoczenia ziem i niezależności państwowej, nieraz odzwierciedlał się wręcz wrogi stosunek do Księstwa Moskiewskiego³².

Pierwsze ogólnopaństwowe latopisy WKL pojawiły się w latach panowania księcia Witolda (1392–1430), którego polityka zjednoczeniowa wyrażała najważniejsze tendencje tego okresu, związane z przewyciężeniem rozdrobnienia dzielnicowego i formowania się narodowości białoruskiej i litewskiej. Ówczesne latopisarstwo charakteryzuje się szeregiem osiągnięć, wśród których, oprócz wspomnianych wcześniej, można jeszcze wymienić próbę opisaną wspólnej historii Białorusi i Litwy³³.

Odkrycie i publikacja przez I. Daniłowicza *Kroniki supraskiej* zapoczątkowały intensywny rozwój badań nad latopisarstwem białorusko-litewskim. Wielu badaczy tego okresu (m.in. M. Malinowski, A. Raczyński, T. Narbutt i in.³⁴) poszukiwało w dworskich, pałacowych i monasterskich bibliotekach starych dokumentów, co zaowocowało również odnalezieniem tekstów kolejnych lato-

³⁰ А.І. Жураўскі, *Да пытання аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурнай мовы*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР” 1961, вып. 8, s. 111.

³¹ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы...*, s. 9.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 8–10.

³⁴ А.А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, s. 10.

pisów. W 1838 r. T. Narbutt dokonał opisu paleograficznego *Kroniki Bychowca*, zaś I. Daniłowicz na podstawie tego opisu oraz opierając się o rękopis *Latopisu supraskiego* wydał pracę pod tytułem *О литовскихъ лѣтописяхъ*³⁵. W 1846 r. staraniem T. Narbutta pojawiła się drukiem *Kronika Bychowca*; w tym samym roku O.M. Bodianskij opublikował fragmenty *Latopisu Raczyńskich* wraz z jego krótkim streszczeniem³⁶. W 1854 r. slawista A.N. Popow dokonał opisu *Latopisu Śluckiego* oraz opublikował 76 pierwszych kart rękopisu. Badaniem latopisów białorusko-litewskich zajmował się również N.I. Kostomarow, który podjął jedną z pierwszych prób ich klasyfikacji³⁷. Następnie zainteresowanie latopisarstwem białorusko-litewskim na jakiś czas spadło, a jego ponowny wzrost zapoczątkowała w 1881 r. praca I.A. Tichomirowa: *О составѣ западно-русскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей*³⁸, która drukiem ukazała się dopiero dwadzieścia lat później. W latach 80.–90. XIX w. pojawiły się prace naukowe poświęcone latopisarstwu białorusko-litewskiemu autorstwa polskich uczonych: I. Szaraniewicza³⁹, S. Smolki⁴⁰, A. Prochaski⁴¹. W rezultacie badań I. Szaraniewicz doszedł do wniosku, iż zwody 42 białorusko-litewskich latopisów powstawały w Smoleńsku w różnym okresie i były spisane przez różnych kronikarzy. Zakres

³⁵ „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія” 1840, ч. 38, № 2, s. 70–114.

³⁶ O.M. Бодянский, *О поискахъ моихъ въ Познанской публичной библиотекѣ*, [w:] *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ*, № 1, Москва 1846, s. 1–45.

³⁷ A.A. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 11.

³⁸ И.А. Тихомировъ, *О составѣ западно-русскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей*, „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія” 1901, ч. 334, s. 1–37.

³⁹ I. Szaraniewicz, *O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie „Velikoho kniazstwa litowskoho i zomojtskoho*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności” 1882, t. 15, s. 351–413.

⁴⁰ S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny*, Kraków 1889.

⁴¹ A. Prochaska, *Latopis litewski: rozbiór krytyczny*, Lwów 1890.

⁴² Ze względu na brak w polskim nazewnictwie dyferencjacji rosyjskich terminów „летописный свод” i „редакция летописного свода” w niniejszej pracy używana jest spolszczona forma „zwód” w ujęciu A.A. Шахматова, jako kompilacja wcześniejszych latopisów, w której wyrażona została określona koncepcja historyczno-polityczna danego ośrodka feudalnego. Pojęcie „redakcja” oznacza etap literackiej obróbki zabytku reprezentującego określony zwód. Por. A.A. Шахматовъ, *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, С.-Петербургъ 1908; В.С. Лихачев, *Текстология (на материале русской литературы X–XVII веков)*, Санкт-Петербург 2001.

zainteresowań badawczych S. Smolki obejmował przede wszystkim związki między polskimi kronikami a latopisami białorusko-litewskimi. Wśród osiągnięć rosyjskich badaczy tego okresu wymienić należy pracę S.A. Bielokurowa pt. *Русскія лѣтописи. I–III. (...) По рукописи принадлежащей Н.П. Никифорову*⁴³, w której autor dokonał wnikliwej analizy ogólnoruskiej części pierwszego zwołu latopisów białorusko-litewskich⁴⁴. Za pewnego rodzaju podsumowanie badań nad latopisarstwem zachodnioruskim w XIX w. można uznać publikację 17. tomu *Полного собрания белорусско-литовских летописей*⁴⁵. Opisem wszystkich znanych do tego czasu latopisów uwzględnionych w *ПСРЛ*⁴⁶ zajęli się S.L. Ptaszyckij oraz A.A. Szachmatow⁴⁷. W rezultacie wnikliwego porównania odpisów *I zwołu* latopisów białorusko-litewskich z bliskimi pod względem treści latopisami ruskimi A.A. Szachmatow doszedł do wniosku, że *zwód* ten został zredagowany w Smoleńsku na początku XVI w.⁴⁸ W 1910 oraz 1912 r. pojawiły się dwie prace J. Jakubowskiego pt. *Kroniki litewskie*⁴⁹ i *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*⁵⁰. Ostatnia z nich, dzięki swej bogatej zawartości, nie straciła na aktualności. W latach 20. pojawiły się dwie części monografii T. Suszyckiego *Західноруські літописи як пам'ятки літератури*⁵¹. Zainteresowanie latopisarstwem białorusko-litewskim, zwłaszcza wśród białoruskich

⁴³ С.А. Бѣлокуровъ, *Русскія лѣтописи. I–III. (...) По рукописи принадлежащей Н.П. Никифорову*, [w:] *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ*, Кн. 4, Москва 1898, s. III – LII.

⁴⁴ В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства Літоўскага XV–XVII стст.*, Мінск 2015, s. 6.

⁴⁵ С.Л. Пташицкій, А.А. Шахматовъ (red.), *Полное собраніе русскихъ лѣтописей (Западнорусскія лѣтописи)*, т. 17, С.-Петербургъ 1907.

⁴⁶ А.А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 10–13; por. również: В.Л. Микитась, *Західноруські, або литовсько-руські...*

⁴⁷ Zob. również: Н.Н. Улащик, *Подготовка к печати и издание тома XVII „Полного собрания русских летописей”*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники*, Москва 1974, s. 360–368.

⁴⁸ А.А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва 1938, s. 345.

⁴⁹ J. Jakubowski, *Kroniki litewskie*, „Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie” 1910, t. 3, s. 68–74.

⁵⁰ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912.

⁵¹ Т. Сушицький, *Західноруські літописи як пам'ятки літератури*, ч. 1–2, Київ 1921–1929.

i litewskich historyków, odrodziło się w latach 60–80. XX w. Dzięki pracy naukowej N.N. Ułaszczyka pojawiły się 22. i 35. tomy *ПСРЛ*, zawierające wszystkie znane latopisy zachodnioruskie. Jak dowiódł N.N. Ułaszczyk, zostały one zapisane w języku starobiałoruskim i miały ogólnopaństwowe znaczenie dla WKL. Wyniki swoich badań zawarł w monografii *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*⁵². Przeprowadził w niej archeograficzną i źródłoznawczą analizę wspomnianych latopisów. Ogromny wkład w badania nad latopisarstwem WKL wniósł W.A. Czamiarycki⁵³, który jest autorem szeregu cennych prac, między innymi książki *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*⁵⁴. Spośród litewskich badaczy należy wspomnieć przede wszystkim M. Jučasa⁵⁵. Problemowi lokalizacji *Kroniki Bychowca* oraz charakterystyce językowej zabytku zostały poświęcone prace N. Morozovej⁵⁶ oraz L. Citko⁵⁷. Prace wymienionych uczonych dostarczyły cennych wiadomości na temat okoliczności, miejsca oraz czasu powstania poszczególnych *zvodów* latopisów zachodnioruskich, a także źródeł, z których czerpali białoruscy kronikarze przy ich spisywaniu. Dokładne wyznaczenie części składowych oraz pogłębiona analiza latopisów, jako zabytków literatury, pozwoliły na dopracowanie ich klasyfikacji oraz prześledzenie ewolucji gatunku latopisarckiego na gruncie WKL⁵⁸.

7. CHARAKTERYSTYKA LATOPISÓW ZACHODNIORUSKICH. PROBLEM KLASYFIKACJI

Badacze już dawno zwrócili uwagę na fakt, że poszczególne latopisy białorusko-litewskie nie są jednakowe. Chociaż łączy je pochodzenie i wiele wspólnych części,

⁵² Н.Н. Улащик, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985.

⁵³ А.А. Семьянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 14–15.

⁵⁴ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969.

⁵⁵ M. Jučas, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius 1968.

⁵⁶ N. Morozova, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Bychovco kronika* (autoreferat rozprawy habilitacyjnej), Vilnius 2001.

⁵⁷ Por. pr. L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii...

⁵⁸ В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 10.

różnią się objętością, zawartością treściową i opracowaniem redaktorskim tekstu. Wspólnym elementem wszystkich kronik jest *Latopis wielkich książąt litewskich*⁵⁹.

Jako pierwszy próbę klasyfikacji zabytków podjął I. Daniłowicz, który uważał, że istnieją co najmniej trzy różne latopisy zachodnioruskie: *supraski* i dwa inne, z których korzystał M. Strykowski (jednym z nich była *Kronika Bychowca*). Nieco później w literaturze naukowej zostało wypracowane inne podejście do latopisów białorusko-litewskich. Wielu badaczy (N.I. Kostomarow, B.A. Wachiewicz) doszło do wniosku, że wszystkie te zabytki należą do jednego latopisarskiego *zwodu*, zachowanego w trzech redakcjach⁶⁰. W 1854 r. N.I. Kostomarow podzielił wszystkie znane mu latopisy białorusko-litewskie na krótkie i pełne. Do pierwszej grupy zaklasyfikował latopisy *supraski* i *ślucki*, zaś do drugiej – *Kronikę Bychowca*⁶¹. Podział ten został uzupełniony o jeszcze jedną grupę i w takiej postaci przyjęty przez większość badaczy latopisów, w tym przez T. Szuszyckiego, który dokonał jego aktualizacji. Zgodnie z jego klasyfikacją wszystkie latopisy białorusko-litewskie dzieliły się na: należące do krótkiej redakcji (w jej skład wchodził *Latopis wielkich książąt litewskich*, a reprezentowana była przez odpisy *supraski*, *ślucki*, *Nikiforowski*, *Akademicki*, *Wileński* oraz *Dubrowskiego*), poszerzonej (tzw. *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* – odpisy *Krasińskich*, *Rumiancewa*, *Towarzystwa Archeologicznego*, *Patriarszy*, *Tichonrawowa*, *Raczyńskich*, *Ewreinowa*) oraz pełnej (*Kronika Bychowca*). Taki typ klasyfikacji został przyjęty w rosyjskiej, białoruskiej i ukraińskiej literaturze naukowej epoki porewolucyjnej⁶². W wydanej w 1907 r. *Исторії України-Руси* M. Gruszewski wyodrębnił cztery *zwody* znanych do tego czasu latopisów białorusko-litewskich, przy czym odpisy *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* (drugi *zwód*) podzielił na trzy redakcje⁶³. Również W.A. Czamiarycki zaproponował podział na cztery grupy *zwodów*, wydzielając *Latopis wielkich książąt litewskich*, funkcjonujący w niektórych odpisach (m.in. *Origo regis*, *Wileńskim*, *Dubrowskiego*) jako oddzielny zabytek⁶⁴.

⁵⁹ Zagadnienie klasyfikacji latopisów białorusko-litewskich zostało opracowane w oparciu o artykuł K. Smoktunowicz, *Latopisy białorusko-litewskie...*, s. 205–213.

⁶⁰ В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 15–16.

⁶¹ А.А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 11.

⁶² В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 16–17.

⁶³ М. Грушевський, *Історія України-Русі*, Київ–Львів 1907, т. 6, s. 360.

⁶⁴ Пор. В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 16–17; В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 17.

Do **pierwszego zwođu**, zwanego również latopisem 1446 r., zaliczane są odpisy *supraski*, *ślucki*, *Nikiforowski*, *Akademicki* (przez niektórych badaczy również *Origo regis* i *Wileński*⁶⁵). Staraniem W.A. Czamiaryckiego został dokonany podział pierwszego zwođu na trzy redakcje: a) pierwszą redakcję, z której nie zachował się żaden odpis, b) drugą redakcję, datowaną na drugą połowę lat 90. XV w. (latopisy *Nikiforowski*, *Akademicki* i *supraski*) oraz c) trzecią skróconą redakcję, powstałą około 1500 r. (reprezentowaną przez *Latopis ślucki*). U podstaw pierwszego zwođu legł latopis zredagowany w Smoleńsku przy miejscowej katedrze biskupiej⁶⁶ około 1430 r. i kontynuowany do 1446 r. Ustalenia W.A. Czamiaryckiego zmieniają dotychczasowe podejście do latopisów pierwszego zwođu, które przyjęto traktować jako odpisy jednego protografu.

Pierwszy zwođ stanowi ważne źródło do badań nie tylko latopisarstwa WKL, ale również ogólnoruskiego XV w., bowiem jego autor przy spisywaniu tekstu korzystał z bogatych dokumentów kronikarstwa staroruskiego⁶⁷. Składa się on z trzech głównych części: dwie pierwsze (ogólnoruska i smoleńska) są umieszczone pod wspólnym tytułem *Избрание лѣтописания изложено вкратце*, trzecią stanowi *Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ*⁶⁸ – pierwszy oryginalny utwór powstały na terenie WKL.

Jak stwierdził A. Szachmatow⁶⁹, tekst pierwszej części (tj. ogólnoruskiej) jest najbliższy *Latopisowi nowogrodzkiemu IV* (opis wydarzeń do 1309 r.), *Kronice Symeonowskiej* (1310–1388), *Sofijskiej* (1383–1418) i częściowo *Nikonowskiej* (od 1419). Do podobnych wniosków doszedł M.D. Prisiełkow⁷⁰, a opinię tę w późniejszym okresie podtrzymał i dodatkowo uzasadnił J.S. Lurie⁷¹.

Część ogólnoruska stanowi ponad połowę tekstu latopisu 1446 r. Przedstawia historię polityczną Słowian wschodnich, począwszy od „*начала земли Русей*”

⁶⁵ А.А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 29.

⁶⁶ В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 25–28; В.А. Чамярыцкі, *Беларуска-літоўскія летапіс 1446*, [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*, t. 1, Мінск 2007, s. 299–300.

⁶⁷ В.А. Чемерицкий, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники 1980*. В.Н. Татищев и изучение русского летописания, Москва 1981, s. 182.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ А.А. Шахматов, *Обозрение русских летописных...*, s. 333–345.

⁷⁰ М.Д. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Ленинград 1940, s. 155–157.

⁷¹ Я.С. Лурье, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Ленинград 1976, s. 115–116.

(tj. 854 r.) do 1446 r. włącznie. Historia jest opisywana w sposób niepełny, momentami wręcz wyrwykowy. Kronikarz, dzięki przemyślanemu doborowi wiadomości ze źródeł ruskich, stworzył zwięzły zarys dziejów Rusi⁷². Wykorzystując kilka latopisów ruskich, wybrał z nich wiadomości dotyczące historii Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej, świadomie opuszczając wydarzenia o charakterze regionalnym. Trzeba podkreślić, iż autor bardziej skupił się na zdarzeniach bliższych mu czasowo i terytorialnie, całkowicie pomijając fragment o plemionach wschodniosłowiańskich, który zwykle rozpoczynał latopisy. W tym miejscu pojawiło się *Сказание о вѣрныхъ святыхъ князейъ руськихъ*, rozpoczynające się historią chrztu Rusi, dokonanego przez księcia Włodzimierza. Następnie kronikarz przeszedł do wydarzeń rozpoczynających się w roku 854. Zapisy są jednak dość lakoniczne i wyrwykowe, dokładniej przedstawione zostały jedynie ważniejsze wydarzenia (np. wyprawy Olega na Greków, Włodzimierza na Kijów i Korsuń, walka z plemionami tatarskimi i Krzyżakami). Jak zauważył W.A. Czamiarycki⁷³, jedną z charakterystycznych cech pracy redaktorskiej autora latopisu 1446 r. jest dążenie do tworzenia formy narracyjnej zbliżonej do opowiadania. Dlatego zdarzenia rozgrywające się na przestrzeni dłuższego okresu, a zbliżone tematycznie lub dotyczące jednego bohatera, często są odniesione do tego samego roku. Wiek XIV przedstawiony jest o wiele dokładniej niż poprzednie. Może to wynikać z faktu, iż wydarzenia tego okresu były bliższe chronologicznie kronikarzowi żyjącemu w połowie XV w. Szczególnie dokładnie są opisane dzieje dotyczące historii WKL: 1395 – zdobycie Smoleńska przez Witolda, 1399 – bitwa na Worskle, 1410 – bitwa pod Grunwaldem, 1418 – oswobodzenie Świdrygiełły i inne. Na uwagę zasługuje fakt, że białoruski kronikarz na tyle skrócił ruskie źródła, aby w części ogólnoruskiej wiadomości z historii Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej oraz WKL miały względną równowagę. Charakter opracowania materiałów historycznych nadał zabytkowi określony wydźwięk ideowy, odmienny od promoskiewskich redakcji ruskich latopisów XV w. Znamionną cechą pracy redaktorskiej białoruskiego kronikarza jest opuszczanie bądź łagodzenie negatywnego stosunku ruskich kronikarzy do książąt litewskich. Z tego względu całkowicie została pominięta opowieść o ich walce z książętami smoleńskimi

⁷² В.А. Чемерицкий, *Работа автора первого...*, s. 183–189.

⁷³ Ibidem.

w 1386 r. Pochód Olega na Moskwę (1368 r.), który w latopisie Symeonowskim jest opisany w sposób negatywny, białoruski kronikarz przedstawił w skróconej, łagodniejszej formie.

W pierwszym latopisie białorusko-litewskim pomiędzy wiadomościami 1427 i 1446 r. jest zamieszczona tzw. „smoleńska część”, dotycząca wydarzeń lat 1430–1446. Fragment ów powstał najprawdopodobniej w Smoleńsku, a dzieli się na trzy części. Najstarszą stanowi *Pochwała Witolda*, dołączona do pierwszego *zводу* na początkowym etapie jego formowania się. Jest to utwór o charakterze panegirycznym, stanowiący interesujący zabytek białoruskiej literatury średnio-wiecznej. Pod koniec lat 30. XV w. powstała *Kronika Smoleńska*. Centralne miejsce zajmuje w niej walka o władzę potomków Kiejstuta i Olgierda, przy czym autor wyraźnie opowiada się po stronie Zygmunta. Jej kontynuacją są zapiski smoleńskie, dotyczące lat 1432–1445 (zabójstwo na Litwie księcia Zygmunta i powstanie smoleńszczyzny przeciwko wojewodzie Andrzejowi Sakowiczowi)⁷⁴. Kolejną, ostatnią już częścią jest *Latopis wielkich książąt litewskich*, najstarszy oryginalny zabytek latopisarstwa białorusko-litewskiego. Utwór ten przedstawia historię Litwy od śmierci Giedymina (1341 r.) i podziału ziem litewskich między jego synów, a kończy się śmiercią Witolda (1430 r.). *Latopis wielkich książąt litewskich* nie jest utworem jednorodnym, bowiem można w nim wydzielić trzy części. Pierwsza, powstała w latach 1382–1392, opisuje walkę o władzę w WKL między Jagiełłą a Kiejstutem. Uwagę zwraca publicystyczny charakter zabytku, który w sposób pozytywny przedstawia księcia Kiejstuta, zaś dyskredytuje Jagiełłę. Prawdopodobnie ten fragment powstał z inicjatywy księcia Witolda w celu umocnienia jego praw do wielkoksiążęcego tronu. W latach 20. XV w. do tego opowiadania była dopisana jeszcze jedna część, opowiadająca o małżeństwie Jagiełły z Jadwigą i jego koronacji na polskiego króla, a także o działalności księcia Witolda⁷⁵. Trzecia część, opowiadanie o Podolu, powstała w połowie lat 30. Przedstawia ona historię tej ukraińskiej ziemi od czasów Olgierda do początku trzeciego dziesięciolecia XV w.

⁷⁴ Por. В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 78–93; В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 19.

⁷⁵ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” *na tle historii...*, s. 24.

Badacze zwracają uwagę na fakt, że *Latopis wielkich książąt litewskich* i część smoleńska są napisane w formie historycznej powieści-kroniki⁷⁶, a nie dorocznych zapisów, typowych dla latopisarstwa Rusi Kijowskiej. Świadczy to o stopniowej ewolucji tego rodzaju piśmiennictwa, co zbliża omawiane zabytki do kronik zachodnioeuropejskich.

Drugi zwód (znany jako *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*), zachował się w odpisach *Kraśnińskich*, *Rumiancewa*, *Towarzystwa Archeologicznego*, *Patriarszym*, *Tichonrawowa*, *Raczyńskich*, *Ewreinowa*, *Olszewskim*.

Jego powstanie związane jest ze wzrostem świadomości historycznej elit WKL, a także ze zmianą sytuacji politycznej na początku XVI w. Wskutek tego latopis 1446 r. uległ dezaktualizacji. Wiadomości z zakresu historii Litwy i Białorusi były w nim podane w sposób wyrywkowy i niepełny. Zrodziło to potrzebę uzupełnienia latopisu o nowe materiały tak, by stworzyć utwór bardziej odpowiadający potrzebom czasu⁷⁷. Ponadto sytuacja polityczna wymagała umocnienia międzynarodowej pozycji WKL, a także historycznego ugruntowania jego praw do ziem białoruskich i ukraińskich oraz udowodnienia wysokiego pochodzenia dynastii książęcej⁷⁸.

Historia WKL, spisana w pierwszej połowie XV w., przedstawiona jest na szerokim tle wschodniosłowiańskim, jako kontynuacja historii Rusi Kijowskiej. Nie podobało się to nastawionym patriotycznie elitom litewskim. Przypuszcza się, że to właśnie w ich kręgu powstał drugi *zwód* latopisów białorusko-litewskich. *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* prawdopodobnie została napisana w latach 20. XVI w. przez osobę związaną z litewskimi magnatami – Gasztołdami, jednak miejsce jej powstania nie zostało dokładnie określone. Swoją opinię wyraził N.N. Ułaszczyk, stwierdzając, że zabytek ów został najprawdopodobniej spisany w Nowogródku⁷⁹, zaś W.A. Czamiarycki przypuszcza, iż mógł on powstać w Wilnie⁸⁰.

⁷⁶ В.А. Чемерицкий, *Белорусская литература XIV–XVI вв. История всемирной литературы в 9 томах*, 1985, [online] <http://www.feb-web.ru/feb/ivl/vl3/vl3-4932.htm> (dostęp 12.03.2015 r.).

⁷⁷ В.А. Чамярыцкі *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 135.

⁷⁸ А.А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 37.

⁷⁹ Ibidem, s. 37–38.

⁸⁰ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 159.

W wyniku połączenia *Latopisu wielkich książąt litewskich*, zapożyczonego z pierwszego zwołu, i *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* powstał nowy zabytek – drugi zwód latopisów białorusko-litewskich. Najstarszym jest odpis *Krasińskich*, powstały w połowie XVI w. Jest on niepełny, brak w nim bowiem końca *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* i ostatniej strony *Latopisu wielkich książąt litewskich*. Poszczególne części *Лемонуча*, mające formę samodzielnych fragmentów, zostały opatrzone podtytułami, np. *О Подольской земле, О Швипригауле, О Жикгимонте, как Литвы держал*.

Pierwotny tekst drugiego zwołu uległ zmianom. Na podstawie krótkiej redakcji, reprezentowanej przez *Latopis Krasińskich*, powstała wersja poszerzona. Tekst uległ dodatkowemu opracowaniu, ponadto w części legendarnej nastąpiła zmiana imion książąt na nowe. Na końcu znajduje się tzw. *Хроничка*, zawierająca krótkie informacje o wydarzeniach od XIV do pierwszej połowy XVI w. Najbardziej typowym odpisem tej redakcji jest *Kodeks Poznański (Raczyńskich)*.

Porównanie *Latopisu wielkich książąt litewskich* z pierwszego i drugiego zwołu pozwala stwierdzić, iż autor późniejszego zabytku zrezygnował (z małymi wyjątkami) z redaktorskiego opracowania tekstu, dostosował jedynie leksykę i styl wcześniejszego dokumentu do norm, jakie obowiązywały w języku starobiałoruskim XVI w. (wyzbycie się cerkiewizmów, zbliżenie do żywego języka)⁸¹.

Zupełnie nowym elementem drugiego zwołu była *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*, u której podstaw leży legendarna opowieść o pochodzeniu litewskich książąt i feudałów od rzymskiego patrycjusza Palemona. Po raz pierwszy przytoczył ją w swojej kronice J. Długosz. Kronikarz próbował uwiarygodnić swą wersję, powołując się na podobieństwo języków łacińskiego i litewskiego, a także obrzędów, zwyczajów i pogańskich bogów.

Autor *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* przenosi nas w czasach rzymskiego imperatora Nerona (I w. n.e.). Jeden z patrycjuszów, Palemon (krewny Nerona), zebrawszy 500 ludzi, wypłynął w poszukiwaniu bezpieczniejszych ziem. Okrążywszy Europę, wpłynęli oni do ujścia Niemna i tu się osiedlili. Nowo zamieszkały obszar nazwali Żmudzią. Potomkowie Palemona stopniowo poszerzyli swoje wpływy na całą Litwę. W czasie osłabienia Rusi przez najazdy Tatarów, książęta litewscy zaczęli zajmować również ziemie zachodnioruskie.

⁸¹ Ibidem, s. 143.

Wydarzenia w *Kronice...* są doprowadzone do czasów Giedymina, pod którego rządami do WKL zostały przyłączone ziemie ukraińskie. *Kronika...* kończy się poetyckim opowiadaniem o założeniu Wilna przez Giedymina. Dalsza historia WKL przytaczana jest za pośrednictwem *Latopisu wielkich książąt litewskich*, zapożyczonego z pierwszego *zводу*.

Omawiany *zwód* odznacza się brakiem jednolitości gatunkowej. Jego jądro stanowi utwór literacko-historyczny oparty na faktach historycznych, zaś część wstępna i końcowa mają zupełnie odmienny charakter. Legendarną historię Litwy od czasów Palemona do Giedymina należy traktować wyłącznie jako utwór literacki, natomiast koniec – doroczne zapisy dotyczące drugiej połowy XVI w. – noszą na tyle dokumentalny charakter, że momentami przypominają wypisy z aktów⁸².

Genezę *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* interpretuje się dwójako. Według niektórych badaczy (np. M. Jučas⁸³), była ona swego rodzaju odpowiedzią na moskiewską wersję legendy o pochodzeniu książąt litewskich, zawartą w *Сказании о князьях Владимирских*, w rozdziale *Родословие литовских князей*. Wedle niej, litewscy książęta pochodzą od koniucha Giegiminika (Giedymina), który zdobywszy wielkie bogactwo podstępem zajął ziemie zachodnioruskie i został pierwszym księciem litewskim. Sens tego podania był jednoznaczny – litewscy książęta wykorzystali trudny okres w historii Rusi i powinni zwrócić ziemie zachodnioruskie jej prawowitym właścicielom⁸⁴. Zgodnie z inną wersją legenda o Palemonie stanowiła polemikę z polskim mitem o sarmackim pochodzeniu polskiej szlachty⁸⁵.

Celem *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* było ugruntowanie historycznego prawa WKL do niezależności państwowej, a tym samym odrzucenie bezpodstawnych roszczeń sąsiadów do ziem zajętych przez Litwinów⁸⁶. Główna idea tej redakcji opierała się na podkreśleniu bogactwa, potęgi i autorytetu WKL na międzynarodowej arenie politycznej, dążeniu do związania genealogii wielkich książąt i niektórych rodów litewskich z arystokracją rzymską. Zabytek

⁸² Ibidem, s. 162.

⁸³ N. Morozova, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 13.

⁸⁴ А.А. Семьянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 41–42.

⁸⁵ N. Morozova, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 12–13.

⁸⁶ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 149–150.

jest również cennym źródłem informacji o Litwinach, ich obyczajach, obrzędach i tradycjach pogańskich.

Trzeci zwód jest reprezentowany przez jedyny zachowany zabytek – *Kronikę Bychowca*. Rękopis został odkryty przez nauczyciela wileńskiego gimnazjum H. Klimaszewskiego w majątku ziemskim Mogilewcy w guberni grodzieńskiej, należącym do A. Bychowca (stąd też nazwa zabytku). Jest to dokument napisany w języku starobiałoruskim, przetransliterowany z cyrylicy na alfabet łaćniński.

Zabytek jest kompilacją dwóch wcześniejszych *zwodów*, uzupełnioną o informacje oryginalne, nie pojawiające się we wcześniejszych latopisach. Część początkowa, legendarna historia Litwy od czasów Palemona do Giedymina, została w całości zapożyczona z drugiego *zvodu*, bez specjalnego przeredagowania (jedną z bardziej znaczących zmian jest przeniesienie wydarzeń związanych z Palemonem w czasy Attyli, tj. do V w. n.e.).

Historyczna część dziejów Litwy, od czasów Olgierda i Kiejstuta do początku rządów Kazimierza, pochodzi z latopisu 1446 r., nie zaś z drugiego *zvodu*, co potwierdza analiza odpowiednich fragmentów wszystkich trzech *zwodów* kronik białorusko-litewskich. Jak zauważa W.A. Czamiarycki, jest duże podobieństwo tej części do *Kodeksu słuckiego*. Porównanie obu zabytków pozwala stwierdzić, iż ten fragment został zapożyczony bez specjalnej obróbki (z wyjątkiem pominięcia niektórych informacji, np. uwolnienia Świdrygiełły w 1418 r., *Pochwały Witolda* i in.). Niektóre elementy uległy przeredagowaniu, np. opowieść o Podolu, którą kronikarz skrócił i zapisał na początku zapożyczonej części, umiejscawiając ją w 1351 r. Tym samym wszystkie wydarzenia związane z działalnością Witolda, mające celu przyłączenie ziem ukraińskich do WKL, zostały przypisane Olgierdowi⁸⁷.

Sporo miejsca w tekście zajmuje również oryginalna część, będąca efektem samodzielnej pracy twórcy trzeciej redakcji. Dotyczy ona w głównej mierze wydarzeń z XV – początku XVI w.⁸⁸ W celu stworzenia oryginalnej części kronikarz wykorzystał nie tylko źródła pisane, ale również ustne przekazy naocznych świadków oraz opowieści przekazywane z pokolenia na pokolenie. Ustne podania rodów magnackich i książęcych były jednym z głównych źródeł informacji kro-

⁸⁷ Ibidem, s. 169.

⁸⁸ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і хронікі...*, s. 15.

nikarza. Dlatego bardziej odległe wydarzenia, które nie mogły być dokładnie zachowane w pamięci, kronikarz musiał uzupełniać, dopowiadać, używając własnej fantazji (np. poetycki opis wyprawy wielkiego księcia Olgierda na Moskwę)⁸⁹.

Kronikarz, który prawdopodobnie należał do patriotycznie nastawionej szlachty, koncentrował się przede wszystkim na najbardziej jaskrawych i chwalebnych momentach historii WKL. Dlatego wiele miejsca poświęcił opisowi wypraw wojennych, bitew, bohaterskich czynów. Poprzez żywe, zajmujące opowiadanie autor pragnął przyciągnąć uwagę czytelnika, zachwycić go i zaciekawić historią WKL, wzbudzić uczucia patriotyczne, a jednocześnie zachować w pamięci kolejnych pokoleń wiedzę o wybitnych bohaterach i wydarzeniach.

Ostatnia, w całości oryginalna część *Kroniki Bychowca*, opisuje końcowe lata panowania Kazimierza Jagiellończyka i rządy jego syna Aleksandra. Wydarzenia są przedstawione z niezwykłą dokładnością, czytelnik niejednokrotnie może odnieść wrażenie, iż zostały one spisane przez naocznego świadka. Zabytek kończy plastyczny obraz bitwy wojsk litewskich z Tatarami pod Kleckiem w 1506 r.⁹⁰

Wiele elementów *Kroniki* ma charakter wyraźnie publicystyczny. Zauważalna jest niechęć autora do polskich sfer rządzących, w których widział zagrożenie dla niepodległości WKL⁹¹. Jednocześnie za ostoję niezależności państwa uważał białoruskich i litewskich magnatów oraz książąt.

Autor *Kroniki Bychowca*, jak przypuszczał J. Jakubowski, był najprawdopodobniej szlachcicem, pochodzącym z okolic Słucka albo Nowogródka, gdzie też mógł powstać zabytek. Większość badaczy uważa, że *Kronika Bychowca* została spisana w drugiej połowie XVI w., nie później niż w 1574 r.⁹²

Kronika Bychowca była ostatnim etapem rozwoju latopisarstwa zachodnioruskiego. Jest ona dowodem wysokiego poziomu politycznej i historycznej świadomości elit białoruskich i litewskich w XVI w., a także znacznego rozwoju sztuki latopisarskiej w WKL. Bogata treściowo *Kronika Bychowca* do dziś nie straciła swego znaczenia jako utwór artystyczny i zabytek historiograficzny⁹³.

⁸⁹ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 175.

⁹⁰ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і хронікі...*, s. 17.

⁹¹ Ibidem, s. 16.

⁹² N. Morozova, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 14.

⁹³ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 185–186.

8. LATOPIS SUPRASKI. CHARAKTERYSTYKA ZABYTKU

Latopis został odkryty w zbiorze zawierającym materiały o charakterze religijnym, historycznym oraz urzędowym⁹⁴. Na jego końcu znajduje się zapis, wyjaśniający na czyje zamówienie, kiedy i przez kogo zabytek został zapisany. Na 173 stronie czytamy: *Исписан сии летописецъ в лето 7028 (1519), луна 17, индикта 9, октября 6, на память святого апостола Фомы замышлениемъ благоверного и христолюбивого князя Симиона Ивановича Одинцевича (...). Рукоделье многогрешного раба божиего Григория Ивановича*⁹⁵.

Zbiór składa się ze 176 kart, z czego większość (s. 3–116, 127–173) została wypełniona tym samym charakterem pisma. Tekst *Kroniki supraskiej* poprzedza rodowód książąt Odynczewiczów, inicjatorów powstania zabytku (s. 1-a–2v). Rodowód ten podaje informację o protoplaście Odynczewiczów – żyjącym w XV w. kniazium Iwanie Odyńcu, który przyjechawszy z Niemiec osiedlił się w Drucku. W zagraniczne pochodzenie rodu nie wierzył J. Wolff, który widział w Odynczewiczach potomków książąt połockich⁹⁶. Na stronach 1 oraz 175 znajduje się indeks czytań z ewangelii. *Latopis supraski* zajmuje strony 3–108 (z wyjątkiem s. 85v, która jest zapisana notatkami w języku polskim i łacińskim pismem z XVIII w.). Dalszą część zbioru (s. 108v–125) zajmuje fragment przekładu *Statutu Wiślickiego* Kazimierza Wielkiego oraz (s. 125v–126) rodowód książąt mazowieckich i skarga na starostę żmudzkiego skierowana do króla. Strony 127–172 zawierają niepełny tekst *Pateryku Kijowsko-Pieczerskiego*. Na marginesach zabytku zamieszczone zostały liczne zapisy w języku starobiałoruskim, polskim i łacińskim⁹⁷.

W powstaniu zabytku istotną rolę odegrały rody książąt Odynczewiczów oraz Chodkiewiczów. Przedstawiciel ostatnich, książę Aleksander Chodkiewicz, był fundatorem monasteru w Supraślu, założonego z jego inicjatywy w 1498 r.

⁹⁴ А.А. Семьянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 33.

⁹⁵ Przedmowa do ПСРЛ, т. 35, s. 5–6.

⁹⁶ J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 281.

⁹⁷ Przedmowa do ПСРЛ, т. 35, s. 5–6.



І КРІН ЕЛЪ ПІО ГИСНН ІЗЮЖЕ

по крїсрагцѣ

Зієа занне іовѣрній сїлі іеїзїи роуєи
 зієі · пїрвоє калєо крїтїи роуєїкоуіо
 і землѣ · сїлїї правѣ вѣрїїи іеїзїє
 і владнїи рѣ іеіевьскїї іїєїїи роуєи ·
 і наслѣднїє · єліо вѣрїюмоу іїю
 і єоспїїїїноу · і нїєєлѣ ікрїтїєє єлѣ¹
 нѣвчї вѣрѣवलтїи вєсвїїоуіо іпронїє
 іоуї іїєїї іїєїїго дїхѣ · поїпоїїїноу
 і вєєлєвїїєїєкоуїо іїєїїє · нѣ рѣцѣ нѣ¹
 ієєлѣє · поїєтѣ вїєго іїєїїє влѣ¹
 єєрѣ · вєєкїєїїє вїтїїїїє ієрїє
 іїєєїїє · іїєєрїюіоуїо ієрїєвѣ сїтїюіо
 єїю дрѣвѣноуїо · іїєєїїє іїєїїє
 ієтѣвїїє ієрїєвѣ · іїєрїїїє іїєєєїїє

Pierwsza strona *Latopisu supraskiego*

Źródło: A.A. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, s. 159, http://kamunikat.org/usie_knihi.html?pubid=410&lang=PL (dostęp 08.06.2020 r.).

Monaster supraski był w XVI w. jednym z ważniejszych centrów kulturowych WKL⁹⁸, utrzymującym bliskie relacje z wieloma ośrodkami duchowymi w kraju i za granicą. Dzięki temu w monasterze mogły być gromadzone ważniejsze osiągnięcia różnych dziedzin kultury, czego wyrazem był m.in. bogaty księgozbiór tamtejszej biblioteki⁹⁹. Do końca XIX w. biblioteka supraska mogła szczycić się znacznym zbiorem rękopisów i starodruków, który kilkakrotnie był poddawany inwentaryzacji. Najstarszy opis zasobów biblioteki został sporządzony w 1557 r., kolejne pochodzą z 1645, 1668, 1674, 1819 (niepełny), 1829, 1830 oraz 1836 r.¹⁰⁰ Według ostatniego wykazu z 1836 r. biblioteka liczyła 1862 egzemplarze książek zapisanych w różnych językach¹⁰¹. *Latopis supraski* trafił do biblioteki monasterskiej najprawdopodobniej pod koniec XVIII lub na początku XIX w. Zagadką pozostaje jednak droga, jaką zabytek przywędrował do Supraśla. Większość książek znajdujących się w monasterze została w 1876 r. przewieziona do biblioteki wileńskiej¹⁰².

To właśnie tu, w bibliotece monasteru supraskiego, w 1822 r. dokonał jednego ze swych największych odkryć profesor Uniwersytetu Wileńskiego, wybitny historyk prawa Ignacy Daniłowicz (1787–1846). Urodzony w Hryniewiczach k. Bielska Podlaskiego, pobierał nauki kolejno w łomżyńskiej szkole prowadzonej przez Pijarów, gimnazjum w Białymstoku, a następnie w Uniwersytecie Wileńskim, gdzie wstąpił na studia prawnicze¹⁰³. Był profesorem, a także wykładowcą prawa Uniwersytetu Wileńskiego oraz kolejno Charkowskiego, Kijowskiego i Moskiewskiego. Uważany za wybitnego znawcę prawa litewskiego i ruskiego, był członkiem towarzystw naukowych, odkrywcą i wydawcą wielu znaczących rękopisów i starodruków, bibliografem wszystkich trzech Statutów Litewskich, a także tłumaczem ostatniego z nich na język rosyjski¹⁰⁴. Najbardziej znaczącym

⁹⁸ А. А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 33.

⁹⁹ A. Mironowicz, *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, Białystok 2014, s. 7.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 8.

¹⁰¹ Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльскаго Благовещенскаго монастыря*, Минск 1998, s. 88 oraz tabela nr 3, s. 89–92.

¹⁰² A. Kaszlej, *Dzieje „Kodeksu supraskiego”*, Supraśl 1997, s. 18–19.

¹⁰³ T. Turkowski, *„Daniłowicz Ignacy”*, [w:] W. Konopczyński (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 412.

¹⁰⁴ S. Godek, *O zaginionej spuściźnie naukowej Ignacego Daniłowicza*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, t. 14, nr 4, s. 43.

dziełem w dorobku badacza był wydany już po jego śmierci przez J. Sidorowicza *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*¹⁰⁵.

Kronika supraska po raz pierwszy została wydana w latach 1823–1824 w „Dzienniku Wileńskim”¹⁰⁶. Tekst rękopisu poddano w nim transliteracji na alfabet łaciński, a ponadto zmianie uległa kolejność części w stosunku do oryginału¹⁰⁷. Wydanie zostało opatrzone licznymi komentarzami I. Daniłowicza oraz tłumaczeniem słów, niezrozumiałych zdaniem badacza dla polskiego czytelnika. Ponadto dokonał on porównania tekstu latopisu z odpowiednimi fragmentami kroniki M. Strykowskiego oraz dołączył dane o Litwie zawarte w opublikowanym wcześniej *Софійском временнике*¹⁰⁸. Po raz drugi, już jako samodzielne wydanie, *Kronika supraska* pojawiła się w roku 1827 pod pełnym tytułem *Latopisiec Litwy i kronika ruska: z rękopisu sławiańskiego przepisane; wypisami z wremiennika softyjskiego pomnożone; przypisami i objaśnieniami, dla czytelników polskich potrzebami, opatrzone; staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza, profesora zwyczajnego w Cesarskim Uniwersytecie Charkowskim, naprzód w Dzienniku Wileńskim roku 1824 częściami ogłaszane; a teraz w jedno zebrane, dokończone i przedrukowane*. W wydaniu tym I. Daniłowicz nazywa odnaleziony przez siebie latopis *Podlaskim*¹⁰⁹ oraz opisuje dokładne okoliczności jego odnalezienia¹¹⁰. Fragmenty *Latopisu supraskiego* opublikowanego przez I. Daniłowicza zostały przedrukowane czcionką rosyjską z zachowaniem ówczesnych zasad pisowni w miesięczniku

¹⁰⁵ *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz, t. 1–2, Wilno 1860–62.*

¹⁰⁶ W pierwszym wydaniu latopis został zatytułowany *Latopisiec litewski na początku XV wieku, przez bezimiennego pisarza w ruskim języku ułożony, wyjęty z rękopismu r. 1520, obeymującego dzieje rusko-litewskie, po raz pierwszy dosłownie łacińskimi literami do druku podany, [za:] Н.Н. Улащик, Открытие и публикация..., s. 210.*

¹⁰⁷ Wstęp do *ПСРЛ*, t. 35, s. 6.

¹⁰⁸ Н.Н. Улащик, *Открытие и публикация...*, s. 208–209.

¹⁰⁹ I. Daniłowicz, *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno 1827, s. 9.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 325–327.

„Воспоминания на 1832 г., издаваемые С. Руссовым”¹¹¹. Pełny tekst latopisu z zachowaniem oryginalnej pisowni został opublikowany dwukrotnie: w 1907 r. w tomie 17.¹¹² oraz w 1980 r. w tomie 35. ПСРЛ.

Niedługo po odkryciu rękopis zaginał. Jak podaje A.A. Szachmatow, *Kronika supraska* trafiła w 1840 r. do Imperatorskiej Komisji Archeograficznej¹¹³, gdzie odnaleziono ją dopiero w trakcie prac nad wydaniem XVII tomu ПСРЛ.

Obecnie zabytek jest przechowywany w archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu.

Według obserwacji W.A. Czamiaryckiego, tekst *Kroniki supraskiej* jest najlepiej zachowanym odpisem drugiej redakcji pierwszego zводу, występującej również w odpisach *Nikiforowskim* oraz *Akademickim*¹¹⁴. Zarówno A.A. Szachmatow, jak i S. Smolka zwracali uwagę na fakt, że zabytek charakteryzuje się znaczną liczbą indywidualnych cech, będących zazwyczaj wynikiem błędów kronikarza wywołanych jego roztargnieniem lub wręcz ignorancją¹¹⁵. Błędów w tekście latopisu jest bardzo dużo, a dotyczą one opuszczenia lub powtórzenia wyrazów i zwrotów, zmiany szyku wyrazów oraz nieprawidłowej składni, co niejednokrotnie zaciera sens wypowiedzi. Częste są przypadki zmiany znaczenia wyrazów, wynikające z niedokładnego ich przepisania, por. np. *а княгини его Мара два Ориева, дщи чешского князя (4v), яко от рада ему суци (7), у Ярополка же жена грекыни бѣ и бѣ была прежде. В лѣто 6481. Нача княжити Ярополк в Києве. Черницою (13), но затвориша в Києве с лодми и со Блюдом воеводвою (14), понеуже бишася псем недель (27), многажьды бишася единым торопомь, и торопомь посече много (30), от литовьского князя Олгирда къ ко великому князю Семену Ивановичю (39v), ту стретоша послове литовьского князя Олгирда о миру о Смоленску князи (40), ходилъ князь великыи Василеи Дмитревичь во орду царю ко Ктатымышу (53v), Бысть поще князю великому Вятовту (56), и тамо имь был Велик день и на*

¹¹¹ Н.Н. Улащик, *Открытие и публикация...*, s. 213.

¹¹² С.Л. Пташицкій, А.А. Шахматовъ (red.), *Полное собрание...*, s. 1–84.

¹¹³ А.А. Шахматовъ, *О Супрасльскомъ спискъ...*, s. 4.

¹¹⁴ В.А. Чамярыцкі, *Летапісы і хронікі Вялікага княства...*, s. 27; В.А. Чамярыцкі, *Супрасльскі летапіс*, [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*, т. 2, Мінск 2007, s. 645.

¹¹⁵ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі...*, s. 28–38.

празникъ в город божественья служьбы (71v), и князь велики Ольгирдь борздо поспешитъ и борздо пошпешитъ ко брату своему (88v), а кровипролития не вчинолося (94v), князь вликуи Скиригаило (100).

Wszystko to sprawia, że tekst *Kroniki supraskiej* w porównaniu z innymi latopisami zachodnioruskimi ma najwięcej defektów. Jednak, nie bacząc na wszystkie błędy wynikające z nieuwagi (lub ignorancji) kopisty, odpis zawiera najpełniej zachowany i bliski oryginałowi tekst latopisu 1446 r.¹¹⁶, przez co stanowi cenne źródło badań nad treścią i językiem najstarszych latopisarskich zabytków WKL.

Przy próbie lokalizacji w czasie bazy materiałowej wykorzystanej w niniejszej publikacji należy mieć na uwadze specyfikę gatunkową latopisów, które, jako utwory kompilowane, przejmowały z wcześniejszych tekstów formy nieraz archaiczne, w żywym języku mówionym już nieużywane. Z drugiej strony tekst zabytku niewątpliwie odzwierciedla elementy specyfiki językowej XVI-wiecznego kopisty, który w 1519 r. przepisał *Kronikę supraską*. Zasadnym wydaje się zatem odniesienie większości opisywanych w niniejszej monografii zjawisk językowych do XV oraz początku XVI w. – traktowanych jako całość chronologiczna, pewien etap w rozwoju języka.

¹¹⁶ Ibidem, s. 37–38.

Rozdział II

FONETYKA

Zjawiska fonetyczne omówione na podstawie przykładów wyekscerpowanych z tekstu *Latopisu supraskiego*, można podzielić na kilka grup w zależności od czasu ich kształtowania się oraz zasięgu występowania. Na uwagę zasługują cechy o charakterze wschodniosłowiańskim przedstawione w opozycji do licznych przykładów odwołujących się do tradycji staroruskiej opartej na wzorcach staro-cerkiewno-słowiańskich oraz chronologicznie młodsze, będące innowacjami fonetycznymi języków zachodnioruskich. W zabytku pojawiają się również nieliczne przykłady odzwierciedlające wpływy polszczyzny. Należy podkreślić, że większość tego typu przykładów została wyekscerpowana z oryginalnej części zabytku powstałej na terytorium WKL.

Współistnienie cech fonetycznych odzwierciedlających tak różnorodne wpływy sprawia, że *Kronika supraska* dostarcza cennych informacji nie tylko o stanie języka doby ogólnoruskiej, lecz również o formujących się w okresie jej powstawania językach białoruskim i ukraińskim.

1. WOKALIZM

1.1. Realizacja prasłowiańskich połączeń *tort, *tolt, *tert, *telt

W *Kronice supraskiej* paralelnie pojawiają się przykłady ilustrujące wschodniosłowiański pełnogłos oraz południowo-słowiańską metatezę z wzdłużeniem samogłoski, charakterystyczną dla języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Jak

zauważają badacze języka¹, formy tego typu w latopisach białorusko-litewskich (w przeciwieństwie do zabytków doby staroruskiej) nie niosły już za sobą żadnego nacechowania stylistycznego. W tekście zabytku nieliczne poświadczenie uzyskują również formy przestawkowe charakterystyczne dla polszczyzny.

Poniżej zostały przedstawione wybrane przykłady ilustrujące rozwój prasłowiańskich grup:

- a) **torot** – *боронити* (39), *в Бѣлгороде* (16), *воробиемь* (12), *ко (Златымь) воротамь* (23), *вороти* (21), *город* (4v), *Городецъ* (5), *в Городне* (91v), *городов* (24), *городокъ* (62), *со горожаны* (58), *по дорогамь* (82v), *дорогими* (104v), *Дорогичину* (91v), *ко Зенигороду* (102v), *королевѣство* (79), *(тѣи) королѣи* (73), *королевѣства* (97v), *королю* (64v), *король* (28), *с морозом* (84v), *(люди) навгородсти* (16), *Новгородскую* (28v), *новгородцемь* (12v), *новгородци* (12v), *в Новегороде* (6), *ко Новугороду* (12), *навгородцем* (20v), *сторожею* (88v), *сторожи* (96v), *сторонамь* (100v), *стороны* (70);
- b) **trat** – *брань* (12v), *брашно* (9), *возвратимься* (26), *возвратися* (12), *враги* (50v), *(Златые) врата* (3v), *у (Златых) вратъ* (3v), *възвратившюся* (19v), *въкратце* (3), *град* (3v), *градныя* (27), *градокъ* (6v), *градскую* (16v), *гражяномь* (31v), *крамола* (58), *нездравия* (42), *непразна* (15), *обратися* (99v), *оградѣша* (32), *омрачѣша* (31v), *посрамлень* (12), *прах* (9), *праца*² (27), *стража* (28v), *страны* (7v), *сохранень* (34v), *храбр* (7), *храбрость* (49v), *храбрых* (29v), *храмины* (87), *храмы* (98), *Царьград* (41v);
- c) **trot** – *кroleвну* (97), *кroleвѣства* (79v), *кroleмь* (97v), *сроду* (75v);
- d) **tolot** – *в Володимери* (4), *Володимерова* (8), *володимерскыи* (5), *володимерци* (23), *от волоского* (73), *по волостемь* (59v), *волосьти* (26), *волохи* (56v), *волохове* (106), *Всеволод* (8), *на головах* (62v), *голови* (10v), *голоду* (60), *Золоты* (4), *золотыми* (104), *колоколь* (70v), *от молодых* (30), *паволокы* (10), *позолоти* (4v), *полонися* (63), *полониша* (45), *полонь* (20v), *на Полотескъ* (13v), *полочанинь* (30), *преполохъ* (71v), *(на рецѣ) Солонои* (33), *холоп* (89v), *за холопа* (90);

¹ Por. np. A.M. Булыка, *Аб царкоўнаславянскіх лексічных элементах у старабеларускай мове*, [w:] A.M. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск 2015, s. 69.

² *изъсѣкоша праца их и огню предаша*.

- e) **tlat** – Благовещеньем (45), *благовѣрному* (3), *благовѣрномь* (52v), *на благословение* (18v), *не благослови* (39), *благословень* (59v), *Владимер* (3), *къ (посломь) Владимировымь* (14), *Владиславу* (64v), *владыко* (20), *владычество* (40), *владѣти* (6), *владѣющьмь* (100v), *власть* (6v), *влачаху* (69v), *главами* (98v), *главу* (15v), *глаголаше* (20v), *глаголющи* (11v), *глаголя* (14), *глад* (14v), *гладомь* (16v), *глас* (31), *злато* (10), *златоверхи* (30), *у Златых (врать)* (3v), *злать* (15v), *кладези* (17), *млад* (103), *младу* (26v), *невѣиглас* (16v), *облакомь* (43), *область* (28v), *преблагыи* (15v);
- f) **tlet** – *извълеци* (9), *млеко* (27), *облекься* (70), *до пленения* (5v), *плениша* (46v), *плѣнников* (98v), *плению* (28), *попленившимь* (26), *сплениша* (104);
- g) **teret** – *безь перестани* (84v), *на Березине* (75v), *Берестю* (93v), *на Берестове* (16), *деревомь* (105), *жеребеи* (67v), *остерегл* (92), *не перебити* (14v), *перед* (24v), *перееха* (48), *перезвав* (97), *переимаша* (77), *перемирие* (58), *перемовливати* (32), *Перемышь* (16v), *переняль* (70), *перестрѣла* (27v), *перешевники* (83), *перешед* (51), *Переяславль* (44), *в середу* (86v), *стерега* (92), *стерети* (96), *теремьи* (14v), *теремьного* (15v), *черес* (49);
- h) **tret** – *на брег* (9), *брегом* (5v), *времени* (81), *врѣмя* (13v), *дрѣвена* (15v), *дрѣвляне* (11), *во жребеи* (65), *законопреступьныи* (98v), *неврежены* (9v), *непреступну* (10), *обретоша* (30v), *посреде* (16v), *пребываште* (41), *пребыль* (61v), *пребысть* (29), *предамо* (14v), *предасть* (7), *предь* (29v), *преже* (17v), *прелюбодѣець* (15v), *до пренесения* (8), *преосвящены* (38v), *преполохь* (71v), *пререченое* (103v), *преставися* (4), *пресходящи* (81v), *Пречистою* (71v), *Пряясловля* (43v), *сребряну* (15v), *на средокрестнои (недели)* (26v), *во среду* (28v), *стрежаху* (32).

Do przykładów odzwierciedlających wschodniosłowiański pełnogłos należy również odnieść formy z jerem na miejscu samogłoski o w połączeniach -oro-, -оло-, por.

Всевогьд (4), *Вольдимер* (13), *Вольдимера* (13v), *Вьлодимер* (3v), *Вьлодимера* (8), *Вьлодимери* (4), *Вьлодимерова* (8), *Вьлодимеровы* (13v), *вьлодимерцомь* (23v), *в Полъцку* (13v);
въроби (12), *во въроньх* (22), *горьд* (4), *Новъгорьдъ* (28v).

Nieliczne przykłady wyekscerpowane z tekstu zabytku poświadczają obecność połączeń *-шло-*, *-оли-* na miejscu wschodniosłowiańskiego pełnogłosu, por.: *во Волидемери* (70v, 71v), *Волидемѣр* (102v), *Розволидовы* (13v), *Розвилода* (13v). Podobne zapisy pojawiają się również w formach: *колименьскыи* (62v), *Филоповы запуски* (84v). Przykłady te prawdopodobnie są wynikiem pomyłki kronikarza zapisującego tekst zabytku lub błędnego odczytania rękopisu przez wydawcę.

1.2. Kontynuacja nagłosowych grup *ort, *olt

Inaczej w zabytku przedstawia się rozwój prasłowiańskich połączeń *or, *ol przed spółgłoską na początku wyrazu. W *Latopisie supraskim* dominują staro-cerkiewno-słowiańskie kontynuanty dawnych prasłowiańskich połączeń, które przy opadającej intonacji przyjmowały postać *pa-*, *ла-* (w odróżnieniu od języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich, w których również obserwowana jest metateza, jednak bez wydłużenia samogłoski). Podobny proces zachodził w prasłowiańskim przedrostku *orz-. W języku staroruskim oraz polskim przybierał on formę *роз-* (*roz-*), natomiast w staro-cerkiewno-słowiańskim – *раз*³. Z tekstu *Kroniki supraskiej* zostały wyekscerpowane niemal wyłącznie przykłady ilustrujące staro-cerkiewno-słowiańską realizację prasłowiańskiego przedrostka *orz, zaledwie kilka form poświadcza zmianę nagłosowego *orz < *роз-* w pozycji przed spółgłoską. Ze względu na homofoniczność form będących wschodnio- i zachodniosłowiańską kontynuacją tych grup nagłosowych, trudno jednoznacznie określić ich przynależność do danej grupy językowej, por.: *возрасътомь* (42v), *възрасть* (28), *не разумѣ* (69), *разбившимь* (27), *разбиша* (9), *разболися* (19), *разболишася* (17v), *разверзе* (62), *разгневаньемь* (24v), *разгоряся* (28v), *разграби* (20v), *разорение* (47), *разьидошася* (70), *разьведе* (60v), *разьгневати* (81v), *разьдели* (50v), *разьделити* (55v), *разьличьными* (104v), *раскопаша* (9), *раслабленымь* (66v), *распечатавши* (65v), *распусти* (76), *распустиль* (51v), *расточи* (60v) / *робичища* (13v), *розбити* (32), *роздая* (6v), *розгордѣвься* (28v), *розграбиша* (70), *розмани* (37), *розморъи* (36), *розути* (13v), *розьделили* (89), *розьѣхалися* (84), *розьѣхатися* (95), *ропусти* (57).

³ В.В. Иванов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1983, s. 143–145.

W latopisie został udokumentowany również jeden przykład odzwierciedlający wpływ języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na nagłosowe połączenie *ol: в ладях (7). Pozostałe nieliczne formy wyrazów ilustrują wschodniosłowiańską realizację dawnego połączenia *ol, por.: во лодяхъ (21), во лодьяхъ (11).

1.3. Rozwój prasłowiańskich grup *tъrt, *tъlt, *tъrt, *tъlt

Rozwój tych prasłowiańskich grup przebiegał jednakowo we wszystkich językach wschodniosłowiańskich. W okresie wokalizacji jery występujące w tych połączeniach utworzyły grupy -or-, -ol-, -er-⁴. Zabytki staro-cerkiewno-słowiańskie dokumentują przekształcenie prasłowiańskich połączeń w sonanty zgłoskotwórcze, por. вврѣхъ, влькѣ, сѣмрътъ⁵.

W zabytku niemal bez wyjątku występuje wschodniosłowiańska realizacja tych połączeń, por.:

- a) **tert** – во вербнѹю (82v); версть (26v); 4 верхы (4v), вѣрѣѣ (4), златоверхи (30); держа (69v), держал (82v), держаше (4); мерзко (98v); мертво (25), мертвыхъ (27v); от первого (7v), первое (3), первореченое (81v); персть (16v); сердцем (25v), во сердце (30); серп (57v); до смерти (8), смертию (58), смерть (10); свершени (67v), совершень (21), соверши (68v); твердо (96), тверѣдостю (105v), утвердися (79); терпѣти (20v); умерети (10v); в (одежахъ) червенахъ (29), Червень (16v); чернець (41v), Чернигов (27v), черниговьскы (33), черници (105v), по черно (44), чернои (7v); четвертокъ (40), четвертому (61v), четвертыи (30); церкви (9), церков (3v), церковныя (18).
- b) **tort** – горды (54v), розгордѣвьясь (28v); окормили (106); порты (96v); скорб (86v).
- c) **tolt** – от болгарини (16), Болгарская (7), болгарского (8), болгары (5v); Долгоруки (3v), должеи (96v), долъгоноцеи (52), надолзе (57); молвили (83v), молвить (95v), смолвилиши (88); наполни (28); полкове (95), в полку (29v), полци (24v), Святополкъ (8), Ярополкъ (8), (дружина) Ярополча (19v); солнце (29), во солници (44); столть (30), столпы (45); на холми (15v).

⁴ Ibidem, s. 173.

⁵ Т.А. Иванова, *Старославянский язык*, Санкт-Петербург 2005, s. 84–85.

Na podstawie powyższych przykładów można stwierdzić, że najwyższą liczebność w zabytku wykazują formy kontynuujące prasłowiańskie połączenie *tьrt.

Zapisy kombinowane⁶ typu: *большарини* (4), *Большарскую* (31v), *Большары* (55v); *верьху* (58); *держаци* (29); *тверьдь* (32v); *Святополькъ* (19v), *Святополькъ* (19v); *стольпы* (45); *четверьтми* (106), *во четверьтокъ* (60); *черьнь* (70); *Яропольк* (8), *от Ярополька* (13), *Яропольчимь* (13) są graficznym wariantem realizacji dawnych połączeń *tьrt, *tьlt, *tьrt, *tьlt, w których można upatrywać pozostałości cerkiewnosłowiańskiej ortografii⁷.

1.4. Rozwój prasłowiańskich grup *trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt

W językach ruskich samogłoski zredukowane w tego typu połączeniach mogły ulec wokalizacji w [o] lub [e] niezależnie od pozycji. W języku białoruskim i ukraińskim jery w słabej pozycji uległy zanikowi, a na ich miejscu rozwinęły się samogłoski [y] lub [i]⁸. W gwarach zachodnioukraińskich samogłoska [y] mogła rozwinąć się nie tylko po, lecz również przed płynną, w wyniku czego powstały formy typu: *дырва*, *сылза*, *тырвоха*⁹. Zabytek poświadcza dwie formy, w których nastąpiła wokalizacja jerów w [y] po płynnej: *кываво* (57v), *кывавымь* (43).

Pozostałe przykłady konsekwentnie dokumentują realizację prasłowiańskich połączeń *trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt typową dla języka wielkoruskiego:

- a) **trot** – *кров* (4), *до крови* (25v), *кровополития* (70), *кровопротели* (24v), *кровоядьцы* (23), *кровьми* (15v).
- b) **tret** – *крестится* (5v), *крести* (12), *крестил* (70v), *крестися* (12), *крестное* (99v), *крестную (грамоту)* (62), *крестомь* (70), *кресть* (21), *крещениши* (52), *крещуся* (17), *на средокрестнои (недели)* (26v).
- c) **tlet** – *до слезного* (25v), *слезы* (25), *слезь* (23v).
- d) **tlot** – *плоти* (26), *плотуядьци* (25).

⁶ Por. B. Perczyńska, *Язык najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych*, Lublin 2007, s. 69–70.

⁷ Е.Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва 1955, s. 256.

⁸ Ф.П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Москва 2006, s. 234–235.

⁹ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1963, s. 25.

W niektórych dialektach wschodnioruskich następował zanik nie tylko jeru w słabej pozycji, lecz także towarzyszącej mu spółgłoski płynnej, czego dowodem może być, poświadczona w tekście latopisu, nazwa miasta Psków (ze strus. *Пльсковъ*)¹⁰: *изо Опскова* (7v), *во Пскове* (19), *псковичем* (45), *Псковскую* (62), *псковскыи* (62), *к (граду) Пскову* (102), *во Псковъ* (37).

1.5. Nagłosowe [j̥e-]/[o-]

Charakterystyczną cechą fonetyczną języka staro-cerkiewno-słowiańskiego jest obecność w nagłosie wyrazów [j̥e-]. Zmianą ogólnowschodniosłowiańską było przejście prasłowiańskiego nagłosowego [j̥e-] > [o-], jednak należy stwierdzić, iż proces ten nie objął wszystkich wyrazów¹¹. Przyпуска się, że zmiana [e-] > [o-] po utracie *j*- protetycznego nastąpiła w wyniku dysymilacji z samogłoską przednią kolejnej sylaby wyrazu¹². Tekst zabytku dokumentuje zarówno wschodnio-, jak też cerkiewnosłowiańskie warianty wyrazów: *Бѣлаозера* (25), *Бѣлуозеру* (56), *неодиноѣство* (54v), *в одиноѣстве* (89v), *одинь* (65), *одна* (97), *однеми* (10), *одного* (92v), *в озерех* (75v), *оленеи* (105v), *осени* (41v), *осень* (41v) / *единовѣренъ* (17), *едином* (4), *со единомысленики* (50v), *со единомысленными* (50), *едины* (7v), *единым* (30), *во единь* (24), *едѣва* (71v) (*одѣва*, dialektalne *одва*¹³), *елико* (9).

Wschodniosłowiańskie formy wyrazów stanowią element dominujący; należy również podkreślić, że cerkiewnosłowiańskie warianty wyrazów nie pojawiają się w oryginalnej części zabytku. Pierwotna forma zapożyczonych imion własnych została udokumentowana w przykładach: *Евдокиєю* (44v), *Евхимеи* (67v), *Евфимеи* (71), *Иевхимия* (65v), w których utrzymało się [j̥e-] nagłosowe w pozycji przed [v]. Zamiana nagłosowego [j̥e-] samogłoską [o-] została odnotowana w formie imienia *Олену* (45v).

¹⁰ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 176–177.

¹¹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1989, s. 31.

¹² В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 148.

¹³ Vasm., t. 2, s. 9, Срезн., т. 2, s. 623.

1.6. Spółgłoski protetyczne przed samogłoskami szeregu tylnego [a-], [u-] w nagłosie

Protetyczna jota pochodząca z *i przed samogłoskami w nagłosie wyrazów była charakterystyczną cechą języka prasłowiańskiego¹⁴. W języku scs. proteza mogła zanikać, co prowadziło do występowania oboczności tyłu: *явити, ютро / авити, ѱтро*¹⁵.

W tekście *Kroniki supraskiej* kilkakrotnie powtarza się staro-cerkiewno-słowiańska forma zaimka osobowego w pierwszej osobie liczby pojedynczej: *но азъ есми князь* (7v), *не азъ убо начал изъбивати* (14), *азъ буду тобѣ в срѣци* (14), *яко азъ хоцю креститися* (17v), *азъ вас право сужю* (55v). Staroruskie warianty tego zaimka w formie *я* występują niemal wyłącznie w *Latopisie wielkich książąt litewskich*, natomiast w kompilowanej części zabytku zaimek *я* został odnotowany zaledwie raz, por.: *что ми вѣдаси, то я приму* (15) / *ты стареши брата, а я с тобою заодно живу* (88v), *но я князю великому Ягашлу ничего не вчинил* (92), *а такоже бы правду даль, и я выеду* (94v).

W językach ruskich ogólnosłowiańskie [j̥u-] uległo zmianie, w wyniku czego nastąpił zanik spółgłoski protetycznej. W pozostałych językach słowiańskich (z wyjątkiem bułgarskiego, w którym zjawisko to nie jest realizowane konsekwentnie) dawne nagłosowe [j̥u-] zachowało się¹⁶.

Latopis supraski dokumentuje wyłącznie wschodniosłowiańską realizację [u-] w nagłosie wyrazów: *види царь князя Дмитрея уна возрасътомь* (42v), *а утпро мгла велика* (47v). Podobne przykłady kilkakrotnie powtarzają się w imionach własnych *Юлиания, Юлианъ*¹⁷ zapożyczonych z łaciny przez medium staro-cerkiewno-słowiańskie, por.: *великою княгинишо Уляноу* (97), *и его княгиню Уляну уязви* (62v), *што держал Уляну* (96), *ни Ульян законопреступьниши* (98v).

¹⁴ L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 196.

¹⁵ C. Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa 2004, s. 115–116, por. również: C. Bartula, T. Lehr-Spławiński, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 23.

¹⁶ В.В. Колесов, *Историческая фонетика русского языка*, Москва 1980, s. 31.

¹⁷ Por. Vasm., t. 4, s. 161.; Суперан., s. 243 i 368.

1.7. Akanie

Zjawisko akania może zachodzić zarówno po spółgłoskach miękkich, jak i twardych. W związku z tym wyodrębnia się kilka jego typów, a mianowicie: akanie, jakanie, ikanie, jekanie¹⁸. W zabytkach staroruskich zjawisko to najczęściej wyraża się niekonsekwencją zapisów *a* i *o* w pozycji nieakcentowanej w tych samych wyrazach. Pierwsze przykłady akania w piśmiennictwie staroruskim dokumentują XIV-wieczne moskiewskie i pskowskie zabytki. Piśmiennictwo zachodnioruskie wahania pomiędzy użyciem *a* i *o* poświadcza początkowo wyłącznie w imionach własnych obcego pochodzenia, zaś w apelatywach takie przykłady pojawiają się od XV w., por.: *Анофреи, з абою сторонь, съ братамъ*¹⁹.

W *Kronice supraskiej* przykłady zapisu *a* na miejscu etymologicznego [o] są dość liczne. Udokumentowane zostały w kilku pozycjach w wyrazach:

- a) w pierwszej sylabie przedakcentowej: *Анофреи* (85), *багаты* (18v), *багатыство* (50v), *в камнату* (96v) (dawny akcent *комната*²⁰), *в камьнате* (96), *Кандрата* (69v), *каруны* (73), *Манамах* (8), *навгородець* (30), *навгородсти* (16), *навгородцем* (20v), *на Навьгородском* (41v), *Навьгородцов* (30v), *паганнья* (49v), *паганых* (34v), *от паганья* (17), *подабаеть* (88v), *полтара* (27v), *за польтары* (74v), *Рагнедину* (13v), *разбалися* (73), *Раману* (11), *Саламона* (5v), *Салтана* (81) [też: *Солтану* (81)], *слава* (pl. od wyrazu *слово*) (54v), *тавара* (48);
- b) w drugiej sylabie przedakcentowej: *багатыр* (31v), *да самых мозгов* (26), *караблеи* (9), *караблех* (9), *карабля* (29v), *на Кастроме* (43v), *ка Кеменцю* (106v), *Манамах* (8), *от Навагорода* (7v), *начовал* (74v);
- c) w sylabie poakcentowej: *федаровьскьи* (65).

W podanych wyżej przykładach nieakcentowane [o], niezależnie od pozycji w wyrazie i jakości samogłoski pod akcentem, jest zbieżne z [a]. Taki typ akania, charakterystyczny dla gwar południowo-zachodnio-białoruskich, określa się

¹⁸ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 214.

¹⁹ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 2007, s. 141.

²⁰ Vasm., t. 2, s. 304.

mianem niedysymilatywnego²¹. Występowanie tego rodzaju akania w zabytkach piśmiennictwa zachodnioruskiego XV w. potwierdza również w swoich badaniach J.F. Karskij²².

Nie zawsze użycie w pisowni *a* na miejscu *o* musi świadczyć o zjawisku akania. Dotyczy to na przykład wyrazów zapożyczonych typu *манастырь*, *граматы* [por. *манастыри* (4v), *манастырь* (68v)], których pisownia może być wynikiem niezrozumiałej dla kopisty etymologii, co wiązało się z ich dwojaką wymową²³.

Pośrednim świadectwem zjawiska akania w piśmiennictwie mogą być formy, w których obserwowane jest użycie *o* na miejscu etymologicznego [a] w pozycji nieakcentowanej. Zapisy tego typu są wynikiem pomyłki kopisty, przyzwyczajonego zapisywać, na przekór wymowie, *o* w pozycji nieakcentowanej²⁴. W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane przykłady podobnych zapisów, por.: *Ботыи* (5), [obok *со Батыемь* (22), *Батыю* (26v), *от Батыа* (33v)], *на воряги* (6), *ерусолимского* (5), *Козан* (*Казань*) (55v), *Колугу* (86), *Костонтину* (17), *мозовианы* (21v), *Тактомоша* (52v), [*Тактамышу* (50v), *Тактамышь* (51), *со Тактамышемь* (54)], *с тотары* (86v). Zabytek dokumentuje również jednostkowy zapis z *o* w miejscu *я*: *сынъ Изославль* (20v) / *Изяслав* (8v).

Za hiperyzmy uznać należy również formy, w których *o* pojawia się zamiast etymologicznego [e]. Takich przykładów w *Latopisie supraskim* jest niewiele, por.: *Босарабъския* (80), *начовал* (74v), *Почеръскыи* (68v).

Staroruskie zabytki dokumentują również przykłady jekania, o czym świadczą zapisy z *e* w miejscu nieakcentowanego [’a]. Obecność takich form w zabytkach starobiałoruskich datuje się na XV w.²⁵ W *Kronice supraskiej* pojawiają się zapisy z *e* zamiast etymologicznego [’a] w pierwszej sylabie przedakcentowej, por.: *дворенина* (107v) / *дворяномь* (83v), *девеносто* (51), *ерлики* (43v) / *ярълыки* (44v), *метежь* (58) / *мятежь* (51v), *наредивься* (96v), *наредилися* (83v), *нарежати* (23v), *октебря* (38) / *октября* (37), *за петьнадцать* (52) /

²¹ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1980, s. 39.

²² Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 127.

²³ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 217.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 122.

пятои (95v), польдевета (69v), на резанского (46), Резанскомь (46), Резанскыа (104), Резань (22v), Резаньскую (22), на светои (67), во светую (3) / святых (3), святую (21) oraz w sylabie poakcentowej: на паметь (4). Omawiane zjawisko znalazło potwierdzenie również w formach imienia Костентин (8v), Костентиномь (99), Костеньтина (39v), w których *e* pojawia się w miejscu nieakcentowanego [a].

Obecnie wymowa [a] jako [e] jest charakterystyczną cechą gwar południowobiałoruskich²⁶.

1.8. Wahania pisowni a/o w nagłosie wyrazów

Zmiana w nagłosie imion chrześcijańskich greckiego i łacińskiego pochodzenia związana jest najprawdopodobniej z ogólnosłowiańskim procesem przejścia prasłowiańskiego [ǣ] > [o] ok. IX w.²⁷ Zjawisko to było często spotykane w języku staroruskim, rzadziej w staropolskim i staroczeskim²⁸. Analogiczne przykłady pojawiają się również w zabytkach starobiałoruskich²⁹.

W *Latopisie supraskim* zjawisko przejścia [a] > [o] w nagłosie zostało poświadczane w chrześcijańskich imionach własnych, jak również niechrześcijańskich, co potwierdzają przytoczone przykłady: Оварама (5) / от Аврама (5), Огрифиною (41v), Озбякъ (35) / Азбѣкомь (36), Азбяк (35), Олександро (57v), у Олександровы (39), Олксандром (9v) / Алксандр (10), с Олексеєю (47v), Олексеи (43v), / Алексеи (47v), Ондрѣвичь (45), Ондрѣя (83v) / Ондрѣвичь (43v), Онтиох (98v), Осколод (7), ко Осколоду (7v) / Асколод (6v).

Forma imienia Яндрѣи (8v) mogła powstać pod wpływem polskiego *Jędrzej*.

1.9. Przeglós [e] > [o]

Kronika supraska odnotowuje nieliczne przykłady odzwierciedlające przejście [e] > [o], przy czym odbywało się to wyłącznie po spółgłoskach szumiących. Ta typowa dla języków wschodniosłowiańskich zmiana, najwcześniej odnotowana

²⁶ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 56.

²⁷ M. Malec, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994, s. 27.

²⁸ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 57.

²⁹ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 94.

w XII-wiecznych zabytkach, mogła zachodzić w różnych pozycjach morfemowych. Najbardziej wiarygodnym świadectwem zaistnienia zjawiska przegłosu jest zmiana [e] > [o] w rdzeniu wyrazu, ponieważ w innej pozycji mogła być efektem wyrównań morfologicznych³⁰, por.: *бочок* (73), *жонки* (96v), *жонкою* (96v), *жонце* (96), *жонцѣ* (96v), *пошол* (4v), *на Торъжокъ* (54) / *Александровичом* (47), *со Даниловичомъ* (34). W zabytku dominują zapisy z *e*, zarówno w rdzeniu wyrazów, jak też w końcówkach: *женою* (97v), *жены* (16), *жень* (16), *звезды* (67), *слезы* (25), *слезь* (23v), *ни в чем* (10), *чернои* (7v), *черныя* (83v) / *Васильевичемъ* (107v), *Глѣбовичемъ* (27v), *лицемъ* (23v), *с мечемъ* (30), *со Тактамьшемъ* (54), *со царемъ* (22).

1.10. Realizacja prasłowiańskiego [ě]

W przypadku kontynuantów dawnego [ě] wiele staroruskich zabytków dokumentuje zamienne użycie zapisów z *ѣ* i *e* niezależnie od warunków fonetycznych. Podobne przykłady zostały odnotowane w *Смоленском договоре* 1229 r. oraz wielu późniejszych zabytkach piśmiennictwa, co potwierdza zbieżność w artykulacji tych dwóch samogłosek w XIII-wiecznych dialektach zachodnioruskich (z wyjątkiem białoruskich gwar południowo-zachodnich)³¹. Szereg podobnych przykładów pochodzących ze starobiałoruskich zabytków XIII–XIV w.³² przytacza J.F. Karskij. Wymowa [ě] zbieżna z [e] jest właściwa niemal wszystkim współczesnym gwarom białoruskim, oprócz południowo-zachodnich oraz innych, sąsiadujących z gwarami ukraińskimi³³.

Typowe dla gwar południowobiałoruskich i północnoukraińskich Polesia³⁴ zwięźnienie artykulacji [ě] > [i] oddawane jest przez zapisy *u* na miejscu etymologicznego [ě]. Znajduje to poświadczenie w XIII-wiecznych i późniejszych zabytkach piśmiennictwa pochodzących z obszaru tych gwar³⁵.

³⁰ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 195–197.

³¹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 168.

³² Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 202–207.

³³ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 167–168.

³⁴ L. Citko, „*Кроніка Вучовца*” *na tle historii...*, s. 58.

³⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 135–136.

Analiza pisowni *Kroniki supraskiej* pozwala wnioskować o wielowariantowym sposobie realizacji dawnego [ě]. W zabytku najliczniej reprezentowaną grupę wyrazów stanowią przykłady, w których na miejscu etymologicznego [ě] pojawiają się litery *ѣ* lub *е*, co świadczy o ich artykulacyjnej zbieżności w języku kronikarza. Pośrednio wskazują na to również zapisy z *ѣ* na miejscu etymologicznego [e], por.:

- a) w rdzeniu wyrazów – (*брата*) *Андрѣва* (5), *Андрѣвичь* (43v), *Андрѣи* (3v) / *Андреи* (48v); *побѣгни* (14v), *побѣже* (57) / *бежати* (14), *выбегл* (106v); *не вѣришь* (92), *правѣвѣрныи* (3) / *иоверных* (58), *уверилися* (69); *гнѣвомь* (20v) / *гневень* (79v), *разъгневати* (81v); *дѣтескъ* (7), *дѣти* (98v) / *дети* (61), *дѣтми* (24); *зрѣти* (98v) / *возрель* (17); *со имѣниемь* (21) / *имене их разграби* (20v); *крѣпко* (12), *крѣпкодушни* (26v) / *крепкое* (49v); *лѣса* (24v), *лѣсомь* (22) / *по лесомь* (82v); *лѣта* (55), *в лѣто* (70v) / *лета* (52v); (*твои*) *мѣста* (90v) / (*своих*) *месть* (90v); *мѣсячьное* (9v) / *месяца* (86v), *месяци* (55v); *надѣмься* (9v), *надѣюци* (34v) / *надежи* (25v); *намѣсники* (3v), *намѣснитство* (102v) / *намесникъ* (48v), *намесници* (50); *недѣли* (38v), *недѣль* (72) / *недели* (26), *недель* (47); *Рогнѣд* (13v) / *Рогнеда* (16), *Рогнеду* (13v); *в рѣку* (28), *на рѣце* (75v) / *над рекою* (16), *в реци* (47v); *рѣша* (6) / *рекоша* (22), *рекуци* (10v), *рече* (90v); *тѣмь* (15v) / *темь* (25v), *от тех* (6); *сѣде* (36) / *седе* (25v), *сѣяци* (29); *зѣхав* (29v), *поѣде* (95v) / *выеде* (35), *приеха* (10);
- b) w końcówkach fleksyjnych – *на Волъзѣ* (5), *вѣрсѣ* (4), *городѣ* (96v), *дворѣ* (4v), *двѣ* (39v), *дружьбѣ* (89v), *жонцѣ* (96v), *на Клязмѣ* (3), *керсунянѣ* (16v), *мнѣ* (92), *на Москвѣ* (40v), *во ордѣ* (33), *на престолѣ* (67), *на рецѣ* (5), *по Рожествѣ* (72), *на руцѣ* (7v), *силѣ* (30), *тобѣ* (88v) / *воде* (104v), *корсуняне* (16v), *к Костроме* (45v), *литве* (65), *к Москве* (23), *ко Олзе* (11), *на реце* (3), *себе* (60); *листвѣх* (106), *лѣтѣхъ* (3v), *на Троцѣх* (73v) / *по неколицех* (3v), *на конех* (9), *в князех* (22), *кривичех* (5v), *листвех* (105v), *в ловех* (105v), *Троцех* (82v), *во чрнцех* (72).

Mniejszą frekwencją w *Latopisie supraskim* odznaczają się formy z *и* w miejscu *ѣ*. Częste są przykłady wyrazów, w których paralelnie używa się liter *ѣ*, *е* lub *и*, por.: *видѣти* (47) / *видив* (18), *видивши* (5v), *видинию* (28v), *не видити*

(45v); *за вѣру* (33v) / *увирло* (78v); *звѣри* (82v), *звѣрие* (98v) / *звирину* (82v); *возрель* (17), *зрѣти* (98v) / *узриль* (101); *имѣние* (*их*) (84v) / *иминия* (*вся погоре*) (86v); *колибалися* (87) [jeżeli nie powstała pod wpływem analogii do słowa *колыбель* w całym zwrocie *яко колыбель колибалися храмины*³⁶ (87)], *поколибашася* (86v); *крѣпко* (12) / *крипко* (80); *мѣру* (*человек мерит*) (99) / *отмиритися* (*ему*) (99); *намѣсники* (3v) / *намисника* (55); *со немьци* (90), *с немецькими* (101) / *в Нимцах* (96v), *с нимьци* (64); *преставися* (4), *преставишася* (72) / *приставися* (33v); *престолѣ* (25v) / *пристола* (68v).

W zabytku obecną jest również jedna forma, która może odzwierciedlać, typową dla języka ukraińskiego, zmianę [i] < [ě] do [y]³⁷: *устрылы омрачиша свѣтъ* (31v) / *со стрелами* (83v), *стрели* (16v), *на стрелѣ* (16v).

Wielu badaczy języka uważa, iż najbardziej wiarygodnymi przykładami zwężenia artykulacji [ě] są wyrazy, w których zjawisko mieszania w zapisie *u* i *ѣ* zachodzi w rdzeniu. Na charakter końcówek rzeczowników, a także zaimka *весь*, mógł mieć wpływ paradygmat odmiany miękkotematowej. W związku z tym zapisy typu *со всеми* (48v), *всех* (10v), *у Вязми* (63v), (*по своем*) *животу* (40v), *Киеви* (82), *к Литви* (104v), *на холми* (15v) należy odnieść do zjawisk morfologicznych, nie zaś fonetycznych³⁸.

Zwężenie artykulacji [ě] jest obecnie charakterystyczną cechą gwar południowobiałoruskich i północnoukraińskich.

1.11. Wahanie [i]/[e] oraz [e]/[i]

Wahania w zapisach *e/ѣ* w miejscu etymologicznego [i] można wyjaśnić bądź rozszerzeniem artykulacji [i] > [e]/[ě]: *Владѣмер* (14), *во Волидѣмери* (70v) / *Владѣмер* (3); *Дмѣтре* (8v), *Дмѣтреи* (8v), *Дмѣтрея* (4v) / *Дмитреи* (36), bądź jej obniżeniem przed półotwartą spółgłoską [r]³⁹, por.: *Володимѣровича* (77), *Володимѣрь* (3v), *Вьлодимѣри* (4) / *Володимѣр* (14v), *Володимѣремь* (24); *кумѣра* (16), *кумѣры* (15v) / *кумиры* (18v); *мѣр* (9v), *мѣра* (10), *мѣру* (10), *немѣрень* (85v) / *с миромь* (60v), *по миру* (*Олгову*) (11), *мирь* (34).

³⁶ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 218.

³⁷ L. Citko, „*Kronika Buczowca*” *na tle historii...*, s. 58.

³⁸ Por. np. В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 137.

³⁹ L. Citko, „*Kronika Buczowca*” *na tle historii...*, s. 62.

Zapisy z *ћ* w miejscu [e] potwierdzają artykulacyjną zbieżność tych dwóch samogłosek.

W *Kronice supraskiej* pojawiają się również przykłady użycia *u* w miejscu [e] etymologicznego bądź powstałego z [ь], co jest związane najprawdopodobniej ze zwężeniem jego artykulacji. Zabytek dokumentuje następujące formy odzwierciedlające opisane zjawisko: *вѣлики* (52), *вѣликого* (93), *вѣликому* (86), *под Вѣликихи Новъгородокъ* (53v) / *вѣлики* (3v); *Вязѣмьскую* (86) / *вязѣмьского* (62v); *прижѣнетъ* (93) / *женуть* (20v), *приженеть* (92); *Звѣнигород* (102v) / *ко Зѣнигороду*⁴⁰ (102v); *знамѣние* (57v) / *знамение* (43); *(Миша) имѣнемъ* (30) / *имѣна (их)* (9v); *со матѣршо* (92v) / *с матерью* (72); *миѣжи* (46v) / *межи* (55v); *надѣяся* (34v) / *надѣющи* (34v); *Олѣг* (7v) / *Олѣг* (7); *прѣясловици* (9v) / *с Прѣясловля* (43v); *Симѣон* (8v) (cs. *Симеонъ*).

1.12. Wahania [o]/[u]

W zabytku kilkakrotnie odnotowuje się paralelne użycie *o/u*, przy czym niektóre z takich zapisów można wyjaśnić wpływem innych języków, przede wszystkim polskiego. Niewątpliwie pod wpływem polszczyzny powstała forma *убѣжить во гурѣ* (88) (obok wschodniosłowiańskiej realizacji w postaci *κ горамъ* (7), *на горе* (6v), *до Покровскыя горы* (85) z *u* w miejscu [ō], co w języku polskim było związane z utożsamieniem artykulacji [u] oraz [ó] < [ō]⁴¹. Można przypuszczać, iż *остродски* (90) (pol. *Ostróda*) stanowi w tym przypadku hiperyzm. W *Kronice supraskiej* paralelnie używane są formy *епископ* (25), *епископа* (26v) / *архиепискупа* (19), *епискупъ* (18). Wahania w zapisach *o/u* najprawdopodobniej są wynikiem wpływu języka cs. (*епискоупъ*). Forma *арцибискупа* (97v) stanowi bezsprzeczny polonizm, natomiast zapisy z *o* zamiast *u* w wyrazach: *литоргися* (40), *литоргѣшо* (71v) mogły być wynikiem wpływu greckiego *λειτουργία*⁴².

⁴⁰ Tak w latopisie.

⁴¹ Por. np. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 99; K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 131.

⁴² Vasm., t. 2, s. 503–504.

1.13. Realizacja jerów

Przeprowadzona w pracy analiza sposobu graficznej realizacji morfemów zawierających w języku prasłowiańskim samogłoski zredukowane obejmuje rdzenie, afiksy oraz końcówki wyrazów. Zapisy ъ, ь zgodne z etymologią zostały rozpatrzone w pierwszej kolejności. Są reprezentowane przez niewielką liczbę przykładów. W przypadku zapisów zgodnych z etymologią paralelnie zostały przytoczone formy z analogicznymi morfemami, w których jery uzyskały inną realizację bądź zostały opuszczone. Pozostałe przykłady morfemów zapisanych niezgodnie z etymologią zostały omówione w kolejnych podpunktach. Zapisy tego typu stanowią zdecydowanie bogatszy materiał egzemplifikacyjny, zaś różnice w porównaniu z językiem prasłowiańskim mogą dotyczyć zamiennego użycia ъ, ь, ich opuszczenia lub dodania w miejscu, w którym genetycznie ich nie było. Świadczy to o daleko posuniętym procesie zaniku jerów w języku mówionym okresu, w którym powstawał zabytek. Zapisy ъ, ь w zabytkach piśmiennictwa starobiałoruskiego należy traktować jedynie jako znaki graficzne, nie posiadające już znaczenia fonologicznego, na co zwracał uwagę J.F. Karskij⁴³.

1.13.1. Jery w rdzeniu

1a) Zapisy z ъ zgodne z etymologią

Latopis supraski dokumentuje pojedyncze przykłady zapisu ъ w pozycji słabej zgodnie z etymologią w rdzeniach *sъl-* oraz *въtor-*, por.: *сълъяша* (70v), *въторокъ* (46v). Zdecydowana większość form z rdzeniami *sъl-* i *въtor-* potwierdza zanik jeru w pozycji słabej, por.: *посла* (75), *послал* (88v), *послали* (95v), *послати* (80v), *послаша* (75v), *прислашесе* (81); *до второго* (8), *второе* (33), *вторыи* (4v).

1b) Zapisy z ь zgodne z etymologią

Rdzenie z zachowanym ь w pozycji słabej również charakteryzują się niską frekwencją użycia. Podobnie jak w przypadku pisowni ъ, bogatszą egzemplifikację uzyskują zapisy z opuszczonym jerem w pozycji słabej, por.:

⁴³ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 161.

въс-: *вьсе* (92v) / *Всеволод* (8), *Всеволодомь* (24), *Всеволожья* (5), *всегда* (79v),
на всеи (84), *на всемь* (56v), *всему* (18v), *всея* (3), *вси* (105v), *всимь* (68v),
всю (81v), *вся* (6), *всякого* (80v);

ѣг-: *зажъжеша* (42), *пожъгоша* (74v), *пожъже* (55), *сожъже* (76) / *зажгоша*
(12), *зажжени* (11v), *пожгоша* (48), *пожже* (35v), *сожже* (75);

тър-: *мъроша* (84v), *умъре* (35) / *умре* (38), *умремь* (27);

мъст-: *Имьстиславль* (99v), *в Мьстиславли* (71), *Мьстиславь* (23v) / *мсти* (4),
Мстислав (8), *Мстислава* (16), *Мстиславича* (62v), *под Мстиславлемь*
(99), *Мстиславлю* (84), *Мстиславомь* (23), *мъсти* (20);

*ѣд-: *донъдеже* (59) / *дондеже* (29)⁴⁴.

W zapisie rdzenia *въс-* poświadczanie uzyskało również zamienne użycie jerów szeregu przedniego oraz tylnego: *вьсе* (92v) / *во вьсих* (65), *во вьсю* (87v), *вьсякое* (10). W pozycji mocnej jery uległy wokalizacji, por.: *весь* (6v), *весь* (70); *умерл* (106), *умершу* (18v); *месть* (34v).

2a) Zapisy z opuszczoną literą ъ

Zdecydowana większość wyekscerpowanych z zabytku przykładów rdzeni z etymologicznym jerem twardym dokumentuje jego opuszczenie w pozycji słabej. Rdzeniami, które potwierdzają zapisy niezgodne z etymologią są:

гълѣб-: *Глѣбь* (55), *Глѣба* (16), *Глѣбе* (29), *Глѣбовича* (39), *Глѣбовичемь* (27v),
Глѣбу (28v);

гъп-: *вогна* (88), *гнаша* (33), *догнавши* (86), *изгнав* (41), *изгнаша* (6), *пригналь*
(88), *пригнати* (88), *прогна* (54), *согна* (63v), *согнаша* (43v);

*дѣкт-: *дцери* (12), *дцерь* (90v), *дци* (100)

дѣв-: *два* (6v), *у двацати* (107), *двоижьды* (21), *под двою* (6v), *дву* (69),
двѣ (16);

зъл-: *зла* (20), *зли* (23v), *зло* (51), *злоба* (25), *злодея* (69v), *злюю* (4), *Злыи*
(27), *злѣи* (72);

⁴⁴ Powstałe z połączenia *до + *ѣде + же* z -н- dodanym poprzez analogię do innych przyimków, por.: *Vasm.*, t. 1, s. 529.

zъv-: *вызва* (55), *звали* (89v), *звати* (103), *назвати* (27), *перезвав* (97), *призва* (10), *призваша* (84v), *прозвася* (6v), *созваша* (72v);

къпиг-: *книгъ* (8);

къпег-: *княгини* (4), *княгиню* (96v), *князеи* (3), *в князех* (22), *княжени* (67), *княжение* (4), *княжъню* (102), *князь* (84), *князю* (26v), *князя* (35v);

лъг-: *лжею* (45v);

одъv-/jedъv-: *ледва* (15) / *едъва* (71v);

сър-: *на Вспѣние* (53).

2b) Zapisy z opuszczoną literą ь

Większość udokumentowanych w *Kronice supraskiej* przykładów realizacji prasłowiańskich rdzeni z jerem szeregu przedniego notuje jego pominięcie w pozycji słabej przed sylabą z samogłoską pełną, por.:

бър-: *забрали* (108), *зобрашася* (6), *Избрание* (3), *избранного* (35), *побра* (50v), *собра* (20), *собрав* (67v), *собрався* (91v), *собрашася* (76);

щъ-: *нечто* (77), *ничто* (17v), *ничтоже* (35v), *что* (15);

щъп-: *начнеть* (91);

щът-: *почтив* (10), *учти* (104), *читите* (78), *чти* (102);

двър-: *в двери* (15);

дъп-: *днеи* (103), *дних* (25v), *дни* (25v), *польдни* (34v);

рър-: *пси* (82v);

рък-: *рцете* (13), *рци* (15);

сьгеbr-: *сребряну* (15v);

шатър-: *шатра* (30v);

щд-: *вышли* (94), *не дошла* (85), *нашли* (105), *отшла* (20), *пошли* (78), *шло* (73);

тъм-: *тма* (57v);

*въдов-: *вдовою* (107v), *вдовѣла* (107v);

велъ-: *велблуд* (31), *велми* (84v)

зър-: *возрель* (17), *зрѣти* (98v);

жд-: *жда* (88), *ждати* (60), *ждуча* (24), *ждуца* (49);

ъм-: *возма* (58), *возме* (75), *возмемъ* (56v), *возмеши* (14), *возми* (10v), *озмутъ* (9v), *не възма* (75v), *възмуть* (9v).

3) Zapisy rdzeni niezgodne z etymologią

3a) Odzwierciedlenie wokalizacji samogłosek zredukowanych w pozycji mocnej.

Proces wokalizacji jerów zapoczątkowany w języku staroruskim w XI w. uzyskał w *Latopisie supraskim* regularną realizację. Przejście ь > o oraz ь > e w pozycji mocnej w rdzeniach oraz wokalizacja samogłosek zredukowanych drogą analogii do form innych przypadków dokumentuje bogaty materiał egzemplifikacyjny, por. wybrane przykłady:

a) ь > o

къѣд-: *кожьдо* (70);

тъкъм-: *токмо* (26);

въкуп-: *совокупив* (19v);

зъл-: *золь* (15);

зѣв-: *зовемши* (78v), *зовути его к собѣ* (42), *зовущимься* (99).

b) ь > e

ѣст-: *чесны* (21), *чести* (79), *честив* (55), *с честию* (51), *честно* (68v), *честь* (79);

дѣп-: *день* (4), *на полудень* (72v);

грѣк-: *на Греки* (8v), *греком* (9), *грекомь* (5v), *грекыни* (13), *от грекыны* (16), *грекыню* (15), *греци* (9), *грецькыма* (9v), *греческым* (10v), *гречинь* (70v);

лѣст-: *лестю* (14v), *лесть* (14);

шатѣг-: *шатер* (30v), *шатеры* (30v), *шатерь* (30);

шьд-: *вышелъ* (96v), *дошедиши* (81), *изъшедишимь* (35v), *отшедише* (23v), *отшедиши* (100), *перешед* (51), *пошелъ* (92v), *пришедь* (11v), *пришедише* (22), *шедию* (81v);

тъст-: *тесть* (41);

ѣм-: *вземь* (45v), *воземь* (32), *воземьши* (63), *воземь* (56v), *возми* (10v), *озмутъ* (9v).

3b) Pozostałe zapisy ь, ѣ niezgodne z etymologią

O intuicyjnym użyciu jerów znajdujących się w pozycji słabej w prasłowiańskich rdzeniach mogą świadczyć przykłady dokumentujące przede wszystkim zapisy

ъ на miejscu ь (bądź odwrotnie) oraz ich wstawianie do grupy spółgłosek bez uzasadnienia dla struktury wyrazu. Przykłady błędnego użycia ь, ь wyrażone ich zamianą ilustrują formy: *дъщери* (101v), *кънязя* (22v), *кънязь* (93v), *погынаша* (86) / *вельми* (17v), *во въсю* (87v), *въсякое* (10), *во Львоове* (70v), *на овъцы* (55), *Ольгови* (7), *Ольгу* (7v), (*ключници*) *Ольжины* (12v).

Poniższe wyrazy dokumentują wstawienie liter ь, ь w rdzeniach wbrew etymologii, por.: *Витовѣт* (90v), *Витовѣтовы* (58), *Вольгою* (48v), *на Волъзѣ* (5), *ярлыкы* (44v) / *воскоре* (80v), *землю* (44), *извълеци* (9), *к Моськве* (45v), *на Моськву* (39v), *пъленша* (55v), *покълонися* (79), *сътоя* (58), *сътояша* (84v). Jak zauważa J.F. Karskij, takie formy mogą być wynikiem specyfiki staro(biało)ruskiej grafiki⁴⁵.

Zapisy niezgodne z etymologią obejmują również graficzną realizację rdzeni, w których na miejscu samogłosek *o*, *e* znajduje się litera ь lub ь. Podobne przykłady są reprezentowane przez liczne formy, w których w miejscu oczekiwanego pełnogłosu pojawiają się połączenia typu: *оль*, *ьло*, *орь*, *ьро*: *Вольдимер* (13), *Вольдимера* (13v) / *Вьлодимер* (3v), *Вьлодимерь* (4), *Вьлодимера* (8), *Вьлодимери* (4), *Вьлодимерова* (8), *Вьлодимеровы* (13v), *вьлодимерцомь* (23v), *Всевольд* (4), *Всевольдя* (16), *вьроби* (12), *во вьроных* (22), (*постави*) *горьд* (4), *Новьгорьдъ* (28v), *в Полъцку* (13v) / [ale: *в Полоцьку* (6v)]. Pozostałe przykłady: *Александрьв* (28), *къзаром* (6v), *в новьм* (4v), *со събою* (10).

1.13.2. Jery w morfemach afiksalnych

1.13.2.1. Partykuły i sufiksy

1a) Zapisy z ь zgodne z etymologią

Analizowany zabytek dokumentuje nieliczne zapisy litery ь na miejscu samogłoski zredukowanej tylnej w pozycji słabej w następujących sufiksach:

⁴⁵ Е.Ф. Карский, *Особенности письма и рукописного сборника XV в., именуемого летописью Авраамки*, [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 354.

-въѣ-: *бѣвъшимъ* (27v) / *бѣвѣшиа* (85), *видѣвъши* (69v) / *видѣвѣши* (9), *дорадѣвъшиа* (84), *седѣвъшего* (69v), *слѣшавѣши* (96v) / *услѣшавѣши* (93), *совѣщавѣше* (69v), *стѣпѣвъшимъа* (101), *умышлѣвъши* (67v), *хотѣвъшимъ* (65v);
 -ѣв-: *влюбѣви* (89) / *олюбѣви* (40).

Należy podkreślić, że na miejscu etymologicznego ѣ wchodzącego w skład sufiksów -ѣк-і -ѣв- w pozycji mocnej bez wyjątku pojawia się litera о, por.: *градокъ* (6v), *легокъ* (25v), *мерзѣзокъ* (55), *Новѣгородокъ* (53v), *парѣбокъ* (89v), *пасынокъ* (57), *понедѣлокъ* (74), *пятѣокъ* (28v), *списокъ* (7v), *четвертокъ* (40) / *кров* (4), *кровѣи* (98v), *кровѣми* (15v), *любѣвишю* (55), *залюбѣвь* (25v), *церков* (3), *кцерковнымъ* (25v), *церковныа* (18).

1b) Zapisy z ѣ zgodne z etymologią

Znacznie bogatszy materiał egzemplifikacyjny stanowią przykłady sufiksów z jerem szeregu przedniego. Ich analiza pozwala stwierdzić, iż spora część zapisów zachowuje formę zgodną z etymologią. Jednocześnie należy podkreślić, że żaden z poddanych analizie sufiksów nie zachował w zabytku wyłącznie pisowni zgodnej z formą prasłowiańską, por.:

-ѣв-: *во алчѣбѣ* (28v), *дружѣбѣ* (89v), *недружѣба* (55), *служѣбу* (81), *служѣбы* (71v);

-ѣс-: *ко Каменѣцю* (32v), *ко Кременѣцю* (32v) / *Каменѣа* (106v), *ка Кемѣнцю* (106v), *кровѣядѣцы* (23), *на немѣци* (63) / *немѣци* (93), *плѣтуядѣци* (25), *сыроядѣцѣмъ* (25v);

-ѣк-: *дѣчѣка* (105v), *тяжѣце* (34v);

-ѣп-: *бѣзѣбожѣны* (21v) / *Бѣзѣбожѣныи* (48v), *бѣзѣдушѣнымъ* (25), *бѣзѣцѣнѣнымъ* (26), *во вечерѣнѣую* (58v), *вѣчѣная* (49v), *возможѣно* (26v), *вѣсточѣныа* (21v), *грѣшѣникомъ* (15v), *закѣнопрѣстѣпѣныи* (98v) / *нѣпрѣстѣпѣну* (10), *котѣльѣники* (83), *крѣпѣкодѣушѣни* (26v), *налѣожѣнѣицѣ* (16), *насилѣнѣици* (6v), *невѣозѣможѣно* (32v), *нужѣною* (58), *пѣчалѣнымъ* (25v), *силѣныи* (17) / *силѣнехѣ* (80v), *силѣно* (28v), *славѣнымъ* (79) / *славѣного* (78v), *славѣныи* (80v), *телѣжѣного* (31);

-ѣск-: *Вѣлодѣмерѣскому* (22v) / *вѣлодѣмерѣскѣи* (5), *Вѣлынѣнѣскою* (97), *Вѣзимѣскую* (86), *Кѣивѣнѣского* (8), *крѣменѣскому* (69), *Лѣтовѣнѣскою* (82v) /

Литовскую (96v), *к польскому* (105v), *Резаньскую* (22), *Римьския* (28), *стародубьскыи* (4v), *суздальскы* (68) / *суздальскыи* (5), *Угорьское* (7v) / *угорьския* (7), *хрестяньскы* (18);
 -ѣѣ-: *до меньших* (51v) / *мении* (44);
 -ѣstv-: *багатьство* (50v), *владычество* (40), *воеводство* (49v), *господарьстве* (106), *множество* (45) / *во множестве* (27v), *множество* (8v), *в нятьство* (101) / *в нятстве* (92), *в одинопьстве* (89v), *царьства* (5v), *на царьстве* (35), *царьствовати* (41).

Zgodnie z etymologią zostały zapisane partykuły -шьды oraz -жьдо, por.: *двоижьды* (21), *многажьды* (30); *кожьдо* (70). W przypadku partykuły -шьды zostało odzwierciedlone na piśmie udźwięcznienie [š] > [ž].

2) Zapisy niezgodne z etymologią

Wyekscerpowane z zabytku przykłady zapisu prasłowiańskich sufiksów niezgodnie z etymologią najczęściej dotyczą przypadków opuszczenia bądź zmieszania liter oznaczających ъ, ь. Podobne formy są reprezentowane w *Kronice supraskiej* przez bogaty materiał egzemplifikacyjny. Odnosi się to zarówno do sposobu reprezentacji prasłowiańskich sufiksów z jerem szeregu tylnego, jak również przedniego.

2a) Zapisy bezjerowe prasłowiańskich sufiksów z ъ oraz ь

Opuszczenie jerów w sufiksach ma miejsce wyłącznie w pozycji słabej przed sylabą z samogłoską pełną, por.:

-ѣv-: *цѣркѣи* (21);
 -ѣk-: *у городка* (101), *крѣпко* (12), *мерзко* (98v), *Новгородку* (93);
 -ѣто: *токмо* (26);
 -ѣѣ-, -vѣѣ-: *бывши* (13), *втекиши* (29), *докопавши* (16v), *не допустивши* (108), *здумавши* (11), *изъшедиши* (27), *отшедиши* (100), *искавши* (27v), *подавши* (79v), *покорившимся* (16v), *попленившимъ* (26), *посекши* (105v), *послушавше* (32v), *приехавши* (23), *пришедиши* (11v), *распечатавши* (65v), *шедию* (81v);

- ѡb-: *молбы* (22v);
- ѡс-: *Брянци* (34v), *гонца* (88v), *лѣтопроводца* (76v), *новгородцемь* (12v), *новгородци* (12v), *рядци* (42), *Соколци* (107), *ко Соколцю* (106v), *в чернцех* (37v), *чюдотворца* (62);
- ѡd-: *неправда* (99v), *правда* (25v), *правдива* (26), *во правду* (6);
- ѡп-: *благовѣрному* (3), *богоугодно* (28v), *у Красное* (72), *многоценными* (104v), *перешевники* (83), *православнои* (49v), *силно* (28v);
- ѡliv-: *ослушливь* (34v);
- ѡsk-: *Боголюбскы* (4), *градскую* (16v), *ерусалимского* (5v), *латынскую* (97v), *Литовское* (84), *Лядску* (20v), *морская* (78v), *мужеския* (16), *Новгородскую* (28v), *в Подолскои* (106), *полскому* (85v), *пронскы* (22), *резанскимь* (22), *рускихъ* (5v), *в Словенскую* (3), *смоленскими* (83v), *татарская* (31), *тѣферскимь* (68), *угорскимь* (85v), *хрестянскую* (25v);
- ѡstv-: *божественую* (68v), *божественья* (67), *воеводство* (82v), *короловства* (97v), *мужества* (32), *мужествоваше* (29v), *намѣснитство* (102v), *Рождества* (40v), *Рождество* (5);
- ѡš-: *болиши* (19), *болиших* (30v), *лучших* (11), *мениши* (44), *у старшего* (9v).

2b) Zapisy wskazujące na mieszanie się liter ѡ oraz ѡ w prasłowiańskich sufiksach

Zastąpienie litery ѡ przez ѡ odnotowano w następujących sufiksach:

- ѡk-: *крепкое* (49v), *крѣпко* (30v);
- ѡš-, -вѡš-: *возбегъшимь* (32), *воземьши* (63), *рекъше* (55).

Bogatszą egzemplifikację uzyskało zjawisko zamiany jerem szeregu tylnego litery ѡ w sufiksach:

- ѡс-: *натѣца* (103), *черѣнца* (67), *в черѣнцех* (71), *чюдотворѣца* (68);
- ѡd-: *правѣду* (95v);
- ѡп-: *благовѣрномуь* (52v), *волторѣникь* (70v), *дивѣнныи* (28), *изѣборѣнои* (62v);
- ѡsk-: *во Деревѣскую* (11v), *киевѣски* (3), *литовѣская* (84), *Московѣскои* (86), *Подольская* (106), *до Подольскои* (106), *ростовѣскимь* (4v), *на татарѣскомь* (107), *тѣферѣскаго* (35v), *черниговѣскы* (33), *юревѣскимь* (4v);
- ѡstv-: *королевѣство* (79), *крѣлевѣства* (79v).

2c) Wstawianie liter *ъ, ь* do grupy spółgłosek niezgodnie z etymologią

Zabytek dokumentuje przykłady wstawiania jerów do grupy spółgłosek tworzących sufiks, które nie znajdują uzasadnienia w etymologii. Zjawisko dotyczy sufiksów *-ъsk-* oraz *-ъstv-*:

-ъsk-: *литовськими* (98), *руськими* (76), *руських* (3), *Руськую* (56v), *смоленськыи* (62v), *тферьськымь* (47); *по лядцькому* (79v);

-ъstv-: *во болшенсьтве* (88), *множесьтво* (51v), *множсьтво* (74), *рожесьтва* (5v).

Na uwagę zasługują przykłady z sufiksem *-ськ-* (*-цьк-*) będące normą dla współczesnego języka ukraińskiego. Już XIV-wieczne zabytki piśmiennictwa zachodnioruskiego potwierdzają podobne formy zapisu sufiksu *-ськ-*, który w języku ukraińskim stał się bardzo produktywnym⁴⁶. Po zaniku jeru przedniego w słabej pozycji, spółgłoska znajdująca się przed sufiksem *-ъsk-* nie utraciła swej miękkości (z wyjątkiem spółgłosek wargowych), a w rezultacie asymilacji progresywnej zmiękczeniu uległa spółgłoska [s] wchodząca w skład tego przyrostka⁴⁷.

1.13.2.2. Prefiksy i przyimki

1) Zapisy zgodne z etymologią

Zgodnie z etymologią zapisane zostały w zabytku tylko nieliczne prefiksy-przyimki, por.:

въ-, *въп-*/*въ-*: *въкратце* (3), *вънити* (15), *въста* (6);

сь-/*сь-*: *сьбра* (10v), *сьвлечеша* (26), *сьделати* (9), *сьхався* (95), *сьтвориша* (10), *сьтворишася* (51);

въз- (*въs-*): *възвеличи* (14), *възвратися* (48), *възвратившуся* (19v), *не възма* (75v), *въземь* (25), *възложи* (10v), *възмутися* (21), *възрасть* (28), *възя* (102), *въсхоте* (50).

⁴⁶ З. Валух, *Відтопонімні прикметники в історії словотвірної системи української мови*, „Філологічні науки” 2009, вип. 1, s. 96.

⁴⁷ Л.П. Павленко, *Історична граматика української мови*, Луцьк 2010, s. 56–57.

2) Zapisy niezgodne z etymologią

2a) Zapisy bezjerowe prasłowiańskich prefiksów-przyimków

Bogaty materiał egzemplifikacyjny przedstawiają bezjerowe przykłady pisowni prefiksów i przyimków, w których skład w języku prasłowiańskim wchodziła samogłoska zredukowana szeregu tylnego, por.:

*čerсъ: *черес* (49);

къ: *к городу* (91v), *к нему* (4), *к Новгороду* (19), *к собе* (72v), *к церковным* (25v);
 надъ: *над всею* (79), *над нимь* (11v), *над отцемь* (96v), *над славьнымь* (79),
над хрестяны (98v);

отъ-/отъ: *отбежа* (10v), *от великого* (82v), *отехати* (94v), *от митрополита* (59v), *от Навагорода* (7v), *от нея* (12), *от нужьда* (23v), *от потопа* (5),
отпусти (10), *отпущень* (37v), *отречеса* (12v), *от своих* (4), *оттнете* (69), *оттоле* (7), *отшедши* (100), *отшла* (20);

родъ-/родъ: *под двою* (6v), *под градомь* (51v), *подвел* (46), *подняста* (15),
подняти (27v), *под паномь* (108), *под руку* (29v), *подсече* (30), *под Тро-*
ками (74v);

*perдъ-/*perдъ: *перед иноплеменники* (24v), *перед обедомь* (82v), *перед по-*
кровомь (86v), *перед слнцемь* (58v), *перед великимь* (101);

съ-, съп-/съ: *сбираху* (98), *сковаша* (59), *смиршиася* (38), *сниматися* (93v),
сняся (22v), *снятися* (46v), *створи* (9v), *створу* (11v), *спаде* (13), *спле-*
ниша (104) / *з бояры* (59v), *з градомь* (104), *змовилися* (97v), *з нашими* (11v),
з немьци (91v), *з своими* (100), *з своимь* (34v);

въ-, въп-/въ: *в город* (88), *в град* (12v), *вкнѹша* (69v), *в Литву* (72), *вметаша* (31),
вниде (14v), *в Новьгород* (56), *в орде* (61v), *впадеся* (99v), *в погоню* (93v),
в руци (31), *в среду* (83), *входятъ* (9v);

въз- (въс-): *въз- (въс-): вземь* (45v), *взложи* (11), *взя* (4v), *взяли* (106), *взятие* (55),
взятія (8), *взяша* (22) / *всклати* (96v), *всхоте* (102).

Należy zauważyć, iż prefiksy-przyimki *podъ-/podъ* oraz *надъ* w analizowanym zabytku pojawiają się wyłącznie w formie bezjerowej, zaś formy **perдъ-/*perдъ*, *отъ-/отъ*, *въ-*, *вън-/въ* są reprezentowane przez pojedyncze przykłady zapisu z jerem przednim, por.: *предъ ним* (29v), *отынудъ* (68), *въ Псковѣ* (68v).

2b) Zapisy wskazujące na mieszanie liter ъ/ь

Przykładów dokumentujących pojawienie się ъ na miejscu litery ь w analizowanym zabytku odnotowano stosunkowo mało i dotyczą pisowni przyimków *ѡь*, *кѡь*, **perдѡь*, *сѡь* (z udźwięcznieniem spółgłoski najprawdopodobniej pod wpływem języka polskiego) oraz prefiksu *отѡь*, por.:

кѡь: кѡ *Вилни* (95v), кѡ *посломѡь* (14);

отѡь-: *отѡьинудѡь* (68);

*perдѡь: *perдѡь ним* (29v);

сѡь: сѡ *дарѡь* (50v), сѡ *своею* (100v), сѡ *секѡьрами* (83v);

вѡь: вѡ *Псковѡь* (68v).

2c) Zapisy odzwierciedlające wokalizację jeru

W *Latopisie supraskim* odnotowano liczne przykłady [ъ] > [o], przy czym proces wokalizacji nie zawsze zachodzi w pozycji mocnej, por.:

кѡь: кѡ *варягомѡь* (6), кѡ *гробу* (11v), кѡ *Києву* (70v), кѡ *князю* (50v), кѡ *отцю* (92), кѡ *Смоленьску* (37v);

падѡь: *надѡь всею* (7v);

отѡь-/отѡь: *ото Агарѡь* (55), *отто Опскова*, *и ото ординского* (73), *ото Риши* (77v);

сѡь-/сѡь: *собра* (20), *со братомѡь* (24v), *собрашасѡь* (76), *со всимѡь* (9), *соделашѡь* (6v), *сожалисѡь* (60v), *созвали* (108), *со имѡьниемѡь* (21), *со моцѡьми* (21), *со Ольгою* (7v), *со отцемѡь* (95v), *со поклономѡь* (17v), *сотвори* (9), *сотвориша* (13), *сославсѡь* (61v), *со сѡьбою* (10), *со сыномѡь* (11v);

вѡь-/вѡь: *во велицеѡь* (79), *во Вилню* (91v), *во Володимѡьр* (22), *во городе* (83v), *во граде* (16v), *во единѡь* (24), *во комънѡьте* (96), *во Литву* (65v), *во орду* (54), *во пустыню* (20v), *во светуѡь* (3), *во среде* (28v), *восвоѡьси* (45v), *во хрѡьстянехѡь* (70), *во церкъви* (18);

вѡьз- (вѡьс-): *возбегѡьшимѡь* (32), *возвѡьратисѡь* (12), *возвѡьратимѡьсѡь* (26), *воздашѡь* (102), *Воздвиженіе* (4v), *воземѡь* (32), *воземѡьши* (63), *возлюбѡьшиша* (26), *возма* (58), *возме* (75), *возмемѡь* (56v), *возмужав* (12) / *воспрѡьятѡь* (28), *воспрѡьятѡь* (28v), *воспрѡьотивисѡь* (63), *восходѡьтитѡь* (29), *восходѡьяци* (58v), *восхѡьте* (45v), *восхѡьцѡьтѡь* (80v).

1.13.3. Jerý w morfemach fleksyjnych

Samogłoski zredukowane w końcówkach wyrazów mogły znajdować się w wygłosie lub w sylabie przedostatniej.

I) Pisownia ъ, ь w przedostatniej sylabie końcówki

1) Zapisy jerów zgodne z etymologią

Zabytek marginalnie dokumentuje graficzną realizację końcówek zgodną z etymologią w instr. pl. dawnej deklinacji na *ĭ oraz *t, por.: *ратьми* (76, 100), *детьми* (24).

2) Zapisy niezgodne z etymologią

2a) Zapisy wskazujące na mieszanie liter ъ, ь bądź realizację bezjerową

Znikome poświadczenie uzyskały przykłady zamiany liter ъ, ь, a także ich pominięcie w pozycji słabej. Zabytek dokumentuje zaledwie parę takich form w instr. pl. odmiany ǫ-tematowej: *со сыньми* (23) oraz ĭ-tematowej: *с людми* (45v).

2b) Odzwierciedlenie wokalizacji samogłosek zredukowanych w pozycji mocnej

W analizowanym zabytku przeważają formy, w których samogłoska zredukowana w przedostatniej sylabie końcówki w pozycji mocnej uległa wokalizacji. Podobne zapisy stanowią w *Latopisie supraskim* niemal bezwyjątkową normę.

Przejście [ъ] > [o] w pozycji mocnej nastąpiło w instr. sg. rzeczowników:

- a) twar-dotematowych w masc. i neut. z dawnym tematem na *ǫ: *со Блюдом* (14), *братомь* (5), *воускомь* (104v), *гладомь* (16v), *гнѣвомь* (20v), *епископомь* (56), *игуменомь* (21v), *Новгородомь* (68v), *со поклономь* (17), *посломь* (39), *с родомь* (6v), *со Святополкомь* (19v), *Святославом* (11v), *числомь* (9), *Ягашломь* (90v), *с Ярославомь* (8);
- b) ŭ-tematowych: *со сыномь* (86v);
- c) z dawnym tematem spółgłoskowym, które przybrały końcówki rzeczowników z tematem na *ǫ: *деревомь* (105), *тѣломь* (20).

Przejście [ɤ] > [e] w pozycji mocnej nastąpiło w:

- a) instr. sg. rzeczowników miękкотematowych w masc. i neutr. z dawnym tematem na *jō: *Батыемь* (22), *со Всеволодемь* (22v), *с Игоремь* (10v), *со княземь* (28), *кroleмь* (97v), *Лугвенемь* (59v), *морем* (5v), *под Мстиславлемь* (75v), *мужемь* (6v), *сердцемь* (25v), *со царемь* (22);
- b) instr. sg. masc. rzeczowników należących do dawnej deklinacji na *ī: *огнемь* (24), *путемь* (26v) oraz masc. i neutr. rzeczowników z tematem na spółgłoskę: *именемь* (82), *каменемь* (27v);
- c) dat. pl. masc. i fem. rzeczowników ĭ-tematowych: *по волостемь* (59v), *к гулубемь* (12), *людемь* (70), *мощемь* (8) oraz neutr. rzeczowników z deklinacją spółgłoskową: *словесемь* (55v);
- d) loc. sg. masc. i fem. rzeczowników należących do dawnej odmiany na *ī: *днех* (25v), *в людех* (22), *в ноцех* (43), *ратех* (98) oraz masc. deklinacji na *n: *на полянех* (5v), *на словянех* (5v), *во хрестянехь* (70).

II) Pisownia ъ, ь w wygłosie

Charakterystyczną cechą badanego zabytku jest brak konsekwencji użycia ъ w wygłosie wyrazów, w których pisownia jeru byłaby zgodna z etymologią. W *Kronice supraskiej* dominują zapisy z literą ъ w wygłosie lub następuje całkowite opuszczenie ъ, ь.

1) Zapisy jerów zgodne z etymologią

Zgodna z etymologią pisownia ъ została udokumentowana zaledwie w kilku rzeczownikach w masc. sg. i pl.: *Володимерцомь* (23), (к) *воробиемь* (12), *дворь* (7v), (противу) *иноплеменникъ* (31), *с Костеньтиномъ* (5), *Семень* (38v) oraz w krótkiej formie przymiotnika w masc. sg.: *побеженъ* (*бысть*) (27v). Należy podkreślić, że spora grupa wyrazów w latopisie posiada adnotację wydawcy o korekcie w tekście wygłosowego ъ na ѣ. Dotyczy to przede wszystkim pisowni dawnych imiesłowów na -лъ, por.: *был(ъ)* (71v), *дал(ъ)* (103), *зборовал(ъ)* (71), *отехал(ъ)* (106), *поставил(ъ)* (61), *подвел(ъ)* (46), *прислал(ъ)* (105v), *приѣхал(ъ)* (91v) oraz masc. sg. należących do dawnej deklinacji na *ǫ: *на бег(ъ)* (101), *Витовт(ъ)* (73), *двор(ъ)* (103), *Кашин(ъ)* (59), *митрополит(ъ)*

(65v), *в полон(ъ)* (75), *посад(ъ)* (66). Nie zawsze zabieg ten wyrażał dążenie do zachowania wierności etymologii, o czym mogą świadczyć następujące formy: *Васильевич(ъ)* (71v), *над ним(ъ)* (62v), *Фотиєм(ъ)* (69).

Pisownia ь zgodna z etymologią uzyskała realizację w większej ilości przykładów. Poniżej zostały przytoczone wybrane formy:

- a) masc. i neutr. sg. i pl. rzeczowników dawnej deklinacji na *ǫ/*jǫ, na spółgłoskę oraz przymiotników o odmianie imiennej: *з градомь* (104), *за Дономь* (49), *(постави) епископомь* (56); *(вда же за вино) грекомь* (18v); *гонець* (88v), *Даниловичь* (35v), *отець* (12v), *княземь* (101); *немець (избиша)* (33v); *именемь* (30), *тѣломь* (20), *челомь* (102); *Великомь* (65v), *на стольнечномь* (84), *изъ великимь* (63v), *на единомь* (20v), *(з градомь) Смоленскымь* (104);
- b) fem. sg. i pl. dawnej odmiany na *ā/*jā oraz *ī: *(от наших) земль* (9v); *дань* (105), *на Русь* (35v), *Тѣферь* (66);
- c) 3 os. sg. i pl. czasowników czasu teraźniejszego i przyszłego prostego: *скажуть* (29), *проводить* (92v), *пошлеть* (93), *възмуть* (9v);
- d) zaimków nieosobowych: *весь* (70), *по всимь (городомь)* (106v), *по немь* (4).

Należy podkreślić, że paralelnie pojawiają się w zabytku zapisy bez ь w wygłosie wyrazów, por.: *греком* (9), *за Доном* (49), *(поставлень бысть) епископом* (66), *князем* (90v); *(княземь) великим* (89v), *едином* (4); *дан (давати)* (9v), *на Тѣферь* (71v); *в нем* (25v).

2) Zapisy jerów niezgodne z etymologią

W wygłosie wyrazów, w których pierwotnie znajdowała się samogłoska zredukowana szeregu tylnego, jest ona zazwyczaj opuszczona lub pojawia się litera ь. Dotyczy to m.in. form⁴⁸:

- a) nom./acc. sg. masc. dawnej odmiany na *ǫ: *бог* (74), *брат* (44v), *мир* (63v), *митрополит* (34v), / *богь* (28v), *брать (его Михалко)* (4), *мирь* (39v),

⁴⁸ Bogaty materiał egzemplifikacyjny zawarty jest w rozdziale III, w którym zaprezentowane zostały różne warianty zapisu końcówek fleksyjnych analizowanych części mowy.

- митрополитъ* (47v) oraz gen., dat. i loc. pl. tychże rzeczowników: *татаръ* (55v), *апостоломъ* (41), *животехъ* (89) / *татарь* (31), *на Троцехъ* (73v);
- b) dat. oraz loc. pl. masc. odmiany na *jǫ: *ко княземъ* (22), *на конехъ* (83v) / *княземъ* (*литовъськымъ*) (58v), *во царехъ* (28);
- c) gen., dat. oraz loc. pl. neutr. odmiany na *ǫ: *лѣтъ* (56), *по озеромъ* (33), *в озерехъ* (75v) / *лѣтъ* (3v), *лѣтъхъ* (3v), *по селомъ* (82v);
- d) gen., dat., loc. pl. rzeczowników dawniej odmiany na *ā/*jā: *гривенъ* (7v), *на рекахъ* (50) / *мукъ* (98v), *старешинамъ* (81), *по странамъ* (41);
- e) nom./acc., instr. sg. rzeczowników na *ǫ: *медъ* (11v), *сынъ* (70v) / *в домъ* (67v), *сынъ* (87), *со сыномъ* (86v);
- f) nom./acc. sg. masc. i neutr. krótkiej formy przymiotników: *Великъ* (71v), *на Спасовъ* (74v) / *великъ* (83v), *маль* (6v), *чернь* (70);
- g) sg. masc. dawnych imiesłowów na -ль: *выслалъ* (51v), *держалъ* (96), *служилъ* (61v) / *ездилъ* (66v), *перенялъ* (70), *стретилъ* (88v);
- h) gen./acc. oraz dat. pl. zaimków osobowych: *васъ* (12), *насъ* (90v), *намъ* (12v) / *вась* (94v), *нась* (92), *вань* (78), *намъ* (107v);
- i) gen./loc. i dat. pl. przymiotników złożonych oraz zaimków nieosobowych odmiany twar- i miękko-tematowej: *мертвыхъ* (27v), *слепымъ* (66), *в добрыхъ* (25v); *божшихъ* (30v), *нищимъ* (25v) / *ко старымъ* (89v), *литовъськымъ* (58v); *от техъ* (6), *на тяхъ* (106); *нихъ* (22), *по своихъ* (49v) / *от техъ* (80v), *онемъ* (26); *имъ* (44), *при нихъ* (42);
- j) aorystu oraz imperfectum w 1 os. sg. i pl.: *увидихъ* (18) / *придохъ* (14), *слышахъ* (98); *видихомъ* (58v), *писахомъ* (80).

2. KONSONANTYZM

2.1. Zmiany w wybranych prasłowiańskich grupach spółgłoskowych wywołane palatalizującym wpływem [j] oraz samogłosek przednich

2.1.1. Realizacja prasłowiańskich połączeń wargowych *pj, *bj, *mj, *vj

Spółgłoski wargowe w połączeniu z [j] uległy zmianie w [pʲ], [bʲ], [mʲ], [vʲ] jeszcze w okresie ogólnosłowiańskim. Około X w. nastąpił zanik [l] epentetyczne-

go na południowym wschodzie Słowiańszczyzny (język bułgarski i macedoński⁴⁹). Również w językach zachodniosłowiańskich występuje ono sporadycznie, co może świadczyć o jego wczesnym zaniku⁵⁰. Ślady dawnego [l] epentetycznego obecne są w nielicznych wyrazach, np.: *kropła, grobla, przerębla*.

W zabytku niemal bez wyjątku stosowane są, charakterystyczne dla wschodniej Słowiańszczyzny, zapisy z [l] wstawnym: *благословѣяти* (70), *во Брясловлѣ* (76), *видбляне* (78), *вопл* (69v), *въправляше* (73v), *древлянь* (11v), *Жеславл* (75), *земли* (5v), *со землями* (79v), *Зяславлю* (32v), *избавлю* (34v), *(сынъ) Изославль* (20v), *карабли* (21), *куплю* (10), *лепляти* (12), *к Лукомлю* (75v), *Лукомья* (75v), *не любляше* (15v), *под Мстиславлемь* (75v), *в Мьстиславли* (71), *перемовливати* (32), *Пеяславль* (27v), *посрамлень* (12), *поставлень* (33v), *с Преясловля* (43v), *раслабленьмь* (66v), *римьянинь* (30), *Рославль* (103v), *2000 рублевь* (59), *рубленого* (105), *с (сыномъ) Святославлемь* (11), *(княгини) Святославли* (100), *Святославлича* (103v), *о справлениши* (103v), *сыплуци* (16v), *явьшюся* (58v), *(отець) Ярославль* (21), *во Ярославъли* (43v).

Obok zapisów *благословлень* (59v), *благословѣяти* (70) w zabytku kilkakrotnie odnotowane zostały również formy *на благословение* (18v), *благословения* (39), *благословению* (65). Należą one do leksyki sakralnej i ich powstanie można tłumaczyć wpływem języka scs. Obecna w *Latopisie supraskim* forma *в (землю) Имстиславскую* (98v) mogła powstać pod wpływem języka polskiego lub w rezultacie uproszczenia grupy -vlsk-. Pozostałe formy dokumentują realizację wschodniosłowiańską: *град Имьстиславль* (99v), *в Мьстиславли* (71), *под Мстиславлемь* (75v), *ко (городу) Мстиславлу* (98v), *Мстиславлю* (84), *у (града) Мстиславля* (98v).

2.1.2. Refleksacja prasłowiańskich połączeń *dj, *tj, *gt', *kt', *zdj

Rozwój prasłowiańskich połączeń *dj, *tj, *gt', *kt' prowadził do powstania w języku staro-cerkiewno-słowiańskim kontynuantów w postaci [ž'd'], [š't'] (w zabytkach staroruskich oddawanych za pomocą щ), zaś w staroruskim odpo-

⁴⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 76.

⁵⁰ Ibidem, s. 76–77.

wiednio: [ž] i [č]. *Kronika supraska* dokumentuje oba typy połączeń, przy czym większa jest liczba form odzwierciedlających cerkiewnosłowiańską realizację dawnych połączeń *tj, *gt', *kt': *аще* (12), *восхоцеть* (80v), *дольгоноцци* (52), *дци* (4v), *зажеци* (12), *изреци* (9), *ловища* (12), *немоци* (9), *в ноцех* (43), *овъща* (9v), *отвещаль* (94v), *от полунощъныхъ* (28), *помоци* (26v), *свещи* (42), *свещи* (12), *священа* (21), *хоцю* (13v).

Należy podkreślić, iż znaczącą grupę wśród tego typu wyrazów stanowią imiesłowy przymiotnikowe czynne z sufiksami *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*), jak choćby: *биюцимся* (27), *будуци* (65), *владѣюцимы* (100v), *водяци* (23), *восходяци* (58v), *вѣдаюци* (18), *гибнуци* (32v), *глаголюци* (11v), *гребуци* (29), *даюци* (79v), *дышуци* (54v), *емлюци* (82v), *ждуца* (49), *зовуцимся* (99), *идуци* (58v), *имѣюци* (25v), *княжяци* (102v), *могуци* (58), *несуци* (10), *пленици* (26v), *поюци* (103), *приходяци* (9v), *просяци* (22), *рекуци* (9v), *секуци* (26v), *служяцего* (62v), *до ссуцихъ* (27), *стрегуци* (29), *суци* (6v), *сыплуци* (16v), *тысяци* (55v), *хотяци* (19).

Wschodniosłowiańskie kontynuanty dawnych połączeń *tj, *gt', *kt' znalazły realizację w znacznie mniejszej liczbie przykładów: *биюци* (49), *дочка* (97), *ждуча* (24), *ласкаюци* (26), *ловяци* (105v), *ночи* (69), *осечи* (63), *отвечаеть* (91v), *помочи* (22v), *с помощью* (96v), *не просяци* (22v), *пустяци* (22), *рекуци* (10v), *секуци* (49), *тысечи* (9v), *тысячехъ* (107). Ponadto dwukrotnie poświadczona została w zabytku zachodniosłowiańska refleksja grupy *gt' w postaci form *моци* (90), *моцию* (91v).

Inaczej przedstawia się w *Kronice supraskiej* realizacja prasłowiańskiego połączenia *dj. Przeważa użycie wschodniosłowiańskich wariantów z [ž], natomiast cerkiewnosłowiańskie formy reprezentują nieliczne przykłady, por.: *горожаны* (58), *гражсяномь* (31v), *межи* (32), *мижи* (*собою*) (46v), *надежи* (25v), *неврежены* (9v), *нужею* (71v), *в нужи* (59), *нужу* (80v), *в одежахъ* (29), *побежаемь* (31v), *побежень* (16), *побежяша* (33), *преже* (17v), *рожества* (5), *по Рожествѣ* (72) / *жажъдею* (17), *нахожъдения* (34v), *от нужьда* (23v), *прежде* (13), *преждьдереченомь* (82), *схождения* (5), *хожъдачу* (29v).

W latopisie odnotowane zostały również formy *приѣзчиваль* (89v), *приездяюци* (104v), które stanowią zachodnioruską realizację prasłowiańskiego połączenia *zdj w postaci [ždž]. Przykłady takiej refleksji grupy *zdj w staro-białoruskich zabytkach piśmiennictwa przytacza w swojej pracy J.F. Karskij, por.:

дъжчѣвнымъ, ѣздживаль, розъежчалъ, приѣзджаячи, дождю, вѣежджати⁵¹. Jak zaświadczają powyższe przykłady, norma odzwierciedlenia na piśmie wymowy [ždž] nie była jeszcze ustalona, co w rezultacie prowadziło do pojawienia się różnych wariantów zapisu wyrazów.

2.2. Spirantyzacja [g] > [h]

Kolejną charakterystyczną cechą podkreślającą związek *Latopisu supraskiego* z gwarami zachodnioruskimi jest sposób realizacji [g]. Zmiana [g] w szczelinowe [h] dokonała się na całym obszarze białoruskim, ukraińskim oraz południoworosyjskim⁵². Poświadczenie [g] > [h] w cyrylickich zabytkach jest trudne ze względu na fakt, że grafem *з* mógł oddawać zarówno wybuchowe [g], jak też wymowę frykatywne. Pośrednio na taką artykulację wskazywały zapisy z *кз*, *к*, *зк* w miejscu etymologicznego [g] oraz zastępowanie go literą *в*. Wiele zabytków dokumentuje pominięcie w zapisie *з*; jednym z najstarszych takich przykładów jest *осподаръ* z 1151 r.⁵³ Według J.F. Karskiego, w latopisach białorusko-litewskich grafem *з* był stosowany przy oznaczaniu frykatywnego dźwięku, zaś w zapożyczeniach wybuchowe [g] jest oddawane za pomocą *кз*, np. *Якгайла, Кгедимина, Олкгимонтовичомъ*⁵⁴.

W *Kronice supraskiej* udokumentowane zostały przykłady, na podstawie których można wnioskować o obecności w wymowie szczelinowego [h], jednak odznaczają się one niekonsekwencją użycia. Wszystkie przykłady zostały wyekscerpowane z oryginalnej części zabytku; podobne formy nie uzyskały realizacji w części ogólnoruskiej. Obok *славного осподара* (81v), *призваша к собѣ оспадаремъ* (84v), *славному осподару* (82), *осподарь той земли* (80), *великого осподаря* (81) pojawiają się zapisy z nagłosowym *г*: *господаремъ* (79), *господари* (25v), *господарь* (78v), *на (...) господарьстве* (106), *господарю* (78v), *господаря* (78). Podobna niekonsekwencja w graficznej realizacji fry-

⁵¹ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 382.

⁵² Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 89; W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii...*, s. 21.

⁵³ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 251–253.

⁵⁴ Е.Ф. Карский, *О языке так называемых литовских летописей*, [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 227.

katywniej wymowy [g] została odnotowana również w pisowni wyrazów zapożyczonych (przede wszystkim imion litewskich), por.: *Дидикглду* (108), *Дидикгошлду* (108), *Долькгирда* (108), *Долькгирду* (108), *Долькгирьд* (108), *Жикгимонт* (77v), *Жикгимонта* (77), *Жикгимонту* (77v), *Кедмина* (87), *кглеитовныи листы* (105v), *на клегишовных листех* (105v), *Лыквеня* (63v), *Лыкзьвеневиць* (74), *Монкирдовича* (75), *Монтикирдовичь* (108) / *Жигимонт* (74), *Жигимонта* (73v), *Лыгвена* (59), *Лыгвену* (65v), *Лынгвенемь* (99), *Олгирд* (88), *Ольгирьдовичь* (58v), *Скиригашлу* (91), *Скригашлемь* (91), *Швитригашло* (76), *Швитригашлу* (75), *Ягаила* (91v), *Ягашлу* (92).

2.3. Realizacja [f]

Dźwięk [f] do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (a następnie staroruskiego) wszedł za pośrednictwem greki⁵⁵. *Kronika supraska* odznacza się dosyć konsekwentną realizacją etymologicznego [f] w zapożyczonych imionach własnych, por.: *Анофреи* (85), *Афанасеи* (8v), *Епифания* (47), *Огрифиною* (41v), *Митрофань* (62v), *(во жребей) Парфени* (65), *София* (21v), *Тимофеи* (48), *Фегнасть* (36v), *Федора фоминьского* (37v), *Федорьчюкь* (36v), *Феодоси* (67v), *Филипъ* (28v), *Филофия* (41), *Фома* (102v), *Фотеи* (64).

Jednocześnie w zabytku znajdują potwierdzenie pewne wyjątki wynikające z odmiennej realizacji etymologicznego [f], które w językach słowiańskich mogło być substytuowane za pomocą [p], [h], [hv]⁵⁶. Obok form *лифанского* (72v), *лифанскыи* (74v), *лифянт* (77), *Лифянты* (75v), pojawiają się zapisy *лихвиняская (рать)* (94), *лихвянты* (94). W zabytku odnotowane zostały również paralelne zapisy imion *Евфимеи* (71), *Стефана* (42v) / *Евхимеи* (67v), *Иевхимия* (65v), *Степанка* (70), *Степанко* (69v).

Niekiedy w gwarach obserwuje się odwrotne zjawisko – użycie [f] na miejscu etymologicznych [h], [hv]⁵⁷. Podobne przypadki znalazły potwierdzenie w tekście zabytku. Przy zapisie starej nazwy Morza Kaspijskiego obok *во Хвалыси* (72v) pojawia się również: *во море Фалишькое* (72v). Nazwa miasta *Twer* (strus.

⁵⁵ В.В. Колесов, *Историческая фонетика...*, s. 48.

⁵⁶ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 51.

⁵⁷ Ibidem, s. 124.

Тъхѣръ⁵⁸) oraz jej derywaty konsekwentnie zapisywane są w *Latopisie supraskim* za pomocą *ѣ*: *тѣферичемь* (65v), *тѣферскы* (36), *тѣферьскаго* (35v), *тѣферьского* (36), *к Тѣфери* (35v).

2.4. Połączenia *ки, ги, хи*

Zapisy z *ки, ги, хи* na miejscu *кы, гы, хы* najwcześniej zostały odnotowane w zabytkach pochodzących z południowych obszarów Rusi. Datuje się je na XII–XIII w. Zachodnioruskie gramoty XIV–XV w. dokumentują zapisy z *кы, гы, хы*. Podobne formy długo utrzymały się w zabytkach starobiałoruskich⁵⁹.

W *Kronice supraskiej* poświadczono zostały paralelne zapisy tych połączeń, przy czym znacząca jest przewaga użycia *ги, хи* nad *гы, хы* (odpowiednio 159: 18 i 18: 5 form); większą liczebność wykazują zapisy z *ки* i *кы* – 351 i 398 form, por.:

- a) *ки, ги, хи* – *великии* (37), *владыки* (67), *ерлики* (43v), *жоньки* (96v), *ис Киева* (4), *неких* (54), *немецки* (80), *паки* (50), *Подолски* (105v), *полоцьки* (48v), *пруски* (93v), *псковскимь* (64), *Римьския* (28), *руки* (81v), *руських* (3), *спаськи* (85), *тысяцьки* (68v), *Троки* (74v); *враги* (50v), *дорогими* (104v), *друзи* (3v), *згибоша* (6v), *княгини* (24), *литорьги* (67v), *от многих* (30v), *могилу* (11v), *ноги* (82v), *печениги* (10v); *верхи* (5), *волохи* (106v), *конюхи* (10), *Ляхи* (20v), *хитрь* (25v).
- b) *кы, гы, хы* – *великыи* (4), *вопреки* (17), *грецькыма* (9v), *коморники* (95v), *во Киев* (12v), *никымь* (20v), *печерскыи* (21v), *Подолскых* (107), *полоцькымь* (98), *полскы* (105v), *прускыи* (93), *у реки* (48), *рукы* (29), *руських* (5v), *свещеничскы* (62v), *во скыме* (37v), *тысяцькыи* (41v), *человеческыи* (81v), *ярлыкы* (44v); *с друзы* (40v), *могыла* (7v), *не могы* (32), *многы* (35v), *в Печенигы* (15); *верхы* (4v), *в Ляхы* (19v), *от чехыны* (16).

Zapisy z *ы* po spółgłoskach [k], [g], [x] należałoby tłumaczyć dążeniem do zachowania tradycji pisownianej.

⁵⁸ Vasm., t. 4, s. 32.

⁵⁹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 304–306.

2.5. Dyspalatalizacja szumiących i [c’]

W zabytkach piśmiennictwa na dyspalatalizację spółgłosek szumiących oraz [c’] może wskazywać użycie po nich *ы, у, ъ*⁶⁰, jednak zdaniem niektórych badaczy lepiej sugerować się wyłącznie zapisami z *ы*. Najwcześniej temu procesowi uległy spółgłoski [ž’] i [š’], co potwierdzają przykłady z XIV-wiecznych zabytków pochodzących z różnych obszarów wschodniej Słowiańszczyzny⁶¹. Szumiące [ž’] i [š’] niemal we wszystkich gwarach wschodniosłowiańskich uległy dyspalatalizacji. Pozycyjną miękkość tych spółgłosek notują nieliczne gwary obwodu Kirowskiego i Iwanowskiego, jednak badania zabytków piśmiennictwa dowodzą, że jeszcze w XVII w. taka wymowa była możliwa na obszarze południowych gwar wielkoruskich⁶².

2.5.1. Realizacja [ž’] i [š’]

W języku starobiałoruskim dyspalatalizacja spółgłosek miękkich [ž’], [š’] znalazła poświadczenie w zabytkach piśmiennictwa pochodzących z początku XIV w.⁶³ W momencie powstawania latopisu proces dyspalatalizacji [ž’] i [š’] był już zakończony, jednak pod wpływem tradycji piśmienniczej jego rezultaty nie zostały odzwierciedlone w tekście, por.: *видивши* (5v), *от наших* (9v), *покорившимся* (16v), *попленившишь* (26), *приѣхавши* (108), *не рушиш* (92), *слышавши* (10v), *старешищинамъ* (81), *не хотевъшишь* (65v); *дружину* (11), *животъ* (20v), *Жигимонтъ* (76v), *жита* (82v), *заложу* (43v), *мужу* (9v), *оружия* (47v), *положиша* (62v), *сторожу* (96v).

2.5.2. Dyspalatalizacja [č’]

Spółgłoska [č’] uległa dyspalatalizacji w języku białoruskim i częściowo w ukraińskim⁶⁴. Przykłady tego procesu od XV w. znajdują potwierdzenie w zabytkach

⁶⁰ В.В. Колесов, *Историческая фонетика...*, s. 153.

⁶¹ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 152; В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 235.

⁶² Н.А. Мещерский (ред.), *Русская диалектология*, Москва 1972, s. 75; Л.Л. Касаткин (ред.), *Русская диалектология*, Москва 2005, s. 67.

⁶³ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 378.

⁶⁴ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 236.

zachodnioruskich⁶⁵. W analizowanym latopisie konsekwentnie używane są zapisy z *u* po *ч*, tylko w jednym przypadku pojawia się forma z *ы*, por.: *безъцислѣное* (31), *възвеличи* (14), *зречинь* (64), *Дорогичину* (91v), *со Ольгиръдовичи* (59v), *отчину* (84), *очи* (17v), *москвичи* (23), *на митрополициемь* (103), *Пречистою* (71v), *радимачи* (9), *не случиша* (45v), *тисечи* (9v) / *царичыными* (18).

2.5.3. Realizacja [c']

Historycznie miękkie [c'] zostało zachowane w języku ukraińskim. Wyjątek stanowi połączenie z etymologicznymi samogłoskami [i] oraz [e]. W języku białoruskim głoskę tę wymawia się twardo niezależnie od pozycji w wyrazie⁶⁶.

Język zabytku pozostaje wierny tradycji piśmienniczej; w latopisie zostały udokumentowane tylko dwa przykłady z *ы* po *ц*: *Богородици* (42), *велици* (81), *володимерци* (23), *со немьци* (90), *полци* (24v), *священници* (103), *на Соколци* (107), *во солници* (57v) / *кровоядыцы* (23), *на овьцы* (55).

2.6. Dyspalatalizacja [r']

Nie we wszystkich językach wschodniosłowiańskich dyspalatalizacja [r'] przebiegała jednakowo. W języku rosyjskim oraz ukraińskim (z wyjątkiem niektórych gwar ukraińskich⁶⁷) występuje korelacja [r]:[r'], natomiast twarde [r] jest cechą literackiego języka białoruskiego. Jedynie północno-wschodnie gwary białoruskie w sąsiedztwie rosyjskim utrzymały [r'], głównie przed samogłoskami tylnymi⁶⁸.

Pierwsze przypadki dyspalatalizacji [r'] zostały odnotowane w pisowni południoworuskich zabytków XI–XII w. (*твора, твору, бороутьса*) oraz ukraińskich XIV–XVI w. (*господарь, нисарь*). XIV-wieczne zabytki starobiałoruskie również dokumentują podobne przykłady, chociaż brakuje w nich konsekwencji przy oznaczaniu twardego [r']⁶⁹.

⁶⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 153.

⁶⁶ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii...*, s. 38.

⁶⁷ Ibidem, s. 24.

⁶⁸ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская...*, s. 47.

⁶⁹ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 307–309.

W *Latopisie supraskim* oznaczenie dyspalatalizacji [r'] również nie jest konsekwentne, paralelnie pojawiają się zapisy z *p* w sąsiedztwie *u* lub *ы*: *от болгарци* (16), *с бояри* (60), *затворися* (34v), *звѣри* (82v), *к матери* (100), *прибежал* (24v), *от царци* (42) / *со бояры* (55), *на Тферы* (36v).

2.7. Zmiana [ɣ] w [ɥ]

Przejście [ɣ] > [ɥ] w zabytkach piśmiennictwa przejawia się w mieszanii w pisowni *л*, *оу* (*у*) oraz *в*. Najstarszym pośrednim odzwierciedleniem tej zmiany są wahania w zapisie imienia księcia Witolda < lit. **Vitautas*. Dokumenty ruskie notują to imię w postaci *Vitovt*, źródła niemieckie w formie *Vitout*, *Wytowd'*, *Wytawd* oraz *Witold*, zaś łaćnińsko-polskie jako *Witowd(us)*/*Witold(us)*. Formy z *-l-* są przejawem hiperpoprawności wobec zmiany [w] > [ɥ]⁷⁰.

Najstarsze zapisy dokumentujące przejście [ɣ] > [ɥ] w apelatywach pojawiają się w tekstach zachodnioruskich pochodzących z końca XV w.⁷¹ Proces ten zachodził w dawnej grupie **тълт*, w masc. sg. czasowników w czasie przeszłym oraz w sylabach zakończonych na *-л* w niektórych wyrazach zapożyczonych. Dla współczesnego języka białoruskiego i ukraińskiego, a także wielu południowo-zachodnich gwar rosyjskich, taka wymowa [ɥ] jest normatywną⁷².

Kronika supraska notuje wahania w zapisie czasowników czasu przeszłego, por.: *Святослав же бивъся и з своимь дворомь* (34v), *приеха владыка (...) с Москвы во Новьгород, а бывъ на Москве польчетверта года* (59v), *выеха к нему князь Глебъ Святославичъ не во мнозе; онъ же честив и дарив его любовию* (54v), *Ягаило Олгирдивичъ литовъскыи ѣхаль женитися во Угорскую землю ко королю, и тамо женивъся и крестивъся в латыньскую вѣру* (52v), *слыша, што княгиню его изымав и со детьми* (61v), *приставися князь Данило московскыи марта 4, а княжив лѣтъ 11* (34), *сожалися во горести душа и побежавъ с Москвы во Великии Новьгород* (60v), *первое святую Богородицю боголюбивы Юревич Долгоруки, и покрывъ Златые врата* (3v), *поставлень Петр митрополит в Рускую землю, приехав на Сузьдаль*

⁷⁰ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa 2007, s. 88.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 331–334.

в лѣто 6817 (34), я князю великому Ягашту ничего не вчинил, не рушив есмо ни скарбов его, ни стад (92), а как услышав то князь великы Витовть, что пруски немьци к Вилни и к Трокомь идутъ (93v), князь великыи Михаило ходив во орду с Петромь митрополитомь, понеуже тогды царь умьре (35) / был (72), владел (6), возрель (17), выслал (51v), дал (94v), добиль (61v), записаль (90v), княжил (4), крестил (70v), мужествовал (30), обрел (61), отбежалъ (24), отпустил (81), поменул (41), непыхотел (106), приходил (107), стояль (47).

Zmiana [ɣ] > [ɥ] zachodzi również w formach rzeczownika *волторъникъ* (70v), *у вольторокъ* (55v), *у вольторъникъ* (71), w których [ɥ] oddają zapisy z л.

2.8. Przejście [u] w [ɥ]

Odziedziczony z prasłowiańszczyzny sonant [ɥ], w zależności od pozycji w wyrazie, mógł po zaniku jerów ulec wokalizacji w [u] (w przypadku, gdy znalazł się przed spółgłoską), bądź zachować się w postaci [ɥ] (w położeniu po samogłosce przed spółgłoską lub w wygłosie wyrazu). W pozycji interwokalicznej oraz w nagłosie wyrazu przed samogłoską zmienił się natomiast w wargowo-zębowy spirant [v]. W różnych pozycjach w wyrazie jest notowany również jako dwuwargowe [w], które w zależności od języka/dialektu rozpatruje się jako wariant [u] lub [v]⁷³.

Spotykane w staroruskich zabytkach przypadki mieszania w zapisie liter *ѵ* i *у* świadczą o wymowie [ɥ]. Pierwsze przykłady ilustrujące to zjawisko zostały odnotowane w południoworuskich zabytkach XI–XII w. (np. *прауда, аузоуста, взодныи*)⁷⁴. Paralelne użycie w zapisie *ѵ* i *у* stało się typowym w południowo- i zachodnioruskich zabytkach XIII w. i później. Pod względem występowania tego zjawiska piśmiennictwo staroruskie można podzielić na dwie grupy: w tekstach północno-wschodnich nie obserwuje się takiego przejścia, natomiast w południowych, zachodnich oraz północno-zachodnich jest ono częste⁷⁵.

⁷³ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, s. 86.

⁷⁴ O wymianie liter *ѵ* oraz *оу* por. również: B. Perczyńska, *Język najstarszych ruskich...*, s. 100.

⁷⁵ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 290–293.

W *Latopisie supraskim* uzyskały realizację liczne przykłady odzwierciedlające opisane wyżej zjawisko. Zachodzi ono w następujących pozycjach:

- a) pozycja po samogłosce przed spółgłoską na styku dwóch wyrazów (rzadziej morfemów w obrębie tego samego wyrazu): *змяя вкуси* (10v), *повчившися* (12), *просиша в него* (12v), *имѣти тя в отца* (14), *бѣ в него* (16), *и вдре* (19v), *просящи в них* (22), *невтолимо* (25), *кто в него* (25v), *и въкрепи* (38v), *великши в города в Тѣри* (47), *на Вспѣние* (53), *просия в князя* (63v), *его втопиту* (75v), *не вмаящися* (81v), *навчено* (81v), *а в князя* (89), *не вчинил* (92), *не вчинолося* (94v), *а вѣчинили* (95), *городѣ в мистра* (96v), *невспѣша* (98v), *и взгорскши* (106v), *то вслышал* (106v);
- b) przed [v] po samogłosce: *ему взяти увернуса* (45), *но увесь* (54v).

Jednocześnie w zabytku udokumentowane zostały przykłady, w których proces ten nie został odzwierciedlony: *гости есмо угорьскія* (7), *было мнѣ умерети* (10v), *а ины убегоша* (12), *внѣ города убиша* (24), *поиде ко Угрѣ* (40), *и многа зла учиниша* (85), *немци пакъ прускии услышавши* (93).

W *Kronice supraskiej* zachodzi również odwrotne zjawisko, gdy litera *y* zastępuje *в*, por.: *убегоша у город* (12), *татарове узяша* (23), *на ратию у городе* (37v), *бежа у Литву* (45), *стретоша у Любуцьку* (46v), *овьи же у полон поведоша* (51v), *княжение Смоленское узял на себе* (55), *удару его у мысцу* (63), *и вы узводъ отпнете* (69), *цари усточни* (79), *земли у Троцех* (97), *тогда у Городне* (100v). Zjawisko to rozprzestrzenia się na pozycje po spółgłoskach: *свергоша его с конем у море* (30), *митрополить у другое* (52v), *не пустиша их у город* (84), *пошель у Немьци* (92v). Często bywają jednak zapisy z etymologicznym [v], por.: *явшися в полку* (29v), *не случиша ему взяти* (45v), *у городе взвод* (69), *не было тогда в земьли* (86), *а межи всіх сынов* (89). W przykładzie *ни у во что* (92) przyimek *у во* powstał drogą analogii do form typu *у восени* zawierającym protetyczne *в* przed nagłosowym *о*⁷⁶.

Repartycja [u]/[ɨ]/[v], [w] jest zjawiskiem normatywnym dla współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego⁷⁷.

⁷⁶ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 53.

⁷⁷ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, s. 86–87.

2.9. Nagłosowe [i-]

Zjawisko przekształcenia dawnego nagłosowego *jъ- > [i-] w rosyjskim (z wyjątkiem niektórych gwar południoworosyjskich, w których możliwe są formy bez [i-]) oraz jego brak w językach białoruskim i ukraińskim jest rezultatem zaniku słabych jerów⁷⁸. Istnieje również inna teoria zakładająca zanik nagłosowego [i-] niezgłoskotwórczego w językach zachodniorosyjskich jeszcze przed zmianami zachodzącymi w obrębie jerów⁷⁹.

W piśmiennictwie zanik [i-] niezgłoskotwórczego znajduje potwierdzenie od XIII w.: *немати* (zamiast *неимать*), *истязашася* (zamiast *стязашася*). Zjawisko to dokumentują ukraińskie gramoty XIV–XV w. oraz białoruskie zabytki XV w.: *здавна, мать, з лѣсомъ, иствори, з Гродна*⁸⁰.

Kronika supraska zawiera przykłady ilustrujące opisane zjawisko, aczkolwiek niekonsekwentnie. W zabytku pojawiają się paralelne formy: *и оттоле поиде ко Жеславлю, и Жеславл возме* (75) / *а Евнутию даль Ижеславль* (88v)⁸¹; *во земли Жирьскои* (28v) / *на уст Ижеры*⁸² (28), *реки Ижеры* (30v); *сии град и згибоша* (6v) / *изьгибе солнце* (67); *види знеможение града* (47) / *он же от многих не узнеможе воскорѣ* (30v); *не могы разбити стены их Зяславлю*⁸³ (32v) / *Изяслав* (8v); *изнеможе от многих рань и скончаша* (30v) / *княгини (...) огнемь ускончашася*⁸⁴ (24); *и споведа ему радосныма очима* (29) / *исповеда*⁸⁵ *ему радосныма очима* (29v), *но не мощно исповедати* (78); *и многу стому приять от цара* (38v) / *и бысть (...) во цстоми*⁸⁶ *з лѣта* (59).

Zanik *jъ- w zabytku został odzwierciedlony również przez użycie przyimka *с/з* w miejscu *ис/из*: *с Витебска* (93), *с города* (83v), *з Дорогичина* (91v), *з Литьвы* (72), *з Ляхов* (99), *с Колмова* (67v), *с Москвы* (59v). W latopisie

⁷⁸ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii...*, s. 24.

⁷⁹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 234.

⁸⁰ Ibidem, s. 234.

⁸¹ Od imienia *Изяславъ*, strus. i różniej *Изяславль, Жеславль, Жаславль*, por. В.А. Жучкевич, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск 1974, s. 136.

⁸² Obecnie *Ижора*, strus. *Ижера, Ижера рѣка, Ижерская земля*, *Vasm.*, t. 2, s. 119.

⁸³ Strus. *Изяславль*, О.С. Стрижак (red.), *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, Київ 1985, s. 64.

⁸⁴ Strus. *ускончатися*, por. Срезн., т. 1, s. 1117.

⁸⁵ Strus. *исповѣдати* ‘powiedzieć’, por. Срезн., т. 1, s. 1128.

⁸⁶ ‘ucisk, prześladowanie’, strus. *цстома*, Срезн., т. 1, s. 1149.

przeważają jednak zapisy z formą *ис/из*: *из Велико́го* (5), *из Витебска* (88), *из града* (9), *из двора* (12), *ис Києва* (3v), *ис Крева* (92v), *из своего* (97v), *ис Синеи орды* (50v).

2.10. Prewokalizacja nagłosowej grupy spółgłoskowej

W celu uniknięcia trudnej w wymowie grupy sonant – obstruent, powstałej po zaniku jerów, w nagłosie wyrazów mogły rozwijać się samogłoski [i], [o] lub [a] < [o], por.: [оржаной], [аржаной] < [ръжаной], [ол’няной], [ил’няной] < [льняной]. Podobne formy wyrazów z protetycznymi samogłoskami znajdują poświadczenie w południowo- i zachodnioruskich zabytkach od XIV w.⁸⁷ Szereg takich przykładów przytacza w swej pracy o fonetyce języka białoruskiego⁸⁸ J.F. Karskij.

Oprócz uwarunkowanego fonetycznie rozwoju protetycznych samogłosek przed sonantami [r], [l], w języku (staro)białoruskim zjawisko prewokalizacji mogło zachodzić drogą analogii również przed innymi spółgłoskami, co prowadziło do powstania takich form, jak np.: *імчацца*, *імгенны*, *аўторак*, *істужка*, *іскрыпка*, *Адар’я*⁸⁹.

W *Kronice supraskiej* udokumentowany został tylko jeden przykład z nagłosową samogłoską w pozycji przed płynną [r], por.: *ко Оруи* (98) / *на Руи* (77v)⁹⁰. W pozostałych formach prewokalizacja zachodzi drogą analogii przed spółgłoskami [m], [n] oraz [p]: *Имстиславскую* (98v), *Имьстиславль* (99v) / *под Мстиславлемь* (99), *Мстиславлу* (98v), *Мстиславля* (98v); *и́нял* (88v), *и́няли* (86v), *и́няша* (74) / *не в ня́тстве* (92), *в ня́тельство* (101), *ня́тыца* (103v), *ня́ша*⁹¹ (75v); *изо Опскова* (7v), *отто Опскова* (73) / *во Пскове* (19), *Пскову* (102), *во Псковь* (37). Mieszanie przyimka/przedrostka *съ* oraz *изъ* w związku z zanikiem nieakcen-

⁸⁷ К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1981, s. 71.

⁸⁸ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 260–264.

⁸⁹ П.Я. Юргелевич, *Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі*, Мінск 1974, s. 60.; Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, Мінск 1983, s. 83.

⁹⁰ Strus. Ръша, *Vasm.*, Т. 3, s. 155.

⁹¹ ‘wziąć w niewolę’, strus. *няти*, *нятельство*, *нятыць*, Срезн., Т. 2, s. 490; por. również *нятец*, *Vasm.*, Т. 3, s. 95.

towanego nagłosowego [i-], a także upodobnieniem pod względem dźwięczności sprzyjało rozwojowi samogłoski nagłosowej w tym pierwszym⁹², por.: *изгорюша* (11v), *изъ собою* (6), *ис нимъ* (56v), *иступишася* (99v) / *ступивъшимся* (101), *ступиша*⁹³ (24v), a także analogicznie *во избрѣ* (83v) / *у збрѣ* (83v).

2.11. Odzwierciedlenie cokania w zabytku

Zjawisko cokania przejawia się w zabytkach w nieprawidłowym (tj. niezgodnym z etymologią) użyciu liter *ц* i *ч*, co może świadczyć o ich zbieżnej artykulacji w mowie autora tekstu. Podobne zapisy pojawiają się w najstarszych znanych zabytkach nowgorodzkich z XI w. (por.: *цѣто*, *црево*, *чѣтъ*) oraz w późniejszych tekstach pochodzących z północno-zachodniej i północnej Rusi⁹⁴. Pod wpływem północnoruskich dialektów zjawisko cokania, jako lokalna cecha, rozwinęło się również na pograniczu białoruskim. Przykłady ilustrujące opisywane zjawisko w zabytkach starobiałoruskich przytacza J.F. Karskij⁹⁵. Badacz podkreśla, że są one obecne również w latopisach białorusko-litewskich.

Należałoby przypuszczać, że na terenie, gdzie powstał *Latopis supraski* cokanie było zjawiskiem obcym, jednakże w tekście zabytku zostały odnotowane pojedyncze formy, mogące być jego przejawem. Przy słowie *черницюю* (15v) pojawia się uwaga wydawcy, iż początkowa litera w tekście rękopisu została poprawiona z *ц*. Staroruska nazwa stanowiska *тысяцьскыи*⁹⁶ (udokumentowana w formach *тысяцькому* (32v), *тысяцькыи* (41)) została zapisana w *Kronice supraskiej* również w postaci *тысяцьскыи*⁹⁷ (67v). Kolejnym przykładem ilustrującym omawiane zjawisko może być przymiotnik dzierżawczy *царичынымы*⁹⁸ (18), gdzie użycie litery *ч* jest niezgodne z etymologią. Takiej zamianie w zabytku uległo również miękkie [c'] < [t']: *ко чыцю*⁹⁹ *своему* (104). Imię litewskiego

⁹² Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 263.

⁹³ ‘stoczyć walkę, bój’, strus. *ступитися*, Срезн., т. 3, s. 578.

⁹⁴ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 88.

⁹⁵ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 363–364.

⁹⁶ Срезн., т. 3, s. 1074.

⁹⁷ Podobne zapisy zostały udokumentowane w zabytkach nowgorodzkich, por. Срезн., т. 3, s. 1075.

⁹⁸ Strus. *царичинь*, por. Срезн., т. 3, s. 1433.

⁹⁹ *тестю*.

księcia *Кестыму* (45), *Кестымеу* (88) (z lit. *Kęstutis*¹⁰⁰) znalazło poświadczenie również w zapisie *Кестучи* (88) (*князь велики Олгирд и князь велики Кестучи*), w którym najprawdopodobniej $\text{ч/ц} < [\text{c}'] < [\text{t}']$.

Wątpliwości interpretacyjne budzą również formy, w których na miejscu oczekiwanego ч pojawia się litera т : *приняль его к дотыце* (87v), *ко Алексѣю митрополиту зовути его* (42), *взяша псковити мир* (64), *на рець на Смотриту* (105), *велить его твердо стерети во комьнате* (96). W takich wyrazach zapis т można traktować jako hiperyzm wobec ц (powstałego w wyniku cokania). Dążenie do unikania tzw. ciekania w zabytkach starobiałoruskich było dość powszechnym zjawiskiem, na co zwraca uwagę J.F. Karskij¹⁰¹, który podkreśla, że niejednokrotnie nawet w zapożyczeniach starobiałoruscy pisarze, wbrew etymologii, pisali т ¹⁰².

2.12. Proteza i spółgłoski interwokaliczne

Spółgłoski protetyczne są charakterystyczne dla współczesnego języka ukraińskiego i białoruskiego¹⁰³, choć nie pojawiają się konsekwentnie. Jak zauważają badacze¹⁰⁴, protezy są znane współczesnym gwarom witebskim, homelskim, mohylewskim oraz częściowo mińskim, w których przed wokalicznym nagłosem rozwinęły się spółgłoski $[\text{v-}]$ oraz $[\text{j-}]$. W pasie gwar sąsiadujących z obszarem ukraińskim oraz na Grodzieńszczyźnie może występować protetyczne $[\text{h-}]$ ¹⁰⁵.

W zabytku nie zostały odnotowane przykłady z podobnymi spółgłoskami protetycznymi, por.: *княжи 20 лѣтъ и осмь* (4v), *главу ему сребряну и усъ златъ* (15v). W latopisie obok normatywnego *едьва* (71v) pojawia się forma *ледва* (15), która mogła powstać pod wpływem polszczyzny.

Kronika supraska dokumentuje formę imienia, w której pojawiła się interwokaliczna spółgłoska $[\text{-v-}]$: *Геворгеу* (68v).

¹⁰⁰ L. Citko, *Imiona ksiąg litewskich w „Kronice Bychowca”*, [w:] Z. Abramowicz (red.), *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Sławistyczne 3”, Białystok 2003, s. 108.

¹⁰¹ Е. Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 345.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ф. П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 296, 299.

¹⁰⁴ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская...*, s. 66.

¹⁰⁵ Ibidem; zob. również *Дыялекталагічны атлас беларуска мовы*, Мінск 1963, тэрыу nr 47 i 48.

2.13. Zmiany w obrębie grup spółgłoskowych

2.13.1. Rezultaty powstania nowych grup spółgłoskowych

Konsekwencją zaniku jerów było powstanie nowych grup spółgłoskowych, które wcześniej nie mogły istnieć w językach słowiańskich. Równocześnie ze wzrostem liczebności tych grup rozwijała się tendencja do ich upraszczania oraz zmian jakościowych¹⁰⁶, z których najważniejszymi były: asymilacja (upodobnienia) i dysymilacja (rozpodobnienia). Należy podkreślić, iż w językach wschodniosłowiańskich oba procesy miały charakter regresywny¹⁰⁷.

1) Asymilacja pod względem dźwięczności

Najwcześniejsze przykłady asymilacji pod względem dźwięczności dotyczą połączeń, w których znajdowały się odizolowane [ъ], [ь], typu: *зѡѡ < къѡѡ, зѡѡсь < съѡѡсь, пчела < бѡчела*¹⁰⁸. *Latopis supraski* również dokumentuje podobne formy, por.: *кѡѡ* (61) / *зѡѡ* (80v), *зде* (29v), *зѡѡ* (30v). Przykłady udźwięcznienia spółgłosek wewnątrz wyrazów zostały poświadczane także w następujących przykładach wyekscerpowanych z tekstu zabytku: *Ведбескъ* (91v), *видбляне* (78) / *витебскыи* (87v); *прозбы* (40) / *просити* (95), *просячи* (22v). Ubezdźwięcznienie pod wpływem następującej spółgłoski bezdźwięcznej odnotowane zostało w formie *Витепска* (93) / *из Витебьска*¹⁰⁹ (88).

Najczęściej zjawiska udźwięcznienia bądź ubezdźwięcznienia spółgłosek miały miejsce na styku przedrostka i rdzenia lub przyimka z następującym po nim wyrazem. Przedrostek/przyimek *изъ-* wykazuje wahania w pisowni wygłosu zależne od sąsiedztwa fonetycznego. Zazwyczaj zachowuje pisownię etymologiczną przed spółgłoskami dźwięcznymi, zaś przed bezdźwięcznymi [z] ulega ubezdźwięcznieniu, por.: *из(ъ/ь)-, з(ъ/ь)- / ис-, с-: избезумися* (16v), *из Великого* (5), *из Витебьска* (88), *извоеваша* (85), *изволи* (26), *изгадають* (96v), *изгнаша* (41), *из града* (9), *издобылся* (11), *издыхания* (25v), *избивати*

¹⁰⁶ K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna...*, s. 159.

¹⁰⁷ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 183.

¹⁰⁸ В.В. Колесов, *Историческая фонетика...*, s. 158.

¹⁰⁹ Strus. *Витьбьскъ*, por. Vasm., t. 1, s. 321.

(14), *в изьборънои* (62v), *изьбудетъся* (17), *извьлеци* (9); *згибоша* (6v), *здумавши* (11), *здумаша* (83), *з Дорогичина* (91v) / *ис Каменца* (108), *ис карабля* (9), *ис Києва* (3v), *искончаша* (13), *ископавши* (31), *ис Крева* (92v), *ис Подольскои (земли)* (104v), *исправитися* (103v), *испуститъся* (96v), *испуцяя* (57v), *испытых* (17v), *ис Синей (орды)* (50v), *ис того* (72v), *исходяци* (82), *исхожения* (5), *исцелити* (17v), *с Витебска* (93), *с града* (55), *с Колмова* (67v). W kilku przypadkach pisownia etymologiczna zostaje zachowana również przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, np.: *изьсекошася* (12), *изьсыпати* (11v), *изьськоша* (27), *изьшешимъ* (27), *из своего* (97v). W pisowni przyimka/przedrostka *съ-* zauważalne są znaczne wahania, które mogą być wywołane nie tylko sąsiedztwem fonetycznym, lecz również wpływem polszczyzny, por.: *с бояры* (60), *с братомъ* (14v), *с великою* (84v), *с вои* (5v), *съвлечеша* (26), *съделати* (9) / *з бояры* (59v), *з градомъ* (104), *зь дары* (50v), *з своими* (100), *з своимъ* (34v), *зь своюю* (100v), *зь секѣрами* (83v).

W przypadku użycia przedrostka *разъ-/розъ-* konsekwentnie zachodzi ubezdźwięcznienie [z] pod wpływem następujących po nim spółgłosek bezdźwięcznych, np.: *разбиша* (9), *разболися* (103), *разверзе* (62), *разгневаниемъ* (24v), *разгоряся* (28v), *разграби* (20v), *разъведе* (60v), *разъгневати* (81v), *разъдели* (50v), *разъделити* (55v), *розгордѣвьяся* (28v), *розграбиша* (70), *роздая* (6v), *розъделили* (89), ale: *раскопаша* (9), *распечатавши* (65v), *расточи* (60v), *роспусти* (57).

Przedrostki i przyimki *безъ-*, *надъ-*, *подъ-*, *предъ-/передъ-* oraz *отъ-* zachowują w zabytku pisownię etymologiczną niezależnie od sąsiedztwa, co ilustrują poniższe przykłady:

без дву месяцаи (73v), *без оружия* (12), *безъ вести* (53), *безъ всякого* (78v),
без полутретья (62v), *безъ числа* (31v), *безъбожьны* (21v), *безъдушнымъ*
 (25v), *безъконечну* (10v), *безъмѣрна* (25), *безъперестани* (84v), *безъцень-*
нымы (26), *безъчеловечьныи* (54v), *избезумися* (16v);

над всею (землю) (79), *над пререченое* (103v), *над славнымъ* (79);

под Вишкыи (Новьгородокъ) (53v), *под Витебскомъ* (75v), *под городомъ* (75v),
под двою (лѣтъ) (6v), *под пазусѣ* (15), *под свою* (12v), *под Смоленскомъ*
 (58), *под Троками* (74v), *подвел* (46), *подсече* (30);

пред великимъ (101), *пред слнцемъ* (58v), *пред тымъ* (106v) / *перед покровомъ*
 (86v);

от брата (99), *от великого* (40v), *от Витовъта* (58), *от Галича* (65v), *от грекыны* (16), *от двою* (15v), *от донского* (73), *от другои* (16), *от дыма* (5v), *от Златых* (23v), *от князя* (94), *от потопа* (5), *отбежа* (10v), *отслуживъ* (65).

W pisowni przedrostka *возь-/вось-* repartycja wygłosu jest uzależniona od sąsiedztwa fonetycznego; przed spółgłoskami bezdźwięcznymi konsekwentnie pojawia się pisownia z [s], por.: *возбегъшимъ* (32), *возводоша* (67v), *возвратися* (12), *возвратимъся* (26), *воздаша* (102), *Воздвижение* (4v) / *восприяти* (28), *воспротивися* (63), *восходити* (29), *восхоте* (45v), *восхоцеть* (80v).

2) Asymilacja pod względem miejsca i sposobu artykulacji

We wszystkich przykładach wyekscerpowanych z tekstu zabytku asymilacja tego typu zachodzi w śródgłosie wyrazów. Są to następujące formy:

[tsk] > [ck]: *под Полоцькомъ* (77v), *в Польцку* (13) / *на Полотескъ* (13); formę przejściową w formowaniu się grupy [ck] stanowi *Полотцѣ* (27v);

[tsł] > [cł]: *Свецьслав* (98) / *Светислав* (98), *Свѣтослав* (98v);

[tst] > [ct]: *у цтя*¹¹⁰ (55v).

Nie ulega uproszczeniu w *Kronice supraskiej* grupa spółgłoskowa [dsk] > [ck], odnotowane zostały jedynie formy dokumentujące etap przejściowy tego procesu, por.: *по лядцькому* (79v), *Новгородцкое* (54) / *градскую* (16v), *Лядской* (97v), *Лядску* (20v), *Новгородское* (43v), *Новгородскомъ* (38v), *остродски* (90), *царигородскымъ* (36).

Pełną asymilację, a następnie ściągnięcie spółgłosek w grupach spółgłoskowych [dt] oraz [tc] dokumentują formy *ити* (19) i *оцу* (87v) / *отца* (41), *отцю* (38v).

W zabytku pojawia się również forma tatarskiego imienia *Tochtamysz*, w którym nastąpiło przekształcenie grupy [ht] > [kt], por.: *Тактамыша* (56v), *со Тактамышемъ* (54), *Такътамышь* (50v). Zmiana ta zaszła najprawdopodobniej

¹¹⁰ *Тестя*; strus. *тъсть*, Vasm., t. 3, s. 51.

w wyniku substytucji obcej litewskiemu systemowi spółgłoski [h] przez [k]¹¹¹. Podobna zmiana [h] > [k] zachodzi również w formach: *от казар имяху дань на полянех* (5v), *вѣдав смерть канову* (31v), *и бѣ кань от рода его* (31v), *Олег резаньскыи иде ко канови* (33) oraz *со царемь Магметемь* (86v) [obok *царь Махметь* (87)], gdzie dodatkowo nastąpiło udźwięcznienie spółgłoski [k].

3) Odpodobnienia

Z zabytku wyekscerpowana została niewielka ilość przykładów odzwierciedlających ten proces:

[čt]: *што* (6), *штобы* (94v) / *нечто* (77), *ничто* (17v), *ничтоже* (35v), *что* (15);
[kt]: *некто* (102v) / *кто* (18v), *некто* (28v).

W niektórych zabytkach pochodzących z różnych obszarów wschodniej Słowiańszczyzny spotykane są przypadki użycia na miejscu grupy [sk] przed [ě] lub [i] dyftongicznego pochodzenia zapisów z *-ст-*: *воинстѣи*, *заморстии*, *боарстѣи*. Powstanie podobnych form, zdaniem niektórych badaczy, jest wynikiem odpodobnienia¹¹². *Kronika supraska* dokumentuje kilka takich przykładów: *навгородсти* (16), *погансти* (49), *Рустеи* (5v), *во смоленсте* (71), *во Смоленстѣ* (60v).

4) Uproszczenia

Konsekwencją zaniku jerów było również uproszczenie grup spółgłoskowych, przy czym proces ten dotyczył najczęściej trzech spółgłosek (rzadziej dwóch lub czterech).

Uproszczenie grup spółgłoskowych od XIV w. dokumentują starobiałoruskie zabytki, np.: *намесника*, *чесныи*, *позно*, *шесдесят*¹¹³.

Latopis supraski poświadcza podobne formy, jednakże paralelnie mogą pojawiać się przykłady, w których takich uproszczeń nie odnotowano, por.:

¹¹¹ L. Citko, „*Kronika Vychowca*” na tle historii..., s. 78.

¹¹² В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 92.

¹¹³ L. Citko, „*Kronika Vychowca*” na tle historii..., s. 77.

[dbr]: *Брянскъ* (58v) (*Дѣбряньскъ* > *Дбрянск* > *Брянск*) / *дѣбряньскыи* (58)¹¹⁴;

[nst]: *Костентин* (4v), *Костентиномъ* (99), *Костентину* (3);

[stb]: *изъбах* (98) (*истъба* > *истба* > *исба* > *изба*);

[stĭ]: (*постелю*) *слати* (89v);

[stn]: *жалосныя* (25), *намесникъ* (48v), *намѣсники* (3v), *намѣснитство* (102v), *радосныма* (29v), *на страпной (недели)* (66v), *чесно* (67v), *чесны* (21) / *крестное* (99v), *крестную* (62), *мясопустную* (23v), *средехрестную* (68), *честно* (68v);

[zdn]: *непразна* (15), *к празнику* (71v), *на празникъ* (71v).

W zabytku nie ulegają uproszczeniu grupy [rdc] oraz [ĭnc]: *в срѣци* (14), *сердцем* (25v), *во срѣци* (30), *солници* (48v), *солнце* (57v).

W obrębie grup złożonych z czterech spółgłosek udokumentowane zostały następujące zmiany:

[ntsk]: *лифанского* (72v);

[rksk]: *турскимъ* (85);

[plsk]: *во Пскове* (19), *Пскову* (102), *во Псковъ* (37) (*з Пльсковъ*).

Uproszczenia grup składających się z dwóch spółgłosek zostały odnotowane w następujących formach:

[šs]: *по власкому* (80), *от волоского* (73), *ческого* (3v), *Ческое* (79);

[ss]: *пруская* (94), *прускии* (93v), *Руская* (31), *руского* (68), *Рускомъ* (78), *рускыя* (27v), *Руськую* (56v) oraz na styku przedrostka i rdzenia w wyrazie *раслабленьмъ* (66v).

5) Inne przekształcenia grup spółgłoskowych

W analizowanym zabytku kilka form dokumentuje rozsuniecie grupy spółgłoskowej poprzez pojawienie się wstawnego [t]: [sr] > [str]: *сретоша* (68v),

¹¹⁴ W nagłosie wyrazów grupy spółgłosek jednakowych pod względem miejsca artykulacji ulegały uproszczeniu dopiero w XV w., por.: В.В. Колесов, *Историческая фонетика...*, s. 137.

спетошася (48) / *спрете* (101), *спретишли* (77v), *спретоша* (33). Podobne przykłady zostały udokumentowane w innych staroruskich zabytkach¹¹⁵.

Zmianie uległa również grupa [vz-] > [s-] w formach: *спретоша* (33), *спетоша* (68v) oraz [vz-] > [z-]: *зять* (32v) [obok *взять* (52v)], *збесуся*¹¹⁶ (42); *здумашии* (11), *здумашиа* (83). Przekształcenie tej grupy zaszło również w formie *озмут* (9v), która jest używana paralelnie z *възмутъ* (9v).

2.13.2. Inne procesy związane z zanikiem jerów

1) Uproszczenie połączenia „spółgłoska + sonant” w wygłosie dawnego imiesłowu czasu przeszłego na -л

Po zaniku jerów w języku staroruskim zaznaczyła się tendencja do uproszczenia połączeń „spółgłoska + sonant” w pozycji po samogłosce¹¹⁷. W *Kronice supraskiej* zjawisko to udokumentowane jest niekonsekwentnie, co obrazują poniższe przykłady: *всѣдъ* (24v), *дошед* (74), *нас* (36v), *перешед* (51), *принесь* (65), *пришедь* (89v), *прошед* (28), *сед* (50v), *шед* (47v) / *выбегл* (106v), *остерегл* (92), *посекль* (69v), *прибегзьль* (50), *рекл* (91v), *умерл* (10v), *утоплъ* (27).

WNIOSKI

Na podstawie przeprowadzonej w niniejszym rozdziale analizy zjawisk fonetycznych poświadczonych w tekście *Kroniki supraskiej* można stwierdzić, że obok cech ogólnoruskich w zabytku silnie zaznaczają się elementy cerkiewnosłowiańskie. W latopisie udokumentowane zostały również cechy zachodnioruskie oraz, w niewielkim stopniu, zachodniosłowiańskie, co może odzwierciedlać specyfikę językową kronikarza/kronikarzy.

W realizacji ogólnoruskich oraz staro-cerkiewno-słowiańskich cech zaobserwowano znaczne wahania, przy czym niejednokrotnie cerkiewizmy stanowią

¹¹⁵ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 1, s. 357.

¹¹⁶ Strus. *възбѣсити*, por. Срезн., т. 1, s. 339.

¹¹⁷ К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев, *Историческая...*, s. 71.

element dominujący. Do tego typu przypadków należy odnieść następujące zjawiska:

- a) rozwój dawnych połączeń *tort, *tolt, *tert, *telt, które cechuje względna równowaga pomiędzy realizacją w postaci cerkiewnosłowiańskich form niepełnogłosowych a wschodniosłowiańskim pełnogłosem;
- b) refleksy prasłowiańskich połączeń samogłosek z sonantami w nagłosie wyrazów z przewagą form cerkiewnosłowiańskich;
- c) niemal bezwyjątkową realizację prasłowiańskich połączeń *tьrt, *tьlt, *tьrt, *tьlt oraz *trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt w formach typowych dla języków ruskich;
- d) znaczącą przewagę cerkiewnosłowiańskich kontynuantów połączeń *kt', *gt', *tj w postaci [š't'] oraz dominację wschodniosłowiańskich form w przypadku rozwoju grupy *dj;
- e) stosunkowo konsekwentne użycie *l-epentheticum* po spółgłoskach wargowych charakterystyczne dla wschodniej Słowiańszczyzny;
- f) przewagę wschodniosłowiańskich form z *o-* w nagłosie wyrazów na miejscu staro-cerkiewno-słowiańskiego *je-*;
- g) paralelność zapisów z *кѣ, зѣ, хѣ* oraz *кѹ, зѹ, хѹ* – z przewagą tych ostatnich.

Na silny związek analizowanego zabytku z cerkiewnosłowiańską tradycją piśmienniczą wskazywać może również znikoma liczba przykładów dokumentujących przegłos [e] > [o] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich oraz dyspalatalizację spółgłosek szumiących i [c].

W *Latopisie supraskim* uzyskały poświadczenie także cechy zachodnioruskie, jednak charakteryzują się one niekonsekwencją realizacji. Wśród nich do najważniejszych należą:

- a) spirantyzacja [g] do [h], na którą mogą pośrednio wskazywać zapisy z *кз* oraz *κ* w miejscu etymologicznego [g], a także opuszczenie szczelinowego krtaniowego [h] w słowach *осподара, оспадаремь, осподарь* itp.;
- b) zmiana [ĥ] w [ɥ], dokumentowana najczęściej w pisowni za pomocą litery *ѳ*;
- c) pojawienie się bilabialnego [w] w miejscu etymologicznego [u];
- d) akanie i jekanie;
- e) oboczność w realizacji [ě] za pomocą [e] oraz [i].

Niekonsekwentną realizację uzyskują również w zabytku: a) dyspalatalizacja [r], b) redukcja nagłosowego *jь-, c) przewokalizacja nagłosowej grupy spółgłoskowej.

Elementy fonetyki polskiej pojawiają się sporadycznie i dotyczą przede wszystkim refleksacji prasłowiańskich połączeń *tort oraz *gt.

Należy podkreślić, iż zachodnioruskie oraz polskie cechy fonetyczne wykazują wyższą frekwencję w oryginalnej części zabytku; w części kompilowanej pojawiają się o wiele rzadziej.

Analiza zapisu jerów w morfemach rdzennych, afiksalnych i fleksyjnych wykazała znaczącą przewagę form, w których ъ, ь pojawiają się niezgodnie z etymologią, co świadczy o ich intuicyjnym użyciu, wynikającym z utraty przez zredukowane znaczenia fonologicznego.

Rozdział III

MORFOLOGIA

FLEKSJA IMIENNA

Niniejszy rozdział ma na celu próbę przedstawienia ewolucji form fleksyjnych imiennych części mowy wyekscerpowanych z *Latopisu supraskiego* w stosunku do stanu ogólnoruskiego na jego początkowym etapie rozwoju.

Przedmiotem analizy są formy rzeczowników, zaimków, przymiotników oraz imiesłowów udokumentowane w zabytku. Ze względu na ich ilość w monografii zostaną przedstawione tylko wybrane egzemplifikacje, reprezentatywne dla poszczególnych zjawisk fleksyjnych. Zastosowany podział części mowy oparty jest na prasłowiańskich typach deklinacyjnych. W rozdziale pominięta została analiza liczebnika, który w latopisie nie stanowi tak reprezentatywnej grupy, jak pozostałe części mowy.

1. RZECZOWNIK

System odmiany rzeczowników w językach wschodniosłowiańskich był oparty na prasłowiańskich typach deklinacyjnych. Trwający przez całą epokę staroruską proces przebudowy tych paradygmatów prowadził z jednej strony do wyrównań pomiędzy poszczególnymi typami deklinacyjnymi, z drugiej – do wahań w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych¹. Odziedziczony po epoce staroruskiej

¹ М.А. Жыдовіч, *Назоўнік у беларускай мове*, ч. 1: *Адзіночны лік*, Мінск 1969, s. 206.

system fleksyjny uległ w poszczególnych językach wschodniosłowiańskich dalszym przekształceniom. Zmiany te spowodowały redukcję typów deklinacyjnych, których kryterium podziału stał się rodzaj gramatyczny².

1.1. Deklinacja *ǫ*-tematowa

Obejmuje ona rzeczowniki rodzaju żeńskiego oraz nieliczne rodzaju męskiego, których przykłady dokumentuje analizowany latopis, np.: *владыка, воевода, Добрыня, дядя, папа (Римский), староста*. Oprócz apelatywów liczną grupę w obrębie tego paradygmatu stanowią nazwy własne. Wyróżnia się tu odmianę twarodo- i miękkotematową.

1.1.1. Rzeczowniki twarodotematowe

Singularis

Nominativus rzeczowników twarodotematowych reprezentowany jest przez rzeczowniki z regularną końcówką *-a*, zaś gen. *-ы*, która po spółgłoskach tylnojęzykowych przyjmuje postać *-u* [wyjątek stanowi forma *до реки* (33)], por.:

nom.: *вода* (25), *дочка* (97), *дружина* (11), *жена* (39v), *звезда* (58v), *истина* (25v), *могила* (7v), *правда* (25v), *река* (72v), *сестра* (12v), *сила* (31), *слава* (49v), *тишина* (37); *Олга* (11), *Рогнеда* (16), *Ядвига* (97); *Волга* (72v), *Литва* (52v), *Москва* (67); *воевода* (7), *владыка* (97);

gen.: *от вѣры* (25v), *вѣсны* (40v), *из головы* (10v), *зимы* (34), *иконы* (42), *коруны* (73), *красоты* (13), *изо орды* (35v), *отчины* (39), *правды* (6), *до реки* (33), *сестры* (17v), *страны* (21v), *сылы* (31); *жонки* (96v), *матки* (96), *реки* (30v); *Вязмы* (63v), *литвы* (65), *у Москвы* (45); *у папы* (9v).

² K. Grabowska, *Formy fleksyjne rzeczowników ǫ-tematowych w „Kronice supraskiej”*, „Linguodidactica” 2015, t. 19, s. 52.

W dat., oprócz regularnej końcówki *-b* (*-e*), reprezentowanej przez następujące przykłady:

к дотыце (87v), *жонцб* (96v), *по пасце* (53), *силе* (34v);

ко Олзе (11);

ко Вязмб (59), *к Костроме* (45v), *литве* (65), *к Москве* (23);

владыце (41),

została udokumentowana oboczność w postaci *-u*: *к Литви* (104v).

Oboczność tego typu może mieć podłoże fonetyczne bądź morfologiczne. Przypuszcza się, iż w niektórych przypadkach nieakcentowane dawne [ě] końcówki przybierało postać *-u*. Podobne zjawisko mogło zachodzić również w akcentowanej końcówce dat. oraz w loc.³, co znajduje swoje poświadczenie w tekście analizowanego zabytku, por.: *в реци* (48); *у Вязми* (63v), *в Литви* (82v).

Taki typ końcówek jest charakterystyczny dla pińskich i brzeskich gwar, znajdujących się pod wpływem ukraińskim⁴. Według innych badaczy⁵ końcówka *-u* powstała w rezultacie oddziaływania odmiany miękkotematowej, w której taki typ końcówki w dat. i loc. jest normą.

Formy acc. rzeczowników męskich i żeńskich kontynuują dawną końcówkę *-y*:

весну (59v), *воду* (17), *вбру* (25v), *на голову* (10v), *грамоту* (62), *на дорогу* (9v), *дочку* (105v), *дружину* (6), *жену* (7v), *зиму* (43), *в камнату* (96v), *коруну* (73), *кравлеву* (97), *могилу* (11v), *муку* (26), *отчину* (49), *во правду* (6), *реку* (19v), *руку* (18), *сестру* (17), *силу* (9), *во среду* (28v), *в суботу* (23v), *тризну* (11v);

на Волгу (24), *Вязму* (59), *на Коломну* (22v), *на Кострому* (51), *на Литву* (48v), *Москву* (23), *на Неву* (28), *Оку* (48);

Ольгу (7v), *Рогнеду* (13v), *Ядвигу* (97v);

владыку (40), *воеводу* (23).

³ L. Citko, „Kronika Vuchowca” na tle historii..., s. 85.

⁴ M.A. Жыдовіч, *Назоўнік у беларускай...*, s. 137.

⁵ Por. np. В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 137, 194.

Forma acc. *a дщерь его Рогнѣд поя жену* (13v) z końcówką zerową jest formą staroruską, a jej źródół należy doszukiwać się w staro-skandynawskim *Ragnheiðr*, z którego imię zostało zapożyczzone na grunt wschodniosłowiański⁶.

W instr. odnotowany został wpływ odmiany miękkotematowej w formie słów: *жажьдею* (17), *со женею* (96). Pozostałe przykłady kontynuują regularną końcówkę *-ою*, por.:

грозою (26), *дружиною* (7), *со женою* (83v), *жонкою* (96v), *иконою* (71v),
молитвою (20), *мукою* (26), *побѣдою* (49v), *рекою* (16), *силою* (59v),
трубою (17);

Вольгою (48v);

Ириною (7v), *со Ольгою* (7v);

с литвою (85);

владыкою (52v), *воеводою* (14).

Paralelność końcówek *-ѣ/-е* w formach loc. (oraz dat.) należy tłumaczyć ich artykulacyjną zbieżnością w języku autora tekstu, co było przedmiotem uwag w poprzednim rozdziale. W przypadku, gdy temat jest zakończony na spółgłoskę tylnojęzykową, zachodzi wymiana [k]:[c], [g]:[z]. Oto przykłady:

воде (104v), *на горе* (6v), *в дужине* (10v), *во комьнате* (96), *во орѣѣ* (33),
в полате (17v), *на реце* (3) / *на рецѣ* (5), *во силе* (34v), *стрелѣ* (16v);
на Вользѣ (5), *на Клязмѣ* (3), *на Коломне* (66v), *в Литве* (93), *на Москве* (37).

W *Kronice supraskiej* znalazła poświadczenie jedna forma voc. w zwrocie: *кров брата моего въпиець к тобѣ, владыко* (20).

Dualis

W zabytku zostały udokumentowane formy liczby podwójnej z regularnymi końcówkami, por.:

nom./acc.: *жонце двѣ* (96v), *по две копе грошеи* (82v), *а самои руце и нози повели осечи* (63), *приемь Олегъ Игоря на руцѣ си* (7v);

⁶ Vasm., t. 3, s. 490.

gen./loc.: *жена некая двѣ лѣте безъ ногу лежаше* (39v), *и паде от руку его неколко* (30);

dat./instr.: *не обретаѣ покоя ногама своима* (61v), *а иных рукама поимаша* (77, 77v).

Jednocześnie częste są przypadki użycia form liczby mnogiej w znaczeniu liczby podwójnej, co świadczy o zaniku dualu w żywej mowie. Poniżej zostały przytoczone odpowiednie przykłady wraz z kontekstem źródłowym:

nom./acc.: *как поидуть жонки покладати (...)* *одной жоньки всклати порты да выйти вон со другою жонкою* (96v), *а самой руке и нози повели осечи* (63), *изрядней же душо в руци божи* (26), *и вдасть Киев в руци Дмитрови* (31);

gen./loc.: *от обоих странь* (49)

dat./instr.: *а рукама изымаша князеи 40 и 2* (77), *иных рукама поимаша* (82).

Pluralis

W nom. regularnie pojawia się końcówka *-ы*, jedynie po tylnojęzykowej [g] odnotowano końcówkę *-и*:

грамоты (92), *звезды* (67), *слезы* (25), *страны* (7v), *стрылы* (31v);

слуги (28);

воеводы (31v).

Accusativus zachowuje końcówki równe nom. również w przypadku rzeczowników żywotnych. Po tylnojęzykowych niekonsekwentnie pojawia się końcówka *-и*, por.:

головы (34v), *грамоты* (41), *жены* (16), *иконы* (18), *паволокы* (10), *рукы* (29), *страны* (28);

ноги (82v), *руки* (82v), *слуги* (25v);

старосты (106v).

Jedynie w przykładzie: *а с ними воевод и воя многи* (39v) została udokumentowana forma acc. rzeczownika żywotnego równa gen., co świadczy o wpływie kryterium semantycznego na rozwój fleksji.

Pozostałe przypadki realizują końcówki regularne dla języka staroruskiego:
 gen.: *гривен* (7v), *жень* (16), *ризь* (26), *слезь* (23v), *от слугь* (30v), *сторон* (107); *воевод* (31v);
 dat.: *рекамь* (19), *по странамь* (41);
 instr.: *главами* (98v), *грамотами* (90), *молитвами* (26v), *ризами* (26), *руками* (77), *силами* (101), *слугами* (92v), *стрелами* (83);
 loc.: *на главах* (103), *на реках* (50), *странах* (61);
воеводах (85).

1.1.2. Rzeczowniki miękkotematowe

Singularis

W nom. obok końcówki *-я* po spółgłoskach zdyspalatalizowanych pojawia się również fleksja *-а*, por.: *земля* (6) / *Богородица* (21), *душа* (26), *свеща* (42), *стража* (28v), *царица* (17v).

Podobne przykłady, dokumentujące dyspalatalizację szumiących, znajdują potwierdzenie w staroruskich zabytkach od XIV w., zaś nieco późniejsze teksty potwierdzają również dyspalatalizację [c]⁷. Rzeczowniki na *-ыни*, oprócz regularnej końcówki odziedziczonej z prasłowiańszczyzny, posiadają końcówkę wyrównaną do nom. zakończonego na *-я/-а*⁸: *българини* (4), *грекыни* (13), *княгини* (4) / *княгиня* (100v) / *княгина* (38v); *Добрыня* (12v).

W rezultacie oddziaływania odmiany twaridotematowej w gen. zostały odnotowane wyłącznie przykłady z końcówką *-и*:

Богородици (4v), *земли* (80v), *княгини* (39), *недѣли* (38v), *от царици* (42); *Добрыни* (12v), *Витни* (100v).

Taki typ końcówek rozwijał się w gen. drogą analogii do odmiany twaridotematowej, dla której ekwiwalentem końcówki *-ы* w przypadku rzeczowników miękkotematowych było *-и*⁹.

⁷ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 152–153.

⁸ W słowie *княгина* obserwuje się stwardnienie spółgłoski tematycznej.

⁹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 361–362.

Forma *грекыны* (16) świadczy o stwardnieniu spółgłoski tematycznej. Podobne przykłady zostały odnotowane w acc., gdzie obok form z regularną końcówką *-ю*, pojawia się *-у*, por.:

душо (26), *Богородицю* (21v), *грекыню* (15), *землю* (3), *княгиню* (25), *на митрополию* (41v), *неделю* (47v), *царицю* (18); *дядю* (96), *убъицю* (20); *во Вилню* (91v), *Соофшю* (21) / *зару* (58v), *на сторожу* (24v); *Вилну* (93); *Добрыну* (16), *дяду* (93v), *старосту* (100).

Formy dat. posiadają regularną dla języka staroruskiego końcówkę *-и*, zaś *-ы* występuje po zdyspalatalizowanym [c]: *земли* (5v), *княгини* (100); *Вилни* (88) / *куницы* (7v). Wyjątek stanowi forma *к Орши* (99), w której nie została udokumentowana dyspalatalizacja spółgłoski [š].

W *Kronice supraskiej* instr. i loc. utrzymują się bez zmian, por.:
instr.: *волею* (30), *землею* (7v), *со княгинею* (50), *нужею* (59); *со Добрынею* (12v);
loc.: *у воли* (92v), *земли* (24), *недели* (26v), *нужи* (59); *во Вильни* (87v).

Wyjątek stanowi przykład instr.: *со матерью своею, великою княгинию Уляною* (97), w której najprawdopodobniej nastąpiło wyrównanie do deklinacji ĩ-tematowej.

Dualis

W *Latopisie supraskim* znalazły poświadczenie dwie formy dualu w acc.: *и биша пороки по две недели* (26v), *за две недели поколибашася земля в ноци* (87). Są one normatywne dla liczby podwójnej, należy jednak zwrócić uwagę na zbieżność końcówki *-и* z nową formą acc. liczby mnogiej powstałą pod wpływem odmiany twar-dotematowej, co z pewnością przyczyniło się do utrzymania takich form w języku.

Pluralis

Przykłady nom. oraz dat. pl. nie posiadają egzemplifikacji w analizowanym zabytku. Pozostałe przypadki liczby mnogiej reprezentowane są przez nieliczne formy wyrazów nieodbiegające od staroruskiej normy, por.:

gen.: (*от*) *земль* (9v), *недель* (27):

instr.: *свещами* (103);

loc.: *во лодьяхъ* (11), *в ладях* (7), *в одежах* (29).

Jedynie w acc. udokumentowane zostały końcówki wyrównane do deklinacji twar-dotematowej: *земли* (12v), *княгини* (53v), *недели* (26v), *царици* (50v).

1.1.3. Rzeczowniki zbiorowe

W języku staroruskim rzeczowniki zbiorowe z końcówką fem. na *-ija były dość rozpowszechnione. W zabytku realizację uzyskały formy rzeczownika *братия*, którego przynależność do omawianego paradygmatu w niektórych przypadkach dodatkowo potwierdzają formy syntaktycznie z nimi powiązanych zaimków dzierżawczych w sg., por.:

nom.: *братия* (97v);

gen.: *братии* (106);

dat.: *ко братии своєї* (53v), *своєи братьи* (39v);

acc.: *братию свою* (99);

instr.: *со братиею* (37v); *со братию своєю* (99);

voc.: *братие* (78); *братия* (20).

Analiza wyekscerpowanych z zabytku form pozwala stwierdzić, że końcówka gen. rozwinęła się pod wpływem odmiany twar-dotematowej, zaś instr.: *со братию* powstała w rezultacie wyrównań międzydeklinacyjnych, podobnie jak w przypadku omawianej wcześniej formy sg. *княгиню*. Wahania pomiędzy formą pl. a collectivum wykazuje zwrot: *Братие, бога боитесь, а князя чтите* (78).

Obecność formy voc. z końcówką nom. może świadczyć o stopniowym zaniku tego przypadku w języku staroruskim. Na przestrzeni całej historii piśmiennictwa zachodnioruskiego utrzymał się Voc. i jest normatywny dla współczesnego języka białoruskiego i ukraińskiego¹⁰.

¹⁰ Ibidem, s. 385–386.

1.2. Deklinacja Ő-tematowa¹¹

W jej skład wchodzi rzeczowniki rodzaju męskiego, kończące się w nom. sg. na -ъ, -б, -ц, -о oraz rodzaju nijakiego na -о/-е. W obrębie tego paradygmatu również wyróżnia się odmianę twarodo- i miękkotematową. Znaczącą grupę przykładów wyekscerpowanych z *Kroniki supraskiej* stanowią nazwy własne: imiona i ich derywaty oraz nazwy geograficzne.

1.2.1. Rzeczowniki twarodo-tematowe

Singularis

a) Masculinum

Nominativus rzeczowników męskich z tematem na *ŏ w analizowanym zabytku reprezentowany jest przez sporą grupę rzeczowników z końcówką zerową, por.: бог (15v), братъ (6), злад (14v), епископ (44v), епискупъ (18), игумень (21v), митрополит (47v) / митрополитъ (47v), пан (108) / панъ (90), пасынокъ (57), патриархъ (41), род (6), список (7v), человекъ (99);

Асколод (6v), Витовѣт (54v) / Витовѣтъ (60), Владимир (3) / Вьлодимеръ (4), Долъггирѣд (108), Жигимонт (74), Кирил (33v), Костентинъ (4v), Куриль (25), Манамах (3v) Михаил (5v), Мстислав (8), Олгирѣдъ (45), Святослав (8v), Филипъ (28v), Ярополк (8), Ярослав (4v);

Днепр (72v) / Днепръ (72v), Смоленскъ (59v).

Paralelne zapisy z jerem na końcu lub bez niego są rezultatem zaniku samogłosek zredukowanych w języku staroruskim. W wyniku tego procesu -ь w podobnych zapisach jest wyłącznie znakiem graficznym nie posiadającym znaczenia fonologicznego¹², zaś wykładnikiem rodzaju stał się temat zakończony na spółgłoskę.

¹¹ Charakterystyce rzeczowników należących do odmiany Ő-tematowej w *Latopisie supraskim* został poświęcony odrębny artykuł, por.: K. Grabowska, *Formy fleksyjne rzeczowników...*, s. 51–62.

¹² Е.Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 2, Москва 1956, s. 119.

Oddzielną, dość liczną grupę w tym paradygmacie stanowią imiona własne z wygószonym *-o, -ko*: *Блудо* (15), *Варяжько* (15), *Вечеславо* (8), *Войдило* (90), *Выспытко* (57v), *Данило* (8v), *Дашько* (69), *Ивашько* (72), *Михаило* (57v), *Михалко* (8), *Олего* (10), *Скиригаило* (103v), *Спытко* (107), *Степанко* (69v), *Швитригаило* (76), *Ягаило* (52v). Zabytek poświadcza również jeden przykład apelatywu z końcówką *-o*: *маршалко* (93). Podobne formy były częste w starobiałoruskich dokumentach urzędowych, co świadczy o ich obecności w żywym języku¹³.

Dwie końcówki: *-a* oraz przejętą z tematów na **ŭ* końcówkę *-y* posiada gen. W zabytku zdecydowanie przeważa użycie tej pierwszej: *апостола* (40), *архиепискупна* (19), *Богуслова* (4), *живота* (89v), *епископа* (26v), *креста* (26v), *митрополита* (19), *мира* (39v), *патрiярха* (19), *Спаса* (3v), *хлѣба* (9v); *Алксандра* (5v), *Вьлодимера* (8), *Давыда* (5), *Долъкгирда* (108), *Жикгимонта* (82v), *Оврама* (5), *Скиригаила* (102v), *Ягаила* (90), *от Ярополька* (13), *Ярослава* (8v); *из Витебьска* (88), *з Дорогичина* (91v), *ис Києва* (3v), *с Кракова* (97), *из Новагорода* (40v), *изо Опскова* (7v), *из Цараграда* (52v), *из Царигорода* (40v), *из Царягорода* (41v).

Mniej liczne są przypadki użycia zapożyczonej z odmiany *ŭ*-tematowej końcówki *-y*. Wszystkie udokumentowane w *Kronice supraskiej* przykłady są reprezentowane wyłącznie przez rzeczowniki nieżywotne, por.: *тогожь году* (52v), *не могуце терпѣти во граде голоду* (60), *спаде з мосту в ров* (13), *и с того пур* (103), *и посреди полку их* (30), *от мужеска полу и до женска* (51v), *живя посреде роду своего* (28v), *до Торжьску нѣсть мѣста такова* (23v).

W dat. niemal bez wyjątku pojawia się pierwotna końcówka *-y*: *богу* (16), *ко брату* (13), *вѣтру* (9), *ко граду* (9), *ко гробу* (11v), *диаволу* (19), *митрополиту* (42), *пану* (107v), *полку* (30), *ко языку* (9);

¹³ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, s. 12.

Володимѣру (14v), *Глѣбу* (28v), *Долѣгцирду* (108), *Жикгимонту* (74), *Костенцину* (3), *к Раману* (11), *к Рогволоду* (13v), *Скиригаилу* (102v), *Ягаилу* (64v), *ко Яропольку* (13v), *Ярославу* (20v);
к Витебьску (75v), *по Днепру* (6v), *Дорогоичину* (91v), *ко Киеву* (10), *ко Новгороду* (12), *к Новьгороду* (44v), *ко Полоцьку* (20v), *Пскову* (102), *ко Смоленску* (7), *ко Царюграду* (6v).

Pod wpływem odmiany miękkotematowej powstała forma *Михаилу* (35v). Zapoczątkowane jeszcze w epoce staroruskiej zjawisko przenikania do odmiany Ő-tematowej końcówki *-ови/-еви* nie znalazło wyraźnego odzwierciedlenia w odmianie rzeczowników twarodematowych. Udokumentowana została jedna forma imienia *Ольгови* (7). Występowanie końcówki *-ови/-еви* potwierdzają najstarsze utwory literatury zachodnioruskiej¹⁴, zaś szczególne rozpowszechnienie uzyskała w tekstach znajdujących się pod wpływem cerkiewnośłowiańskim oraz przekładach z języka polskiego¹⁵.

Wyekscerpowane z tekstu latopisu przykłady acc. posiadają końcówkę zerową bądź *-а*. Należy podkreślić, iż w rzeczownikach żywotnych konsekwentnie pojawia się końcówka *-а* zgodnie z kategorią żywotności:
архимандрита (40v), *бога* (18), *брата* (14), *игумѣна* (64v), *кумѣра* (16), *пана* (108), *патриарха* (41), *татарина* (31);
Асколода (7v), *Бориса* (16), *Витовта* (89), *Вольдимера* (13v), *Глѣба* (16), *Жигимонта* (73v), *Рогволода* (13v), *Ягаила* (89), *Ярополька* (13), *Ярьслава* (16).

O wahaniach w odmianie imienia *Володимѣръ*¹⁶ może świadczyć forma gen.: *Володимеря* (12v).

Końcówka zerowa jest właściwa rzeczownikom nieżywotnym, por.:
брег (9), *город* (3), *на градъ* (12), *крест* (21), *мир* (10) / *миръ* (39v), *пасад* (29), *на полкъ* (30), *в полонь* (20v), *в ров* (13), *хлѣб* (14);
под Витебьскъ (77v), *Луческъ* (97), *в Новьгородъ* (16), *на Полотескъ* (13v), *во Псковъ* (37), *Смоленескъ* (60), *во Царьгород* (39).

¹⁴ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 125.

¹⁵ А.М. Булыка i in., *Мова беларускай...*, s. 22.

¹⁶ Por.: Vasm., t. 1, s. 326.

W instr. większość przykładów uzyskuje regularną końcówkę *-омь (-ом)*, będącą wynikiem fonetycznego przekształcenia ogólnoruskiej końcówki *-ьмь*, por.:

братомь (5), *брегомь* (5v), *гладомь* (16v), *под градомь* (51v), *епископомь* (56), *игуменомь* (21v), *крестомь* (70), *паномь* (108), *со поклономь* (17), *посломь* (39), *с родомь* (6v), *станомь* (24);

со Витовтомь (63v), *Костентиномь* (99), *с Леоном* (9v), *Мстиславомь* (23), *со Олгом* (10), *Олксандром* (9v), *Святославом* (11v), *Ягашломь* (90v), *с Ярославомь* (8);

за Дономь (49), *Новгородомь* (68v), *под Полоцькомь* (77v), *под Смоленскомь* (58).

Miękki typ końcówki *-емь* w formach: *Володимиремь* (24), *Скригашлемь* (91) można tłumaczyć wpływem języka polskiego, w którym prasłowiańskie końcówki *-емь* oraz *-ьмь*, *-ьмь* po wokalizacji jerów w pozycji mocnej przybierały taką właśnie postać¹⁷.

Formy loc. wykazują brak stabilizacji w zakresie użycia końcówek. Obok regularnej końcówki *ǫ*-tematowej, w wielu przykładach pojawia się związana genetycznie z deklinacją na **ǫ* końcówka *-у*, por.:

на востоце (17), *в граде* (4), *в животе* (89v), *на лесѣ* (25);

по Ольге (10v);

в Бѣлгороде (16), *во Кракове* (97v), *в Новегороде* (6), *во Пскове* (19) / *в Псковѣ* (68v), *во Сьмоленце* (66v), *в Царигороде* (41).

Niemal wszystkie rzeczowniki z końcówką *-у* (z wyjątkiem *на миру* (98)) posiadają temat zakończony spółgłoską [k]: *у Витебъску* (76), *в Луцьку (Великомь)* (65v), *в полку* (29v), *в Полоцьку* (6v), *во Смоленску* (57v), *в Торжъку* (38). Obecność nowej końcówki przyczyniła się do uniknięcia procesu palatalnego w wygłosie tematu na [k], por.: *на востоце* (17), *во Сьмоленце* (66v) / *во Смоленску* (57v).

Nieliczne przykłady voc. posiadają w zabytku regularną formę: *брате* (29), *Глѣбе* (29), *господине* (34v).

¹⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 272.

b) Neutrum

System fleksyjny w rodzaju nijakim nie odbiega zasadniczo od stanu ogólnoruskiego, co ilustrują przedstawione niżej przykłady.

nom./acc.: *брашно* (9), *вино* (9), *воиско* (84v), *зачало* (5v), *злато* (10), *зло* (51), *лѣто* (16v), *млеко* (27), *мѣсто* (105v), *царѣство* (56v), *число* (33v); *Крево* (87v) / *во Креиво* (95v);

gen.: *брашна* (25), *зла* (84v), *кроевѣства* (79v), *лѣта* (7v), *мѣста* (23v), *от начала* (5v), *Рожества* (70v), *села* (23v), *царства* (63v), *числа* (48); *со Бѣлаозера* (25), *до Городна* (91v), *до Креива* (92v);

dat.: *Бѣлуозеру* (56), *ко Городну* (93v), *Креиву* (92v);

instr.: *воискомъ* (104v), *числомъ* (9).

Wyjątek stanowi loc., w którym, obok normatywnej końcówki *-ѣ* (*-e*), pojawia się wariant *-и*, por.:

лѣте (16v), *мѣсте* (20v), *Рожествѣ* (70v);

на Бѣлеозере (6), *во Вишнѣ* (88v), *в Городне* (91v), *во Креве* (88v);

на царѣстви (35).

Taki typ końcówki mógł pojawić się w wyniku oddziaływania odmiany miękkotematowej, co było dość częstym zjawiskiem w loc.¹⁸, bądź redukcji nieakcentowanego *-ѣ*¹⁹. Innym przykładem jest, pierwotnie należący do odmiany *ā*-tematowej, rzeczownik *во Вишнѣ*²⁰, w którym nastąpiła zmiana rodzaju z żeńskiego na nijaki.

Dualis

Analizowany zabytek dokumentuje nieliczne przykłady dualu, przy czym większość z nich została wyrównana do liczby mnogiej. W takim przypadku na liczbę podwójną wskazuje jedynie kontekst użycia, por. w rodzaju męskim:

¹⁸ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 194–195.

¹⁹ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” *na tle historii...*, s. 98.

²⁰ Z lit. **Vilina*, od nazwy rzeki *Вилия*, strus. *Велья*; por. Vasm., t. 1, s. 315.

nom./acc.: *варяга* (15), *протодиякона* (47v), *часа* (53) / *княжи велики Шви-тригаило 2 годы* (73v), *И стретоша польци обои* (50v), *послалъ преже себе дву человеков* (69), *Кестутеи пошлетъ 2 человеки к Полоцьку* (92); dat./instr.: *Бивъшися обоимъ полкомъ* (33), *нелзе снятися обоимъ полкомъ* (46v).

Z tekstu *Kroniki supraskiej* zostały wyekscerpowane dwie formy dawnej liczby podwójnej w nom./acc.: *двѣ лѣте* (39v), *двѣ ли лѣте* (90) oraz wyrównane do liczby mnogiej formy gen./loc.: *под двою лѣть* (6v), *князь Олгирд (...)* и *князь велики Кестутеи (...)* *што имъ быти на их мѣстех* (89).

Pluralis

a) Masculinum

Różnorodność końcówek w nom. wskazuje na znaczne zmiany w porównaniu ze stanem ogólnoruskim. Pod wpływem acc. rozwinęła się końcówka *-ы*, stąd paralelne zapisy: *брати* (55), *епископи* (62v), *игумени* (62v) / *браты* (6), *дулепы* (9), *грады* (64v), *епискупы* (24), *послы* (78v), *станы* (23v), *хорваты* (9). Zbieżność nom. i acc. liczby mnogiej jest rezultatem wyrównań wewnątrzparadygmatacznych, które doprowadziły do ukształtowania ujednoczonej dla obu przypadków końcówki *-ы*²¹. Po spółgłoskach tylnojęzykowych fakultatywnie pojawiają się zapisy *грекы* (9), *греки* (9), *ляхи* (56v); *Троки* (93v), bądź *варязи* (5v), *греци* (9), *насилъници* (6v), *оттроци* (13v), *полци* (24v), *посадници* (52) z alternacją w temacie przed końcówką *-и*. W zabytku wyodrębnia się niewielka grupa rzeczowników na *-ове* powstałych pod wpływem deklinacji *ŷ*-tematowej: *волохове* (106), *ляхове* (97), *панове* (77v), *послове* (39v), *полкове* (95), *татарове* (21v).

Podobne przykłady dokumentują już XI-wieczne zabytki piśmiennictwa ruskiego, najczęściej z terenów południowo-zachodnich oraz zachodnich, na których później uformowały się języki białoruski i ukraiński²².

²¹ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 201–202.; А.М. Булыка i in., *Мова беларускай...*, s. 64.

²² Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 394; С.И. Иорданиди, В.Б. Крысько, *Историческая грамматика древнерусского языка*, т. 1, Москва 2000, s. 79.

W gen. dawna końcówka zerowa pojawia się paralelnie z zapożyczoną z deklinacji ũ-tematowej końcówką *-ov*: *избиеных от ангель божших* (30v), *и от тех варягъ прозвася Русь* (6v), *поя же множество варягъ и словен* (8v), *и прочих ваших град* (9v), *грехъ ради наших* (54), *не пощади отрокъ до ссущих млеко* (27), *взяша (...) погостов и сель великих* (24), *и убиша от татар 4000* (27), *приде (...) татаръ тысяще* (55v) / *баранов* (73), *вепров* (73), *городов* (81), *ляхов* (58), *мозгов* (26), *погостов* (24), *скарбов* (92), *человековъ* (35v); *Троков* (74v).

Regularna końcówka *-omъ* (*-om*) stanowi w dat. bezwyjątkową normę, por.: *ко варягомъ* (6), *ко городом* (22), *градом* (19), *греком* (9) / *грекомъ* (5v), *грѣшникомъ* (15v), *к ляхомъ* (16v), *оттрокомъ* (11v), *паномъ* (107v), *полком* (33), *татаромъ* (57); *к Трокомъ* (93v).

Kategoria żywotności w acc. nie jest realizowana konsekwentnie. Większość form wykazuje zbieżność z nom., również w przypadku rzeczowników żywotnych: *ангели* (20v), *на болгары* (5v), *варягы* (19) / *на воряги* (5v), *враги* (50v), *грады* (6v), *во Греки* (7), *дияконы* (19), *намѣсники* (3v), *намесници* (50), *оброки* (12), *печениги* (10v) / *в Печенигы* (20), *погосты* (12), *полкы* (27), *полци* (49), *посады* (46v), *станы* (23v), *в Татары* (22v), *языки* (28); *Троки* (74v). Końcówka *-ov* homonimiczna z gen. znalazła poświadczenie w mniejszej liczbie przykładów: *братов* (104v), *куторов* (77), *панов* (77v), *плѣнников* (98v), *послов* (50v), *приставов* (69v), *татаров* (104v).

Instrumentalis rzeczowników twar-dotematowych również charakteryzuje się obecnością regularnej końcówki *-ы/-и* (wariantywne zapisy pojawiają się w tematach zakończonych spółgłoską tylnojęzykową): *волохи* (106v), *зь дары* (50v), *с други* (40v) / *со други* (69v), *со кресты* (68v), *Ляхи* (20v), *полкы* (24), *с попы* (18), *с роды* (6), *с татары* (64), *Чехы* (20v). W zabytku pojawia się przykład końcówki zapożyczonej z odmiany ā-tematowej: *Троками* (74v), *со луками* (83v), co odzwierciedla dążenie do unifikacji typów deklinacyjnych w liczbie mnogiej. Podobne formy zaczynają dokumentować XV-wieczne zabytki zachodnioruskie²³.

Na formę *дарми* (26) najprawdopodobniej wywarł wpływ paradygmat odmiany na *ŭ.

Jedyną końcówką loc. jest normatywne *-ex*: *на вятчих* (5v), *градех* (19), *животех* (89), *в татарех* (27), *у Троцехъ* (93) / *на Троцѣхъ* (73v).

²³ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 195–196.

b) Neutrum

Nieliczne wyekscerpowane z *Kroniki supraskiej* formy rodzaju nijakiego posiadają regularne końcówki zgodne ze stanem ogólnoruskim. W zabytku nie zostały udokumentowane formy nom. Wariantywne zapisy z -ь lub bez niego są rezultatem zaniku jerów w pozycji słabej, por.:

gen.: *лѣтъ* (5) / *лѣть* (3v), *месть* (90v), *мяс* (9v), *сел* (98), *стад* (92);

dat.: *облакомь* (43), *по озером* (33), *по селомь* (84);

acc.: *дела* (78), *лѣта* (16v), *мѣста* (90v), *села* (26);

instr.: *враты* (10);

loc.: *лѣтѣхъ* (3v), *в озерех* (75v), *в судех* (48v).

1.2.2. Rzeczowniki miękkotematowe

Singularis

a) Masculinum

W nom./acc. rzeczowniki nieżywotne posiadają końcówkę zerową, por.: *бои* (54), *во Володимерь* (3v) / *Вьлодимер* (3v), *жереби* (65v), *Жеславл* (75) / *Ижеславль* (88v), *в карабль* (29v), *манастырь* (68v), *месяць* (63v), *метежь* (82v), *Перемышьль* (16v), *Ярославль* (36). Rzeczowniki żywotne w nom. mają końcówkę zerową, zaś w acc. przyjmują formę równą gen., por.:

nom.: *господарь* (82), *князь* (63v), *кон* (10), *корол* (100); *Андрѣи* (3v), *Владимер* (3), *Дмѣтреи* (4), *Игор* (7), *Казимер* (21), *Кестути* (87v) / *король* (39), *мужь* (7), *отець* (12v), *царь* (54), *царевичь* (54), *Юрьи* (57v);

acc.: *князя* (63v), *короля* (72v), *на мужа* (9v), *за отца* (95), *царя* (41); *Алексѣя* (40), *Андрѣя* (46v), *Дмитрея* (42), *Евнущия* (87v), *Игоря* (11), *Кестущия* (95v), *Юря* (22v) / *Юрья* (54).

Wyjątek stanowi zwrot *и по сих помену Олег конь свои* (10), w którym kategoria żywotności nie została odzwierciedlona.

Po historycznie miękkich spółgłoskach [ž], [c] pojawia się końcówka -a: *на мужа* (9v), *за отца* (95).

Końcówka *-eu* w takich formach, jak *Василеи* (8v), *Дмѣтреи* (4), *жребеи* (67v), *Евнугеи* (87v), *Кестугеи* (88) powstała z dawnego połączenia **їѣ*²⁴. W przypadku imion własnych mogła zostać również wyrównana do form typu *Андрей*.

W gen. bezwyjątkową realizację otrzymuje końcówka *-я* (po zdyspalatalizowanych również *-а*): *ис карабля* (9), *князя* (7), *короля* (97), *месяца* (4), *мужа* (5v), *осподаря* (81) / *осподара* (81v), *отца* (3), *царя* (28) / *цара* (73); *Андрѣя* (4), *Дмѣтрея* (4v), *Евнугия* (88v), *Игоря* (8v) / *Игора* (7v), *Кестугия* (89), *Мстиславля* (98v), *изъ Суздада* (44), *Юря* (4).

Dativus rzeczowników miękkotematowych posiada końcówkę *-ю*, bądź *-у* po spółgłoskach zdyspalatalizowanych (jednak w tym przypadku mogą pojawić się paralelne zapisy): *господарю* (81), *по жребію* (55), *князю* (59), *королю* (52v), *мужю* (11v), *осподару* (82), *отцю* (38v), *царю* (3) / *цару* (33); *Василію* (17), *Дмитрею* (43v), *Жеславлю* (75), *Евнугію* (88v), *ко Игору* (10), *Казимеру* (21v), *Кестугію* (87v), *Мстиславлю* (99v) / *Мстиславлу* (98v), *Ярославлю* (56). Wyjątek stanowią formy *Батыеві* (33), *Дмитрееві* (31v), *Игореві* (8v); *королеві* (29v), w których końcówka *-еві* została zapożyczona z odmiany *ї-tematowej*. W formie *Игорові* (7v) przybiera ona postać *-ові* w związku ze stwardnieniem tematycznego [r'].

Formy instr. i loc. konsekwentnie realizują regularne końcówki:

instr.: *господаремь* (81), *со княземь* (28), *кролемь* (97v), *мужемь* (6v), *со отцемь* (94v), *со царемь* (22); *со Всеволодемь* (22v), *Евнугіемь* (88), *с Игоремь* (10v), *под Мстиславлемь* (75v);

loc.: *в карабли* (9v), *при краи* (29), *по отци* (19v), *при царі* (64); *во Брасловлі* (76v), *Васильі* (27), *Вълодимері* (4).

Wyjątkowo w jednym przypadku potwierdzona została forma z końcówką *-е*, por.: *во Володимере* (18v), będąca rezultatem procesu wyrównawczego z odmianą twar-dotematową.

W *Latopisie supraskim* udokumentowana została również forma voc. w zwrotach: *не ходи, княже, убиють тя* (15), *княже, больше нас окол* (24v).

²⁴ Ibidem, s. 190.

b) Neutrum

Paradygmat odmiany rzeczowników miękkotematowych w rodzaju nijakim kontynuuje stan ogólnoruski.

W formach nom./acc. po spółgłoskach miękkich oraz z dawnego **ĭje* wykształciła się końcówka -e: *Благовѣщеніе* (66v), *благословеніе* (18v), *видиніе* (29), *Воздвиженіе* (4v), *говеніе* (98v), *знаменіе* (43), *знеможеніе* (47), *избраніе* (3), *имѣніе* (84v), *исцеленіе* (18), *крщеніе* (28v), *морє* (6), *оружіе* (34v), *в поле* (104v), *солнце* (29), *спасеніе* (16v), *целованіе* (99v). Jeden przykład dokumentuje końcówkę powstałą w wyniku kontrakcji **ĭje*²⁵, por.: *и в полонь веде самих, имене их разграби* (20v) / *поковаша их, имѣние их подаваше бояремь* (84v).

Wszystkie formy gen. i dat. kontynuują dawne końcówki -я, -ю (po zdyspalatalizowanych -а, -у):

gen.: *заморя* (5v), *издыханія* (25v), *до исхоженія* (5), *изъ княженія* (8), *от крещенія* (8), *лѣтописанія* (3), *моря* (29), *плененія* (5v), *до убиенія* (8);
dat.: *благословенію* (65), *видинію* (28v), *по мору* (29), *оружію* (51v), *писанію* (78), *по полю* (9), *попущенію* (67v), *целованію* (83); *ко Берестію* (93v).

Również w pozostałych przypadkach znalazły poświadczenie wyłącznie dawne końcówki, por.:

instr.: *имѣниемь* (21), *княженіемь* (34v), *копиемь* (27v), *морем* (5v), *повеленіемь* (102v), *презволеніемь* (105), *сердцем* (25v), *слнцемь* (58v), *съписаніем* (10), *с челомьбитіемь* (40)

loc.: *по Воздвиженіи* (72), *княженіи* (34), *во мори* (21), *на поли* (35v), *солнціи* (43v), *в срдици* (14), *царьствіи* (50v); *на Городици* (38).

Dualis

W zabytku udokumentowane zostały jedynie formy rodzaju męskiego, przy czym w większości przypadków pojawia się tendencja wyrównawcza do form liczby mnogiej, por.:

²⁵ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 105.

nom./acc.: *луча* (58v), *мужа* (6v); *князи* (7v), *месяци* (44), *царие* (17);
 gen./loc.: *княженых* (89v); (*дву*) *месяцеи* (73v); *отца* (15v);
 dat./instr.: *мечима* (15), *с царема* (9v).

Jedynie formy dat./instr. oraz częściowo nom./acc. kontynuują dawne końcówki dualu. Większość przykładów została wyrównana do liczby mnogiej, por.: *рече ко Осколоду и Диру: Вы не есть князи, а ни княжого роду* (7v), *а мгла 2 месяци стояла* (44). W formach *царие* (17) oraz *месяцеи* (73v) dostrzegalna jest tendencja wyrównawcza z odmianą ĩ-tematową. Szczególnym przypadkiem jest forma gen. liczby pojedynczej w znaczeniu podwójnej: *бѣ бо от двою отца* (15v).

Pluralis

a) Masculinum

W nom. udokumentowana została regularna dla tego paradygmatu końcówka *-и*, por.: *господари* (80), *князи* (79v), *короли* (72v), *москвичи* (23), *мужи* (10), *новгородци* (12v), *тиверци* (9). Wyjątek stanowi forma *бояре* (50), której końcówka uległa wyrównaniu do acc.

Wpływy innych typów deklinacyjnych znalazły poświadczenie w formach gen., w których obok starej końcówki zerowej (*бояр* (100) / *боярь* (49v), *муж* (24v) / *мужь* (30v), *из Немець* (6)) pojawia się, zarożyczona z odmiany na *ĭ, końcówka *-еи*: *каблеи* (9), *князеи* (5v), *конеи* (69v), *месяцеи* (9v), *мужеи* (29v). Formy gen. wyrównane do odmiany ĩ-tematowej najwcześniej dokumentują XII i XIII-wieczne zabytki staroruskie, zaś od XIV w. pojawiają się one również w tekstach powstałych na południowo-zachodnich ziemiach ruskich²⁶. Forma *навъгородцов* (30v) jest efektem wyrównania do odmiany ũ-tematowej.

Dativus reprezentowany jest przez formy z regularną końcówką *-емь*, por.: *бояремь* (65v), *воробиемь* (12), *князем* (22), *кривичемь* (7v), *мужемь* (6v), *новгородцемь* (12v).

²⁶ С.И. Иорданиди, В.Б. Крысько, *Историческая грамматика...*, s. 117–119.

Kategoria żywotności w acc. nie jest realizowana konsekwentnie; w części przykładów dostrzega się synkretyzm acc. i nom., por.: *вятичи* (16v), *мужи* (11), *вои* (75v), *въроби* (12), tak jak *в карабли* (9v), *месяци* (55v). Jednocześnie pojawiają się formy acc. równe gen.: *бояр* (47) / *боярь* (58), *москвичь* (82v), *муж* (11), przy czym w *князеи* (22v) końcówka została wyrównana do odmiany *ĭ*-tematowej. Rzeczownik *рублевь* (59) końcówkę *-евь* (będącą fonetycznym wariantem *-овь*) zawdzięcza wyrównaniu do gen., gdzie dokonał się wpływ odmiany na dawne **ŷ*.

Wyrównanie do deklinacji *ĭ*-tematowej zostało odnotowane również w instr., co potwierdzają wariantywne zapisy *со бояри* (83v), *с вои* (14), *ножи* (27), *сыновци* (24) / *боярми* (100v), *князми* (56v) / *князьми* (98), *мужьми* (11v). Stwardnienie [r] uzyskało kilkakrotną realizację w formie *бояры* (59v), (76), (100v).

Locativus reprezentowany jest wyłącznie przez formy liczby mnogiej powstałe drogą wyrównania z paradygmatem twar-dotematowym, por.: *караблех* (9), *в князех* (22), *на конех* (9), *кривичех* (5v), *отцех* (89v), *во сторожехь* (22v), *во царехь* (28), *чернцех* (37v).

b) Neutrum

Nieliczne przykłady rodzaju nijakiego w zasadzie zachowują regularne końcówki, z wyjątkiem formy gen. *8 сот копѣи* (76v), w którym nastąpiło wyrównanie do odmiany *ĭ*-tematowej, por.: nom./acc.: *знаменія* (45), *иминія* (86v), *копѣя* (34v), *ловища* (12), *оружія* (47v) oraz instr.: *с копи* (83v) / *с копы* (48).

1.3. Deklinacja *ŷ*-tematowa

Do paradygmatu na **ŷ* zazwyczaj zalicza się siedem rzeczowników rodzaju męskiego, aczkolwiek problem przynależności do tej deklinacji poszczególnych wyrazów oraz ich liczebności jest kwestią sporną²⁷. W *Kronice supraskiej* rzeczowniki tej grupy występują niezwykle rzadko, jednak są reprezentowane przez niemal wszystkie wyrazy zaliczane tradycyjnie do odmiany *ŷ*-tematowej.

²⁷ Пор. С.И. Иорданиди, В.Б. Крысько, *Историческая грамматика...*, s. 34–35.

Singularis

Nominativus reprezentuje poświadczony wielokrotnie w zabytku wyraz *сынъ* (np. (3v), (12), (21v), (47v), (65v), (70v), (87)).

Genentivus, obok starej końcówki *-y*, przyjmuje formę zapożyczoną z deklinacji Ź-tematowej, por.: *а вы пристроите меду много* (11v), *а на день шло оброка по триста бочок меду* (73); *повелением князя Ярослава и сына его Володимера* (21v), *што в него сына не было* (105v).

W dat. pojawia się końcówka z paradymatu na *Ź: *ко сыну* (12), *верьху* (58v).

Accustativus reprezentują dwa typy końcówek – zerowa dla rzeczowników nieżywoтных oraz zbieżna z gen. końcówka *-a* dla rzeczownika *сынъ*: *Мологу взя и Угличъ, и Бежическыи Верхъ* (45v), *в домъ святоя Софьи* (67v), *а они того рыболова домъ розграбиша* (70), *и мед повели понести* (11v), *а они об онъ поль реки Ижеры* (30v) / *и люди навчи вѣровати во светую троицю, отца и сына и святого духа* (3), *просиша в него сына* (12v), *посла сына своего* (76v), *а сына своего (...) оставиль в Литве* (93).

Bez zmian utrzymuje się instr. oraz voc., por.:

instr.: *Олга со сыномъ своимъ Святославом* (11v), *и со сыномъ его со Мамутякомъ* (86v), *князь великы Кестутеи со сыномъ своимъ* (94);

voc.: *Поделися, сыну, княжениемъ своимъ со братаничемъ Васициемъ* (34v).

Locativus posiada końcówkę *-y*, lecz odnotowana została również forma na *-b*: *и обломилася дружина Ярополча на леду* (19v), *крещена бысть земля Болгарская при цари Василъи, сыну Михаилове* (7) / *съборную церков (...) об едином вѣрствѣ* (4v). W ostatnim przykładzie przed [ě] dyftongicznym nastąpiło przejście [h] > [s'].

Dualis

Zabytek dokumentuje jeden przykład liczby podwójnej w acc.: *уби Рогвилода и сына два* (13v), w której zaszła unifikacja z formami dualu rzeczowników na *Ź (por. (два) коня, плода).

Pluralis

W formach liczby mnogiej, podobnie jak pojedynczej oraz podwójnej, również zaznacza się wpływ odmiany na *ǫ.

W nom., obok starej końcówki *-ове*, pojawia się również *-ы*, zapożyczone z deklinacji ǫ-tematowej, por.: *сынове* (8), *сыновѣ* (8) / *а в него были четыри сыны* (105). Należy podkreślić, że nowa końcówka w zabytku została udokumentowana tylko raz.

Genetivus, acc. oraz instr. zachowują wyłącznie dawne, prasłowiańskie końcówki:

gen.: *а поидуть домов* (9v), *и бысть в него сынов* 6 (4v), *великого князя Кедмина литовъского было сынов* 7 (87), *да к тому князь витебскыи сынов не держаль* (87v);

acc.: *пристави святеи Богородици съборнои 4 верхы* (4v), *камену церков о три верхи* (5), *и разыидошася кождо в дома своя* (70), *от нея же родиша четыры сыны* (16), *а сыны твои (...) внѣ города убиша* (24);

instr.: *а володимерци затворишася со сынъми Юрьевыми* (23).

1.4. Deklinacja ǫ-tematowa

Ten typ deklinacyjny obejmował rzeczowniki rodzaju żeńskiego oraz męskiego z końcówką *-ь* w nom. sg.

Singularis

a) Masculinum

W odmianie rzeczowników rodzaju męskiego zaznaczają się tendencje wyrównawcze do typu deklinacyjnego na *ǫ, który z czasem całkowicie wchłonął omawianą grupę.

Nominativus oraz gen. w analizowanym zabytku zostały udokumentowane przez niewielką liczbę przykładów, por.:

nom.: *день* (67), *зять* (93v), *тесть* (41);

gen.: *дни*²⁸ (88), *корени* (15).

W dat., obok regularnych form, znalazły poświadczenie końcówki przejęte z odmiany na *ǫ, por.: dat.: (*по Троицѣнѣ*) *дни* (71v) / *огню* (27), *ко чьцю*²⁹ (*своему*) (104).

W jednym przykładzie odnotowana została również forma z końcówką *-еви* po spółgłosce miękkzonej, która powstała pod wpływem odmiany ǫ-tematowej³⁰: *огневи* (18v).

Końcówki acc. rzeczowników nieżywo-tych są równe nom., zaś żywo-tych przyjmują formę *-я* przejętą z odmiany ǫ-tematowej, por.: *день* (19v) / *зятя* (93v).

Instrumentalis posiada końcówkę *-емь*, która może być kontynuacją dawnej końcówki z tematów na *ĭ, (ь uległ wokalizacji) bądź efektem wyrównania do miękkotematowego wariantu odmiany na *ǫ, por.: *огнемь* (24), *путемь* (26v).

Pozostałe przypadki dokumentują stan archaiczny:

loc.: (*в*) *манастьри* (4v), *на пути* (42);

voc.: *Господи* (70).

b) Femininum

Wyekscerpowane z zabytku rzeczowniki rodzaju żeńskiego reprezentowane są przez sporą grupę przykładów, a odmiana większości z nich stanowi kontynuację stanu ogólnoruskiego, por.:

nom.: *брань* (12v), *вѣсть* (24), *кость* (10v), *мысль* (14v), *ночь* (48), *память* (49v), *рать* (6), *Русь* (6v), *рѣчь* (11v), *смерть* (10), *Тферь* (66);

gen.: *от брани* (70), *без вѣсти* (53), *дани* (6), *кости* (26), *нощи* (53), *осени* (72), *помочи* (22v), *рати* (49), *Руси* (3), *до смерти* (8), *Тфери* (47), *чести* (79);

dat.: *рати* (95), *к руси* (6), *по смерти* (96), *к Тфери* (47), *храбрости* (30).

Accusativus rzeczowników żeńskich jest równy nom., por.: *но хоте самь особѣ брань творити* (22v), *и приня всю власть* (6v), *велми нелюбость*

²⁸ Początkowo rzeczowniki *корень*, *день* odmieniały się według paradygmatu deklinacji n-tematowej, jednak stosunkowo wcześniej przeszły do deklinacji na *ĭ.

²⁹ *тестю*

³⁰ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 186; por. również: В. Перцыńska, *Язык najstarszych ruskich...*, s. 147.

учинилъ и жалость (90), възвеличи на мя лестъ (14), держяше к нему злую мысль (4), на ноць (62v), на память (67), возложи печать на помочъ (42v), во приязнь (14), у рать (92v), на Русь (52), иже воротися вѣдав смертъ канову (31v), взяша Тферъ (36v), храбрость показаша (49v). W niektórych przykładach mogą pojawić się wariantywne zapisy bez graficznego oznaczenia miękkości wygłosowej spółgłoski tematu, np.: на осен (102v) / во осень (55v), и заповеда Олег дан давати (9v) / плачати дань роду их (6v).

Instrumentalis posiada dawną końcówkę *-ю*, którą może poprzedzać cerkiewnosłowiańskie *-и* lub (rzadziej) *-ь*, por.: *с лестию* (14), *моцию* (91v), *ноцию* (12), *помочию* (96v), *с радостию* (18v), *ратию* (50v), *смертию* (58), *со честию* (33) / *с лестью* (43), *с помочью* (96v), *похотью* (16), *ратью* (34), *Русью* (10). Opuszczenie *-ь* w pisowni mogło świadczyć o geminacji wygłosowej spółgłoski tematu³¹. W końcowej części zabytku pojawia się jeden taki zapis: *помочю* (100).

Locativus niemal bez wyjątku posiada regularną końcówkę *-и*: *милости* (87v), *моци* (90), *в ночи* (107v) / *в ноци* (67), *в Руси* (6v), *на Тферу* (71v), *чести* (80v). O wahaniach odmiany femininów rzeczowników *ĭ*-tematowych może świadczyć zapis z końcówką *-ѣ* w wyrazie *в Тферѣ* (68v).

Dualis

Zabytek dokumentuje dwa przykłady liczby podwójnej masculinów w acc., podtrzymanych synkretyczną formą acc. w liczbie mnogiej: *стояша два дни* (75), *стрегуци обою пути* (29).

Pluralis

a) Masculinum

Nominativus rzeczowników męskich w liczbie mnogiej może mieć regularną końcówkę poświadczoną w formach *зѣбрие* (98v), *людие* (12v), bądź przeniesioną z miękkotematowej odmiany rzeczowników na **ǫ*³² końcówkę *-и*: *гости* (7),

³¹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 327–328.

³² L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 108.

звѣри (82v), *люди* (26v). Niewykluczoneż, że taki typ końcówki mógł również rozwinąć się pod wpływem acc. pl. masc., którego nieliczne formy zostały udokumentowane w analizowanym zabytku, por.: *по три голуби* (12), *во дни* (37), *в зятю* (87v), *и люди навчи вѣровати во светую троицю* (3). Kilkakrotnie użyty został w zabytku nowy typ końcówki acc., równej formie gen.: *и людеи множество посекоша* (48v), *а людеи множество плениша* (46v), *а людеи много посекоша* (75), *а людеи много в полон поведоша* (75).

W gen. pojawia się końcówka *-и*, bądź *-еи* będąca fonetycznym kontynuansatem *ĭjъ (gdzie *ĭjъ > *-и* > *-еи*³³), por.: *людѣи* (47) / *днѣи* (103), *от людеи* (96v). Formy *дни* (37v), *люди* (86) mogły powstać pod wpływem języka polskiego, w którym nastąpiło przekształcenie *ĭjъ > *-и*³⁴.

Nieliczne przykłady reprezentujące pozostałe przypadki posiadają regularne końcówki, przy czym w dat. oraz loc. ь uległ wokalizacji, por.:

dat.: *к гулубѣмь* (12), *людѣмь* (70);

instr.: *с людѣми* (45v);

loc.: *днѣх* (25v), *в людѣх* (22).

b) Femininum

Zabytek nie dokumentuje żadnych form nom. pl., natomiast synkretyczny z nim acc. jest reprezentowany przez następujące formy: *а волости поимаша* (48), *и данѣи многи приносяхуть* (80v), *яко полѣзе в дверѣи* (15), *Володимер же поима (...) моци святого Климента* (18), *по многи ноци быша знаменія по небу* (45). Pozostałe przypadki znajdują w *Kronice supraskiej* nieliczne poświadczenia.

Genetivus jest reprezentowany przez formę *волостѣи* (54), w której końcówka *-еи* powstała w wyniku fonetycznego przekształcenia *ĭjъ.

W końcówkach dat. oraz loc. nastąpiła wokalizacja ь w mocnej pozycji, por.:

dat.: *по волостѣмь* (59v), *до пренесения моцѣмь лѣт 57* (8);

loc.: *в ноцѣх* (43), *в поганых ратѣх* (98).

³³ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 190.

³⁴ Por. L. Citko, „*Kronika Vychowca*” na tle historii..., s. 108.

Regularne formy, niemal bez wyjątku, reprezentuje instr.: *u co руськими ратьми* (76), *со бояри смоленськими, u своїми ратьми* (100). Jeden przykład posiada końcówkę zapożyczoną z instr. rzeczowników rodzaju żeńskiego na *ā: *со моцями* (21). Dalszy rozwój języka doprowadzi do unifikacji form instr. rzeczowników ĭ-tematowych z deklinacją na *ā.

1.5. Deklinacja spółgłoskowa

Ten typ deklinacyjny obejmował rzeczowniki trzech rodzajów, w których w przypadkach zależnych (z wyjątkiem acc. neutr.) przed końcówkami występowały spółgłoski tematyczne. Dla rodzaju nijakiego mogły to być spółgłoski: *-s-*, *-t-*, *-n-* (sufiksy *-es-*, *-ent-*, *-en-*), dla żeńskiego: *-r-* (sufiks *-er-*), dla męskiego: *-n-* (sufiks *-en-*).

1.5.1. Deklinacja na *s

Rzeczowniki należące do tego paradygmatu stosunkowo wcześniej przejęły formy fleksyjne tematów na *ō w rodzaju nijakim³⁵, co potwierdza analiza przykładów wyekscerpowanych z zabytku.

Singularis

Formy nom. i acc. są zbieżne z deklinacją ō-tematową, por.: *бысть чюдо у гроба святого Петра митрополита* (39v) / *Володимерь же возрель на небо* (17), *поменуша слово божие* (99), *въземь тѣло его мертво* (25).

Formy tematów na *s w przypadkach zależnych również niemal zawsze przyjmują końcówki deklinacji na *ō (*jō), por.:

dat.: *быша знаменія по небу* (45), *по цареву слову* (37v);

instr.: *аще тѣломь отшла еста отсуду* (20), *не былъ ни один город ни деревомь рубленого* (105).

Należy podkreślić, że wymienione wyżej formy występują w postaci zredukowanej bez pierwotnego elementu *-es-*. Wyjątek stanowi loc. *на небеси* (43),

³⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 190–191.

gdzie sufiks *-es-* utrzymał się, jednak końcówka została zapożyczona z neutr. deklinacji *ǫ*-tematowej. Dawna forma odmiany na **s* zachowała się zaledwie w jednym przykładzie loc., por.: *дву велѣли на колесе розбиту* (96).

Ciekawy przykład stanowi forma gen. *чюду* udokumentowana w zwrocie *учти и удари разъличьными дарми: сажеными порты и дорогими оксамиты (...) и гиншьты во седлах золотых снастех, чюду достойных* (104v), w której końcówka *-y* może być wynikiem wyrównania do deklinacji na **ǫ* lub wpływu polszczyzny³⁶.

Dualis

Nieliczne formy dualu w zabytku zachowują starą końcówkę, por.:
 nom./acc.: *в то врѣмя разболишиася у Володимера очи* (17v), *от вѣры чисты имѣючи очи* (25v), *и выимаша ему очи* (87);
 gen.: *дондеже отиде насадъ изо очию его* (29v);
 instr.: *и споведа ему едину радостьныма очима* (29).

Pluralis

Z zabytku zostały wyekscerpowane wyłącznie formy acc. oraz dat. pl. Niemal wszystkie zachowały stary sufiks *-es-*, por.:
 dat.: *Они же вѣру яша словесемь его* (55v);
 acc.: *повели Олег своєю мудростьтию съделати колеса* (9), *Александро слышавъ словеса си* (28v).

Wyjątek stanowi forma *слова* w zwrocie: *князь великъши не осьтави слова их* (50), w której sufiks *-es-* nie utrzymał się.

1.5.2. Deklinacja na **n*

Według wzoru tej odmiany tworzone były formy rodzaju męskiego oraz nijakiego, których temat poszerzał się o sufiks *-en-*.

³⁶ Por. *SPXVI*, t. 3, s. 693.

Singularis

a) Masculinum

Rzeczowniki rodzaju męskiego w sg. znajdują nieliczne poświadczenie w tekście analizowanego zabytku. Obie udokumentowane formy posiadają końcówki regularne dla tego typu deklinacyjnego, a ich temat jest poszerzony o sufiks *-en-*:
acc.: *a камень можаху 4 мужи сильни подняти* (27v);

instr.: *меташе бо каменем полтара перестрѣла* (27v), *а ни каменем будованого* (105) (gdzie *-ем < -емь < -ьмь*).

b) Neutrum

Nominativus oraz synkretyczny z nim acc. reprezentowane są przez formy *имя* oraz *врѣмя*, por.: *врѣмя ти есть уже на угры поити* (32v), *и наречено бысть имя ему Филипъ* (28v) / *в се же врѣмя* (13v), *паче же на самое Христово имя* (55), *во имя Самьсона* (67).

Forma gen. posiada końcówkę *-и* pochodzącą z deklinacji *ī*-tematowej: *и по мале времени* (81v), bądź występuje w postaci wyrównanej do nom.: *немного время побывши* (81v).

Instrumentalis utrzymuje starą końcówkę przekształconą w wyniku regularnego procesu fonetycznego, por.: *он же даль имь царя именемь Магнета* (82).

Pluralis

a) Masculinum

Do paradygmatu odmiany na **n* w liczbie mnogiej zaliczały się również rzeczowniki z sufiksem *-anin*, będące etnonimami lub nazwami mieszkańców. Wyrazy tego typu w liczbie pojedynczej charakteryzowały się obecnością sufiksu *-in-*, zaś odmieniały się według wzorca deklinacji na **ŏ*³⁷. W *Latopisie supraskim* uzyskały realizację we wszystkich formach przypadkowych.

³⁷ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 181, 197.

Nominativus, obok form regularnych, dokumentuje również postaci wyrównane do асс., por.: *гражане* (23v), *дрѣвляне* (11), *корсуняне* (16v), *полочане* (92v), *поляне* (73), *словяне* (5v), *Смолняне* (58), *хрестяне* (98v) / *и дрєвляны заратишася с Игоремь* (10v).

Genetivus, dat., instr. oraz loc. posiadają regularne końcówki, przy czym w dat. nastąpiła wokalizacja jeru w pozycji mocnej:

gen.: *словен* (8v), *хрестянь* (35v);

dat.: *гражяномь* (31v), *дворяномь* (83v), *словяномь* (7v), *хрестяномь* (17);

instr.: *со горожаны* (58), *со смолняны* (58), *над хрестяны* (98v);

loc.: *на полянех* (5v), *на словянех* (5v), *во хрестянехь* (70).

Forma dat. w zwrocie *много зла сотвориша хрестянемь* (98) z końcówką *-емь* jest najprawdopodobniej rezultatem wpływu odmiany miękkotematowej na *ǫ.

Accusativus rzeczowników męskich nie został konsekwentnie objęty kategorią żywotności, por.: *на дрєвляны* (10v), *на мазовшаны* (21), *поляны* (8v), *словены* (13v) / *дрєвлянь* (11v), *смолнянь* (83), *хрестянь* (98).

b) Neutrum

Z zabytku zostały wyekscerpowane dwie regularne formy nom. oraz асс.: *а се имена избиеных князеи литовъскихь* (57) / *и пошлеть царь и пишеть имена их* (9v).

1.5.3. Deklinacja na *t

Do tej grupy należały rzeczowniki rodzaju nijakiego oznaczające istoty niedorośle. W analizowanym zabytku udokumentowane zostały wyłącznie formy pl.

Pluralis

Rzeczowniki tej deklinacji w pl. zachowały stary temat w formach nom.: *тые княжята Корятовичи пришли в Подолскую землю* (105) oraz instr.: *княгини со детьми и со внучаты* (24). Odrębny paradygmat utworzył rzeczownik *дѣтя*,

który po wyrównaniu tematu do nom. sg. otrzymał końcówki odmiany rzeczowników na *ĭ, por.:

nom./acc.: *a дѣти малы* (107v) / *a княгиню его и дѣти его отпустиша* (58),
дабы его кдѣ самого обрел и княгиню или дѣти его (61), *a инья жены*
и дѣти на коле тыкаху (98v);

gen.: *ажь бы дошелъ моих дѣтеи* (12v), *от малых дѣтеи* (82v);

instr.: *со дѣтьми* (24).

1.5.4. Deklinacja na *r

Ten typ deklinacyjny obejmował dwa wyrazy: *мати* oraz *дѣшти*. W kilku przypadkach zostały udokumentowane nowe formy *дочка* i *матка*, derywowane za pomocą przyrostka *-ka*, które odmieniały się według tematów na *ā, por.: *сынов в него не было, толко одна дочка* (97), *в него сына не было, толко была одна дочька, захотель за него дочку дати* (105v), *дядю матки князя великого Витовта, отчня брата матки его* (96). Należy podkreślić, że tego typu wyrazy zostały wyekscerpowane z ostatniej, chronologicznie najpóźniej powstałej części zabytku, a ich powstanie może być rezultatem wpływu języka polskiego.

Singularis

Niemal wszystkie udokumentowane w zabytku formy przypadkowe sg. od wyrazów *мати* i *дѣшти* utrzymują stary temat oraz końcówki regularne dla deklinacji na *r, por.:

nom.: *дци ческого княжя* (4v);

dat.: *он же рече ко дщери своеи* (13v), *к матери его* (100);

acc.: *обручи за князя Володемеры у Ольгирда дщерь его* (45v), *хоцю поняти дщер твою жену собѣ* (13v);

instr.: *со матирию* (92v), *из (...) материю* (97v), *с матерью* (72), *со матерью* (93v).

Końcówka instr. *-ью* powstała w wyniku regularnych procesów fonetycznych, natomiast forma *со матерью* została najprawdopodobniej wyrównana do deklinacji na *jā.

Genetivus ma końcówkę *-u* przejętą z odmiany na **ĭ* z zachowaniem przyrostka *-er*, por.: *и поведаша ему всю рѣчь Рагнедину, дщери Рогволодовы* (13v).

Dualis

Zabytek dokumentuje jeden przykład dualu w acc. dodatkowo podtrzymany synkretyczną formą acc. w liczbie mnogiej, por.: *и двѣ дщери* (16).

Pluralis

Formy liczby mnogiej znalazły poświadczenie w dwóch przykładach acc., które uzyskały regularne dla omawianej deklinacji końcówki: *яко свои дщери поимати* (12), *и прожаху*³⁸ *сыны свои и дщери* (15v).

1.5.5. Deklinacja na **ū*

Do typu deklinacyjnego na **ū* zaliczały się wyłącznie feminina z końcówką *-ы* w nom. sg. oraz sufiksem *-ъв-* w przypadkach zależnych.

Singularis

Nominativus liczby pojedynczej wykazuje synkretyzm z acc., w którym *-ов-* < *-ъв-*, por.: *кров брата моего въпиець к тобѣ* (20), *иде кров от иконы святых Богородици* (63), *и оттоле в них утвердися велика любов* (79) / *и мсти кров брата своего* (4), *и кров хрестяньскую проливаеть* (99v), *то за любовь его не може служити никому же* (25v), *и постави церков камену* (3v).

Genetivus i loc. posiadają końcówkę *-u* przejętą z tematów na **ĭ*:

gen.: *до крови* (25v);

loc.: *во крови* (27), *о любви* (40), *во церкви* (18).

Wyekscerpowana z zabytku forma instr. zachowuje starą końcówkę, por.: *любовишо* (54v).

³⁸ Zgodnie z uwagą wydawców tekstu drukowanego w analogicznym fragmencie *Latopisu Nowogrodzkiego* znajduje się zapis *привожааху*.

Pluralis

W tekście zostały udokumentowane regularne dla danego typu deklinacyjnego formy wyrazu *църкѣвъ* w pom./acc. pl.: *нынѣ църкви стоять* (15v), *Володимир же взять бысть, а църкви позъжены* (24) / *и многы полаты разбиша и църкви раскопаша* (9), *църкви, и манастири пожьгоша* (84v).

Jedyny przykład instr. posiada końcówkę wyrównaną do odmiany *ĭ*-tematowej: *оскверниша земля Руская кровѣми* (15v).

WNIOSKI

W podsumowaniu podrozdziału dotyczącego analizy form fleksyjnych rzeczowników należy stwierdzić, iż uległy one znaczącym przekształceniom w porównaniu do dawnych typów deklinacyjnych opartych na tematach prasłowiańskich. Zaobserwowane zmiany związane były przede wszystkim z dążeniem do wyrównań międzydeklinacyjnych, które prowadziły do zbliżenia różnych typów odmian oraz pojawienia się oboczności końcówek w obrębie poszczególnych paradygmatów odmiany rzeczowników.

Znaczny wpływ deklinacji *ŭ*-tematowej na formy rzeczowników rodzaju męskiego należących do odmiany na **ŏ* można zaobserwować w gen., dat. i loc. sg. oraz pl., por.: *з мосту, Ольгови, в полку, послове, полкове, городов, Троков*. W obrębie paradygmatu odmiany femininów na **jā* i **r*, masculinów na **jŏ* oraz neutrów na **n* zaznaczyło się oddziaływanie deklinacji *ĭ*-tematowej, co prowadziło do powstania takich form, jak: *княгинишо, дщери, царие, караблеи, мужьми, боярми, времени*. Wśród rzeczowników *ĭ*-tematowych zostały udokumentowane nieliczne przykłady wpływu deklinacji na **jŏ* (*из Суздаля, к Суздалишо, зята*). Typ odmiany spółgłoskowej na **s* uległ niemal całkowitemu wchłonięciu przez paradygmat odmiany rzeczowników *ŏ*-tematowych oraz utracił prawie we wszystkich formach liczby pojedynczej przyrostek *-es-*; wyjątek stanowią formy loc. *на колесе, н[а] небеси*. Obok pierwotnych form rzeczowników należących do deklinacji na **r* udokumentowane zostały (wyłącznie w *Latopisie wielkich ksiąg litewskich*) nowe formy rzeczowników *matka* i *дочка*, których powstanie można tłumaczyć wpływem języka polskiego. W obrębie rzeczowników na **ŭ*

pojawia się synkretyzm nom. oraz acc. (np. *кров (...) въпиеть, утвердится велика любовь*), a także kształtowanie większości form przypadków zależnych według wzorca odmiany na *ī (gen./loc. sg.: *до крови, во церкви*; instr. pl.: *кровьми*). Tendencja wyrównawcza pomiędzy formami przypadków oraz odmianą twar- do- i miękkotematową zaznacza się również w obrębie rzeczowników na *ā, *jā, a także *ǫ, *jǫ, por. np.: nom. pl. *градаы* (zamiast *гради*) gen. sg. *земли*, loc. pl. *в князех*. Udokumentowane nie wcześniej niż w XV-wiecznych zabytkach piśmiennictwa zachodnioruskiego dążenie do unifikacji końcówek wszystkich rodzajów w liczbie mnogiej według wzorca odmiany ā-tematowej w dat., instr. oraz loc. uzyskało w *Kronice supraskiej* słabe odzwierciedlenie. Niezbyt liczne przykłady tego procesu znajdują poświadczenie wśród rzeczowników należą- cych do różnych typów deklinacyjnych (np. dat.: *словесамь*; instr.: *Троками, со мощами*). Na uwagę zasługuje również tendencja wyrównawcza w obrębie tego paradygmatu, co prowadziło do powstania takich form, jak np.: *княгиня* (zamiast dawnego *княгини*), *браты, епискупы* (formy nom. pl. wyrównane do acc. pl.).

Innym zjawiskiem jest dążenie do usuwania w tematach zalternowa- nych spółgłosek palatalizujących przez zamianę końcówek, por. np.: *в полку, Полоцьку, во Смоленску / на востоце, во Сьмоленсце*. Tekst zabytku cha- rakteryzuje się niekonsekwencją realizacji kategorii żywotności, z wyjątkiem rzeczowników rodzaju męskiego w liczbie pojedynczej. Formy dualu uzyskały w *Kronice supraskiej* szczątkową realizację. W większości przypadków zostały one wyrównane do liczby mnogiej. W niektórych formach dat. oraz loc. rzeczowni- ków rodzaju żeńskiego na *ā zachodzi redukcja wygłosowego [ǣ], co prowadzi do wariantywności końcówek dla tych przypadków, por. np.: *к Литви / литве* (dat.), *в реци / на реце, в Литви / в Литве* (loc.).

2. ZAIMEK

Wszystkie zaimki w języku staroruskim można podzielić na dwie grupy: pierwszą stanowią zaimki osobowe 1 i 2 os. oraz zwrotny, drugą natomiast – zaimki nieoso- bowe, w której skład wchodzi kilka grup semantycznych. System odmiany zaim- ków nieosobowych ma dwa typy deklinacyjne: twar-dotematowy (według wzoru odmiany zaimka *мь*) oraz miękkotematowy (według wzoru odmiany zaimka *у*).

Formy zaimków osobowych 3 os. genetycznie są związane z zaimkami wskaźującymi i w niniejszej pracy odnotowane zostały przykłady ich użycia również w tej funkcji. Zaimki osobowe 3 os. zostały omówione razem z nieosobowymi ze względu na przynależność do paradygmatu odmiany tychże zaimków.

2.1. Zaimki osobowe 1 oraz 2 os.

Singularis

Zaimki osobowe 1 i 2 os. w analizowanym zabytku kontynuują stan ogólnoruski, z właściwym mu układem form supletywnych w przypadkach zależnych. Niektóre z tych form zasługują jednak na szczególną uwagę.

W nom. 1 os. sg. zostały udokumentowane dwie formy: staroruska я oraz charakteryzująca się wyższą frekwencją użycia staro-cerkiewno-słowiańska азъ. Należy podkreślić, iż staro-cerkiewno-słowiańska forma pojawia się nie tylko w części ogólnoruskiej, do której mogła zostać przeniesiona z wcześniejszych latopisów ruskich, lecz również w części smoleńskiej oraz w *Latopisie wielkich książąt litewskich*, co nie było zjawiskiem typowym dla zabytków starobiałoruskich³⁹. Można przypuszczać, że użycie staro-cerkiewno-słowiańskiej formy było w tym przypadku świadomym zabiegiem stylistycznym, por.: но азъ есми князь (7v), не азъ убо начал изъбивати, но он; азъ того убохся, придох на се. И рече Блуд къ посломъ Владимировымъ: Азъ буду тобѣ в срѣци и во прияньи (14), яко азъ хоцю креститися (17v), азъ вас право сужю (55v), егда же азъ приду ко городу (69), хоцю вамъ азъ поведати (78), азъ же того не свѣмъ (103) / что ми вѣдаси, то я приму (15), а я с тобою заодно живу (88v), но я князю великому Ягашу ничего не вчинил (92), и я выведу (94v). Nominativus 2 os. został trzykrotnie udokumentowany w zabytku: ты стареши братъ (88v), и ты того не вѣдаеш (90v), ты бы приѣхал (94v). Genetivus 1 i 2 os. reprezentowany jest przez regularne formy, por.: и многу честь возмеш от мене (14), а сами у мене не в нятстве ходять (92) / князь бы Скригигаило от тебе дал правду (95). Wyjątek stanowią przykłady 1 i 2 os. w zwrotach: Брянци, господине, не

³⁹ М.А. Гадолина, *История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках*, Москва 1963, s. 23–24.

пустячь мя (34) oraz *не пустячь тя во землю свою* (32v), gdzie nastąpiło przeniesienie formy pierwotnego acc. do gen.

W dat. 1 os. sg. obok form pełnych (np. *ко мнѣ* (11v), *ко мне* (55) z zanikiem jeru w słabej pozycji oraz zamiennym użyciem *ѣ/e* w końcówce) odnotowane zostały również liczne przykłady użycia enklitycznej formy zaimka *ми* w pozycji bezprzyimkowej, por.: *яко любя ми есть рѣчь ваша* (11 v), *дадѣте ми дань невелику* (12), *поприя ми, аще убию брата своего* (14), *что ми вдали, то я приму* (15), *противень ми будеть* (18v), *но молитвою помозѣте ми* (20), *пособѣствуите ми на злодея сего* (69v), *а из Немець ми явлено* (91), *учини ми тую честь, даи ми Подольскую землю* (107). 2 os. sg. reprezentowana jest wyłącznie przez staroruskie formy z rdzeniowym *-o-*, por.: *тобѣ* (88v). W *Krońice supraskiej* nie znalazły żadnego potwierdzenia przykłady z *-e-* w rdzeniu. Według niektórych badaczy takie formy zostały przejęte z języka scs, natomiast inni tłumaczą ich powstanie wyrównaniem do loc.⁴⁰ Podobnie jak w przypadku 1 os. udokumentowane zostały formy enklityczne, por.: *имем ти ся по дань* (9), *от того ти есть смерть* (10), *яко предамо ти Ярополька* (14v), *врѣмя ти есть уже* (32v), *не достоинь ти царьствовати* (41).

W acc. większą frekwencją, również w konstrukcjach bezprzyimkowych, charakteryzują się krótkie formy *мя*, *тя*. Obserwacje badaczy potwierdzają⁴¹, że w języku starobiałoruskim (w przeciwieństwie do staroruskiego) krótkie formy acc. dla 1 os. jeszcze w XV w. były popularne w różnych gatunkach literackich. Inaczej przedstawia się użycie krótkich form w 2 os., które w starobiałoruskim języku mówionym wyszły z użycia już w okresie powstawania pierwszych oryginalnych utworów piśmiennictwa⁴². Oto przykłady z *Latopisu supraskiego*:

1 os.: *възвеличи на мя лесть* (14), *коли еи не дасте за мя* (17), *и он мя посадить на всю землю Руськую* (46v) / *хотять за мене свои головы положить* (34v), *и вы на мене сошлетесь* (55), *а мене вамъ в себе держати воеводю* (83);

2 os.: *Владимер идеть на тя* (13), *имѣти тя в отца иму мѣсто* (14), *не ходи, княже, убиють тя* (15), *не имаемь дати сестры своеи за тя* (17v), *отець*

⁴⁰ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 430–431.

⁴¹ Пор. М.А. Гадолина, *История форм...*, s. 52, 57.

⁴² Ibidem, s. 57.

тя зоветь (19v), *соберутся на тя* (32v) / *какь тебе избавити своих мечь* (90v).

Instrumentalis 1 i 2 os. sg. reprezentowany jest przez regularne formy użyte wyłącznie w konstrukcjach przyimkowych: *за мною* (11v), *со мною* (91); *за тобою* (17), *с тобою* (88v).

W zabytku nie uzyskały realizacji przykłady ilustrujące loc. sg.

Dualis

Formy dualu reprezentowane są przez następujące przykłady 2 os.: *и посла Владимир ко царема Василию а Костонтину: Сеи град ваю сильнии взях* (17), *и рече ко Осколоду и Диру: Вы не есть князи* (7v). W ostatnim przykładzie znaczenie liczby podwójnej zostało wyrażone z pomocą pl.

Pluralis

System odmiany zaimków osobowych w pl. charakteryzuje się regularnym użyciem form przypadkowych, por.:

nom.: *мы* (6v), *вы* (7v);

gen.: *нас* (24v), *у вась* (94v);

dat.: *нам* (12v), *намь* (107v), *к вамь* (12v);

acc.: *по нас* (20v), *на нас* (90v), *нась* (92), *вас* (55v), *вась* (94v);

instr.: *нами* (6), *с нами* (90v), *вами* (55).

Synkretyzm form acc. z gen. świadczy o rozwoju kategorii żywotności, jednak w ogólnoruskiej części *Kroniki supraskiej* została odnotowana jedna krótka forma acc., por.: *Домитреи послан на ны* (9v).

2.2. Zaimek zwrotny

W analizowanym tekście zostały udokumentowane wszystkie formy przypadkowe zaimka zwrotnego *себе*. Zamienne zapisy z *б/е* wynikają ze zbieżności artykulacyjnej tych samogłosek, por.:

gen.: *около себѣ* (24v) / *ждати себе* (60), *послать преже себе* (69), *от себе* (95v);
 dat.: *поищемь князя собѣ* (6), *и принуди к собѣ* (7v), *нашли собѣ твержю*
 (105), *созваша к себе* (72v), *не чюя себе помощи* (78), *почаль (...) себе*
сошмы чинити (90).

Podobnie jak w przypadku 2 os. sg. dat. jest reprezentowany przez formy z rdzeniowym *-o-*. Zabytek nie dokumentuje żadnej formy dat. z rdzeniem *себ-*, co nie odróżnia *Latopisu supraskiego* od większości zabytków starobiałoruskich⁴³. W loc. paralelnie pojawiają się formy z rdzeniem *себ-/соб-*, por.: *хотель на себе положити коруну* (73), *а мене вамь в себе держати воеводю во себе доколе сядеть на Витни князь великши* (83) / *и рѣша сами в собѣ* (6), *и помыслили в собѣ* (28), *дати на себе ему окупа много* (87).

W acc. dominującą jest forma synkretyczna z gen., por.: *повели крестити себе* (18), *взяль город за себе* (53v), *княжение Смоленское узял на себе* (55), *поняль за себе* (97v). Pierwotna forma *ся* przeważnie stanowi morfem słowotwórczy w czasownikach zwrotnych, przy czym w stosunku do czasownika może się znajdować w postpozycji, por.: *надѣючи бо ся силе* (34v), *онь вже записаль ся на нас* (90v) lub prepozycji: *аще ся не выдасте* (16v), *нечто ся их мало остало* (77), *почал ся радити* (83v), *а ему бы ся достало* (90v).

Obok regularnej formy instr. *со собою* (23) w zabytku udokumentowany został również przykład z jerem w miejscu rdzeniowego *-o-*: *со събою* (10).

2.3. Zaimki nieosobowe

Formy fleksyjne zaimków nieosobowych nie odbiegają zasadniczo od paradygmatu doby ogólnoruskiej, choć w poszczególnych grupach dokonały się pewne zmiany. Końcówki zaimków zostaną rozpatrzone według ich typów deklinacyjnych.

2.3.1. Zaimki twar-dotematowe

W deklinacji zaimków twar-dotematowych można wyodrębnić dwa typy: typ odmiany mieszanej, który polega na nakładaniu się rzeczownikowego

⁴³ Ibidem, s. 83.

i przymiotnikowego typu fleksyjnego (np. zaimki *тѣ, онѣ, самѣ*) oraz przymiotnikowej (przykładowo *инѣи, которѣи*)⁴⁴.

Singularis

a) Masculinum i neutrum

Wyekscerpowane z zabytku formy nom./acc. zaimków rodzaju męskiego *тотѣ* i *тотѣ* oraz acc. rodzaju nijakiego *тое, таковое* powstały w wyniku przekształceń fonetycznych (związanych z wokalizacją mocnych i zanikiem słabych jerów) oraz reduplikacji (w przypadku *тотѣ*) lub połączenia z odpowiednią formą innego zaimka (w przypadku pozostałych), por.:

nom./acc. masc.: i *тотѣ исповеда всю силу их* (31v), i *тотѣ пришед поклонися славному господарю* (79), *тотѣ же прежереченыи Фома нача звати его на тир* (103), i *быль тотѣ Вовидило* (90), i *гонецъ тотѣ* (91v) / *постави (...) тотѣ же Городець на Волъзѣ* (5);

acc. neutr.: *се слышалъ король части Римьския от полунощныя страны таковое мужество Алксандрово* (28), i *видель же Певгусеи таковое видиние и таковое слышание* (29), a *умыслив тое собѣ и своими паны* (105v), i *все тое забрали* (108).

Zaimek *тотѣ* w znaczeniu masc. oraz *таковое, тое* dla neutr. notują współczesne języki białoruski i ukraiński⁴⁵.

W tekście latopisu odnotowane zostały również formy nom./acc. neutr. zaimków *се* oraz *то*, por.: *аще се изъбудется, то самъ крещуся* (17), *Володимир же то слышав* (14v).

Wpływ odmiany miękkotematowej zaznaczył się w instr. zaimka wskazującego *тѣ*, który obok form: *тѣмь* (15v), *тѣмь* (25v) udokumentowany został w postaci: *за тѣмь* (73), *пред тѣмь* (106v). Podobne formy mogły powstać drogą analogii do instr. zaimków typu **ѣ, *ја, *је*, zaś rdzeniowe [y] pojawiło się

⁴⁴ T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979, s. 60.

⁴⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 221–222.

po twardym [t] w obrębie całego paradygmatu odmiany tego zaimka⁴⁶. Inny punkt widzenia przedstawił J.F. Karskij, który uważał, że typowe dla języka białoruskiego formy z rdzeniowym [y] powstały pod wpływem złożonej odmiany przymiotników⁴⁷, por. również formy nom. oraz loc. pl. masc.: *a тыш его совѣтници* (69), *и тыш короли и веліци князи и послы* (73), *ино тыш княжыя Корытевичи* (105), *a тыш его совѣтници* (69) / *на тых же листѣх отехал* (106), *што на тых городех* (16v), a także acc. pl. neutr.: *a в тыя лѣта* (106).

Liczne poświadczenia uzyskuje w analizowanym zabytku zaimek wskazujący *онь*, który w większości przykładów ma znaczenie osobowe, por.: *он же рече ко дщери своеи* (13v), *онь же глаголаше* (20v), *он же от многих не изнеможе воскорѣ* (30v), *онь же не благослови его* (39), *он в Литву, а князь Светислав ко Орши* (98), *онь же не всхоте исправитися* (103v) / *кдѣ есть кон он* (10). Pierwotne znaczenie omawianego zaimka udokumentowane zostało również w dat. oraz acc.: *оному же царю, иже бѣ на орде* (81), *a они об онь поль реки Ижеры* (30v).

Synkretyczne z gen. formy acc. masc. świadczą o daleko posuniętym stopniu rozwoju kategorii żywotności, por.: *и просия у него иного царя; он же даль имь иного царя* (81v), *на того Ботыи царь приде* (5), *того же Вьлодимера Ярославичь сыновѣ* (8), *изыма бояринь того Степанка* (70), *помщая того Воидила* (96).

Na szczególną uwagę zasługuje forma gen.: *такова (не видих такова ни во царехь царя* (28)), która powstała wskutek zaniku wybuchowego [g] i rozwoju na jego miejscu wargowego [v] pomiędzy dwiema samogłoskami [o]⁴⁸. Wygłosowe *a* jest rezultatem akania, które w danym przypadku znalazło odzwierciedlenie w pisowni.

Pozostałe przykłady zaimków nieosobowych wyekscerpowane z zabytku mają regularne dla omawianego paradygmatu końcówki, por.:

nom.: *некоторьши* (61), *самь* (91v);

gen.: *всякого* (60), *которого* (88), *до самого* (29v), *того* (72v);

dat.: *всему* (25v), *ко иному* (83), *некоторому* (88), *самому* (22v), *к тому* (26);

loc.: *на том* (15v).

⁴⁶ Ibidem, s. 219.

⁴⁷ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 193.

⁴⁸ М.В. Иванова, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 2006, s. 58.

b) Femininum

Zaimek *она* w zabytku występuje wyłącznie w funkcji osobowej, por.: *она же повели ноццю зажещи свеци* (12), *она же рече* (12), *она же предобрая мужлюбца* (62v).

W nom. oraz acc. obok starych form *та* (58v), *ты* (21v) pojawiają się również zaimki ukształtowane na wzór złożonej odmiany przymiotnikowej, por.: *тая* (66v), *тую* (107). Podobne formy są normatywne dla współczesnego języka białoruskiego⁴⁹.

Trzykrotną realizację w nom. uzyskał również zaimek *сама* (11v), por.: *сама же поиде во Деревьскую землю* (11v), *а сама поиде ко Киеву* (11v), *а сама не вяляцца* (81v).

W gen. wielokrotnie udokumentowana została wyłącznie nowa forma zaimka *тои*, w której nieakcentowane [ě] uległo redukcji⁵⁰, por.: *тои же осени* (21), *тои же зимы* (34), *и тои ноци* (72), *осподарь тои земли Болгарскои* (80), *тои же весны* (85).

Na uwagę zasługuje ponadto acc. zaimka nieokreślonego *на котору* (79v), w którym końcówka *-у* powstała w rezultacie ściągnięcia wygłosowej grupy *-ую*. Podobne formy są właściwe współczesnemu językowi białoruskiemu⁵¹. Paralelnie w zabytku pojawia się zaimek z nieściągniętą końcówką: *за котору* (80v).

Pozostałe udokumentowane w tekście *Kroniki supraskiej* formy zaimków posiadają regularne końcówki, por.:

dat.: *самои* (63), *тои* (96v);

instr.: *такою* (69), *с тою* (93);

loc.: *в таковои* (59), *в тои* (89).

Pluralis: masculinum, neutrum i femininum

W rezultacie połączenia w jednej formie dwóch zaimków w nom./acc. pl. w zabytku odnotowane zostały formy paralelne, por.:

⁴⁹ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 122.

⁵⁰ Е. Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 195.

⁵¹ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 121.

nom.: они же рекоша во Васильве (18v), а они крипо служатъ ему (80), еще же ины цари усточни служатъ ему (79v) / зде иныи во велици любви живуци с нимъ (80); ови хотяху Витовѣта, а дружиш оттича (58) / овиш мечю и оружю предаша безъчисленое множесѣтво, овиш же у полон поведоша (51v); ти же велици князи немецки (79v) / тиш же велици господари (80), а се тые грамоты (92);

acc.: и многы ины страны притягну ко Руси (7v) / а иныя жены и дѣти на коле тыкаху (98v), и взять (...) иныи города многи (32v); в та же лѣта (79v) / услышавши тая дѣла (93), а корол в тые города (107).

Należy podkreślić, że wspomniane zaimki cechuje rozchwianie końcówek we wszystkich rodzajach i/lub synkretyzm nom. z acc.:

nom. masc.: а тыш его совѣтыници (69), и тыш короли (73v), а ины убегоша у город (12);

acc. masc.: взя грады их (...) и иныя грады (16v);

nom. neutr.: ино тыш княжятя Коръятевечи (105);

acc. neutr.: в тыш же лѣта (82v), а в тыя лѣта (106);

acc. fem.: беше ему держащи (...) иныя многия земли (78v), или которыш волости (89).

Forma nom. pl. zaimka нѣци (18v) (nom. sg. некъи) najprawdopodobniej rozwinęła się pod wpływem deklinacji rzeczownikowej na *ǫ. W rezultacie procesu palatalnego przed końcówką -и nastąpiła zmiana [k] > [c’].

Kategoria żywotności jest w zabytku realizowana w sposób konsekwentny, na co wskazuje synkretyzm nom./acc. w przykładach typu: а иных бояр за Юрьвымъ изыма и побѣ (4v), а иных огневи предати (18v), а техъ разведе и расточи (60v), и в полонь веде самих (20v).

Zaimек онѣ niemal bez wyjątku występuje w znaczeniu 3 os., jednak w tekście znalazły poświadczenie dwa przykłady jego użycia w pierwotnej funkcji, por. nom.: они же кровоядѣцы придоша к Володимеру (23) / они же придоста едины (7v), они же вѣру яша словесемъ его (55), они же розѣхалися (84) oraz dat.: онемъ бо измаилтяномъ (26). Jeden cytat dokumentuje formę tego zaimka z końcówką uogólnioną pod wpływem rodzaju żeńskiego, por.: правду дал великому князю Витовту, какъ и оны (94v). Така

postać zaimka funkcjonuje we współczesnym języku białoruskim, uzyskując prejotację oraz zmianę [o] > [a]⁵².

Formy gen. zaimka *самых* (47v) oraz loc.: *на тых же* (106), *на тых* (106v) stanowią efekt wyrównań do odmiany miękkotematowej, obok *самых* (26), *тех* (108).

Pozostałe przykłady wyekscerpowane z tekstu *Latopisu supraskiego* nie wymagają dodatkowego komentarza, por.:

nom.: *которыи* (58), *сами* (82);

gen.: *от тех* (6), *иных* (4v), *ни с которых* (107);

dat.: *темь* (11v);

instr.: *теми* (67v).

2.3.2. Zaimki miękkotematowe

Singularis

a) Masculinum i neutrum

W *Kronice supraskiej* nieliczne poświadczenia uzyskała stara forma nom./acc. zaimka *и*, por.: *постави, город именемъ Владимир, во сее имя ветшано город и постави* (3), *а пископа остави жива и ведоша и к Глухомь* (27v), *князь въсхоте послати на нь⁵³ свою силу* (50). Częściej jest zastępowana formą *онь*, zaś w acc. synkretyczną z gen. formą *его*, por.: *возложи на него руку* (18), *пристроися и уби его* (14v), *благослови его на митрополию* (40v), *и утопиша его во Днепрѣ* (84). W przypadkach zależnych zaimka 3 os., opartych na temacie zaimka anaforycznego **ъ* wyrażenia wchodzące w związek z przyimkami konsekwentnie występują z nagłosowym *н-*: *бысть в него* (4v), *приѣхали к нему* (50), *7 недель бысть под нимь* (59v), *и сяде по немь сынъ* (47v). Wyjątek stanowią formy gen. pełniące funkcję dzierżawczą, które nigdy nie zyskują nagłosowego *н-*: *на его подружие* (62v), *не от его руки* (81v), *до его живота* (89v), *к его рати* (95). W konstrukcjach bezprzyimkowych formy zaimkowe konsekwentnie

⁵² Ibidem, s. 123.

⁵³ А.М. Булька і ін., *Мова беларускай...*, s. 148.

pojawią się bez nagłosowej spółgłoski, por.: *не послуша его* (15), *не убиша его* (32), *и даша ему* (63v), *крести его* (18).

Zaimki wskazujące *сь, се*, poza formami nom./acc., kontynuują dawną odmianę, por.:

gen.: *мсьти кров праведного сего* (20), *сего не рци никому* (29v);

dat.: *створю граду вашему, яко же и сему* (17), *сему же малому Солтану* (81v);

loc.: *яшася греци по сѣмь* (9v), *в сѣмь же лѣте* (16v).

W nom./acc. masc. występują złożone formy zaimka w postaci *сеи, си* (< *sъjь) oraz *си* (którą należy interpretować jako formę ściągniętą od *си*⁵⁴), por.:
 nom.: *нѣсть сеи Олег* (9v), *а сеи же невѣиглас* (16v), *сеи же Казимер* (21);
си *наехаль на шенеку* (29v); *чи* *есть градокъ си* (6v), *сиже и списокъ вѣкратце* (7v), *си наѣхаль на полкъ* (30), *си же Григорей* (56), *а то си три браты* (104v);

acc.: *Сеи градъ ваю сильныи взя* (17), *соделаша си градъ и згибоша* (6v).

W jednym przykładzie pojawia się zapis: *се* *есть сынъ Люриков* (7v), w którym zaimek odnoszący się do rzeczownika męskiego przybiera końcówkę *-e*.

Accusativus równy gen. posiadają zaimki rodzaju męskiego określające rzeczowniki żywotne, por.: *на противного сего убѣицю* (20), *пособъствуите ми на злодея сего* (69v).

Neutra w nom./acc. charakteryzuje regularna forma *се* oraz wyrównane do masc. formy *си/си*, por.:

nom.: *се* *же сотвориша* (13), *се* *бысть последнее пленение* (60), *а се* *пак третее* (91); *си* *же зло сътворишася* (51);

acc.: *слышав же се* *Володимер* (13), *се* *слышалъ король* (28); *си* *же видивши дружина его* (18); *си* *слышав, Володимер рече* (18).

Na uwagę zasługuje również błędne użycie zaimka względnego *еже* w nom. masc. wynikające zapewne z archaiczności tej formy⁵⁵, por.: *Володимеръ*

⁵⁴ В. Perczyńska, *Язык najstarszych ruskich...*, s. 176.

⁵⁵ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 205.

разболися, еже и вмре (19v), приходяще поклоняются славному, еже есть царь (79), ale: наслѣдникъ благовѣрному царю Костентину, уже самъ крестися (3), поменуша слово божие, еже рече (99).

Kategoria żywotności w omawianej grupie zaimków nie jest realizowana konsekwentnie. Pojawiają się sporadyczne przypadki użycia acc. równego gen. w stosunku do rzeczowników żywotnych, por.: *и объехавши весь город (23v), яды, рече, хлѣб мои (14), но соѣха во свои град (51) / вы убисте мужа моего Игоря (11v), за князя нашего (11), на брата своего (44v) / князь въсхоте послати на нь свою силу (50), помену Олег конь свои (10).*

Zmiany w zaimkach typu *увесь* (54v), *со всимь* (92v) są wynikiem procesów fonetycznych, o których była mowa w poprzednim rozdziale.

Pozostałe formy wyekscerpowane z zabytku charakteryzują regularne końcówki, por.:

nom. masc.: *весь* (62v);

nom. neutr.: *ваше* (22), *все* (22), *нашь* (26v);

gen.: *всего* (11), *моего* (20), *нашего* (11), *своего* (4), *твоего* (14v);

dat.: *по всему* (18v), *моему* (13), *нашему* (49v), *некоему* (68), *своему* (11v);

acc. neutr.: *все* (58v), *во свое* (71v), *сице* (54v);

instr.: *со всимь* (60), *своим* (5);

loc.: *во всемь* (80), *на своемь* (106).

b) Femininum

Zaimki miękkotematowe w rodzaju żeńskim w większości przypadków charakteryzują się regularnymi końcówkami, jednak niektóre z nich zasługują na dokładniejszą analizę.

W nom., obok normatywnych przykładów typu: *сопроста реку вся Руская земля (78v), *яко любя ми есть рѣчь ваша (11v), земля наша добра и велика есть (6), *яко изъбытсѧ мысль твоя (14v)*, pojawia się również forma synkretyczna z rodzajem męskim, por.: *сиш же злоба случиши марта (25).***

Genetivus charakteryzuje się wariantywnością form. W zabytku dominują zaimki z cerkiewnoślowliańską końcówką -'a (< *-ę), por.: *князь (...) всѧ Руси (3), от нея (12), болезни сея (17v), своя отчины (39), со своя земли (80v). Zaimek *ея* zazwyczaj występuje w funkcji dzierżawczej: *самъ князя ея уби (63), сынъ ея**

Святослав (12), красоты дея лица ея (13). Formy gen. w wyrażeniach: коли еи не дасте за мя (17), не имаемь дати сестры своеи зя тя (17v), стерега своеи головы (92) powstały w rezultacie redukcji nieakcentowanego *-e* w wygłosie⁵⁶.

W acc. liczne poświadczenia uzyskuje stara forma *ю*, również w połączeniu z partykułą *же*. W konstrukcjach poprzyimkowych zaimek ten konsekwentnie występuje z nagłosowym *н-*, por.: дасть ю (13), посласта ю (17v), изымаше ю (61), приведоша ю (61), юже созда Володимер (21), юже написа (42), юже видихомь (58v), вметаша в ню (31), в нюже мѣру (99). W zabytku kilkakrotnie pojawia się cerkiewnosłowiańska forma gen. zaimka *ея*: вси ми видихомь ея идуще (58v), отпусти ея из Марина города (102). Przykłady form acc. pozostałych zaimków: всю власть (6v), весну всю (59v), мою братанну (91), нашу землю (99v), дружину свою (6), дщер свою (65v), на сю страну (47v), землю твою (28v).

W dat., instr. oraz loc. zaimki posiadają regularne końcówki, por.:
 dat.: братши всеи послушну быти (89), по неи же хожьдаху (29v), ко братши своеи (53v);
 instr.: надо всю Рускою землею (7v), с нею посла князя (102), и со своею побѣдою (49v);
 loc.: на всеи Рускои земли (84), а нарядника в неи неть (6), во земли сеи (32v), в дружине своеи (24).

Dualis

Zabytek potwierdza niewiele przykładów użycia zaimków miękкотематowych w liczbie podwójnej. Podobne formy zostały odnotowane w dat., acc. oraz instr.: не полюбился има (88), не обретая покоя ногама своима (61v); стретоша наи на рець на Солонои (33), приемь Олегь Игоря на рець си (7v); и бысть брань между има обоих (32).

Pluralis: masculinum, neutrum i femininum

W nom. zaimki rodzaju męskiego przybierają końcówkę *-и*, por.: вси гражане (23v), вси князи (35v), иже нарочются слуги божи (28), б мужеи храбрых,

⁵⁶ L. Citko, „Kronika Wychowca” na tle historii..., s. 125.

иже мужствоваше с нимъ (29v), *а наши за ними* (49), *нѣци бо не вѣдаючи глаголють* (18), *а то си три браты* (104v), bądź (rzadziej) uogólnioną z rodzaju żeńskiego końcówkę *-e*: *се приѣхали к нему бояре* (50), *сице бо зовяхуся к Русью* (6). Zabytek dokumentuje również nieliczne przykłady nom. dla rodzaju żeńskiego i nijakiego z regularnymi końcówkami, por.: *еже которыи земли (...) приходяще поклоняются славному* (79), *иминия вся погоре* (86v).

Accustativus charakteryzuje się różnorodnością końcówek dla rodzaju męskiego. Kategoria żywotności nie jest realizowana konsekwentnie, przez co paralelnie pojawiają się końcówki synkretyczne z nom. bądź gen., por.: *вси городы позаседал* (106v), *и посла мужи свои* (11), *посади свои намесници* (50), *Витовт свои старосты посажалъ* (106v), *сыны твои (...) убиша* (24) / *прислѣте ко мнѣ лучьших ваших* (11v), *Батыи же взя город изби всех* (27), *послал воевод своих* (86), *посылаеть (...) бояр своих* (47). Końcówka *-я* w przykładach: *желалу вся дни* (25v), *посласта (...) сановники некия* (17v), *посадники посади своя* (13), *послаша послы своя* (81), *Батыи победи я* (27v) może być rezultatem wyrównania do neutrum lub analogii do form cerkiewnosłowiańskich.

Formy zaimków żeńskich oraz neutra mają w acc. końcówkę wyrównaną do rodzaju męskiego: *благословѣяти на вси страны* (70), *свои головы положити* (34v), *свои дщери поимати* (12), *Александро слышавъ словеса си* (28v).

Zaimki 3 os. w konstrukcjach przyimkowych mają w nagłosie *n*, por.: *в них* (97v) / *промежи их* (46v) (gen.); *на них* (75) / *приведоша ихъ* (86) (acc.); *к нимъ* (11) / *рѣша имъ* (6v); *с ними* (27) / *владоша ими* (6v) (instr.); *при нихъ* (42) (loc.).

Formy przypadków zależnych zaimka *весь* wskazują na konsekwentne wyparcie pierwotnych końcówek wiążących ten zaimek z paradygmatem odmiany twar-dotematowej, por.: *всех лѣт княжения* (10v) (gen.), *ты будучи (...)* *всими княземъ и бояремъ* (65v) (dat.), *люди вси избиша* (24) / *и всех лифянт перебиша* (77) (acc.), *поиде со всеми силами* (103v) (instr.), *во въсих побоищех* (65) (loc.). Obecność takich form jest typowa dla języka białoruskiego i ukraińskiego. Związek z odmianą twar-dotematową został zachowany w jednym przykładzie acc.: *а все людие секуще акы и траву* (26v), obocznej do nowej formy *вси*.

Pozostałe przykłady zaimków miękkotematowych zachowują regularne końcówki:

gen.: *ваших* (9v), *моих* (12v), *наших* (54v), *неких* (54), *от своих* (4), *сих* (17v);
dat.: *своимъ* (6v), *симъ же* (82);

instr.: *з нашими* (11v), *своими* (5v), *сими* (56v);

loc.: *по своих* (49v), *по сихъ* (11v).

2.3.3. Zaimki nierodzajowe: pytajne, przeczące i nieokreślone

W *Latopisie supraskim* zaimki nieosobowe nieposiadające kategorii rodzaju i liczby są reprezentowane przez: pytajne – *къто*, *чьто*; nieokreślone – *некъто*, *нечьто*; przeczące – *никъто*, *ничъто* oraz uściślający – *къжьдо*. Zaimek *чьто* oraz pochodne od niego odmieniały się według paradygmatu deklinacji miękkotematowej, pozostałe – twar-dotematowej.

Wspomniane zaimki nie uległy istotnym zmianom na gruncie zachodnioruskim. Najistotniejsze przekształcenia obejmują stronę fonetyczną. W żadnej z form nie zachowały się jery w pozycji słabej, zaś w mocnej uległy wokalizacji, por. np. nom./acc. oraz gen.: *кто* (18v), *никто* (107), *некто* (27v), *нечто* (77), *что ж* (83), *ничто* (17v), *ничтоже* (61v), *кожьдо* (70) / *кого* (83), *никого же* (89), *чего* (100v), *ничего* (92).

W instr. z rezultatami II palatalizacji (*сѣть* < **koimь*) jeszcze w epoce staroruskiej pod wpływem pozostałych przypadków nastąpiło wyrównanie [c] do [k]⁵⁷. W zabytku udokumentowane zostały formy *с кимь* (91), *никымь* (20v) z końcówką uogólnioną z odmiany miękkotematowej (por. *ничим* (9v)).

Poświadczenie uzyskały również dwie formy zaimka *што* (61, 90), w których tematyczne [š] jest wynikiem zaniku jerów i dysymilacji grupy [čt].

W *Kronice supraskiej* udokumentowane zostały również formy dat. oraz loc.: dat.: *кому* (78v), *никому* (15), *никому же* (25v); loc.: *ни в чем* (10).

WNIOSKI

Zmiany w obrębie systemu deklinacyjnego zaimków objęły poszczególne ich grupy w sposób niejednolity. W najmniejszym stopniu przeobrażeniom uległy

⁵⁷ А.А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, s. 166. В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 218.

zaimki osobowe oraz zaimek zwrotny, a także zaimki nierodzajowe – pytajne, przeczące i nieokreślone. Niemal całkowicie dziedziczą one modele form fleksyjnych doby ogólnoruskiej.

Przekształcenia, którym uległy zaimki, dotyczą przede wszystkim końcówek, chociaż niektóre zmiany można zauważyć również w obrębie tematów.

Paralelnie ze staroruskimi formami zaimków 2 os. oraz zwrotnego opartych na rdzeniach *моб-*, *cob-* wyekscerpowane zostały cerkiewnosłowiańskie formacje z rdzeniowym *-e-*: *мебе/мобѣ*, *себе/cobѣ*.

Zaimek *онь* został udokumentowany również w swym pierwotnym znaczeniu, jednak przeważa jego użycie w funkcji osobowej. We wszystkich formach przypadków zależnych zaimków 3 os. konsekwentnie pojawia się nagłosowe *н-* w pozycji poprzyimkowej.

W zabytku zaznacza się zanik dualu, wypartego przez formy liczby mnogiej.

Pozostałe zjawiska dotyczą zmian w zakresie końcówek, które przejawiają się m.in. w:

- a) użyciu cerkiewnosłowiańskich form zaimków nieosobowych na *-ья/-я* w acc. masc. pl. (*некия, своя*) oraz gen. fem. sg. (*нея, сея*);
- b) pojawieniu się nowych, zachodnioruskich form zaimków typu: *тои, мое, тая*;
- c) obecności typowych dla języka białoruskiego oraz ukraińskiego form *всих, всім, вси*.

Ponadto w *Kronice supraskiej* odnotowane zostały powszechne w języku białoruskim formy typu *тым, тыи, тья*, których powstanie interpretowane jest dwojako (jako rezultat oddziaływania odmiany miękkotematowej zaimków nieosobowych lub jako wynik unifikacji z deklinacją przymiotników złożonych).

3. PRZYMIOTNIK

Latopis supraski dokumentuje przykłady przymiotników reprezentujących odmianę niezłożoną (rzeczownikową) oraz złożoną (zaimkową), aczkolwiek te pierwsze stanowiły typ regresywny już w języku staroruskim⁵⁸. W analizowanym

⁵⁸ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 131.

zabytku frekwencja występowania form krótkich jest zdecydowanie niższa, niż przymiotników o odmianie złożonej. Według J.F. Karskiego przyczyną tego zjawiska należy upatrywać z jednej strony w dążeniu do różnicowania fleksyjnego przymiotników i rzeczowników, z drugiej – w skróceniu form przymiotników złożonych⁵⁹. Na gruncie staroruskim wszystkie przymiotniki posiadały kategorię rodzaju, liczby oraz odmieniały się przez przypadki. W zabytku zaznacza się tendencja do unifikacji wszystkich typów deklinacyjnych w liczbie mnogiej, czego wyrazem było wyrównanie końcówek do rodzaju żeńskiego. Przebieg tego procesu na gruncie staroruskim datowany jest na XIII–XIV w.⁶⁰ Ponadto, w odróżnieniu od współczesnego języka rosyjskiego, przymiotniki o odmianie rzeczownikowej mogły występować nie tylko w funkcji orzecznika, lecz również przydawki.

Cytowane w niniejszej pracy przymiotniki uwzględniają podział na dwie grupy: jakościowe i relacyjne oraz dzierżawcze. W pierwszej kolejności zostaną omówione przymiotniki o odmianie rzeczownikowej.

3.1. Odmiana prosta

Ten typ deklinacyjny, jak już wspomniano wcześniej, jest w *Kronice supraskiej* mało produktywny. Przymiotniki jakościowe i relacyjne o odmianie rzeczownikowej pełnią najczęściej funkcję orzecznika, chociaż udokumentowane zostały również przykłady użycia nom. w funkcji atrybutywnej, por.: *от прежнего корени бо плод золь бываеть* (15), *и с нами единовѣрень будеши* (17), *Митрополить (...) цел сохранень бысть* (34v), *бысть мор силенъ во Смоленську* (52v), *зан же бѣх тогды млад* (103) / *бысть ему сынъ Игор, мужь мудръ и храбр* (7), *тамо имь былъ Велик день* (71v), *придоша (...) безъбожьны татарове* (21v).

Wśród form krótkich znaczącą grupę stanowią przymiotniki dzierżawcze utworzone za pomocą sufiksów *-овъ* (*-евъ*), por.: *жреби Антонеев* (65v), *Олгов* (мир) (11) (nom.); *совѣта Дмитрова* (32v) (gen.); *Тактамышеву сыну* (66) (dat.); *мужество Александрово* (28) (acc.); *при (...) сыну Михаилове* (7) (loc.).

⁵⁹ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 218.

⁶⁰ П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва 1953, s. 151.

Dość liczne są również formy z przyrostkiem *-jъ*: *сынъ Изославль* (20v) (nom.); *лѣта Ярополча* (7v), *слова митрополита* (34v) (gen.); *Ярополчю* (воеводе) (14) (dat.). Najmniej produktywną grupą są przymiotniki utworzone przy użyciu przyrostka *-инъ*: *Марина города* (65) (gen.); *Николинъ день* (32) (acc.).

Singularis

a) Masculinum i neutrum

Formy masculinów i neutrów w liczbie pojedynczej posiadają regularne końcówki ukształtowane według paradygmatu odmiany rzeczowników *ô*-tematowych. Najbardziej produktywne w tej grupie są formy nom./acc. masculinów, co potwierdza również badania historyków języka⁶¹, por.:

nom.: *изыиде (...)* *безьобразень* (54v), *бѣ (...)* *на ловех вазив* (25v), *бѣ глад велик* (14v), *Витовъть (...)* *гневень бываше* (79v), *плод золь бываеть* (15), *красень бѣ лицемь* (25), *бѣ (...)* *ласкавь* (25v), *зан же бѣх тогды млад* (103), *Игор, мужь мудрь и храбр* (7), *изыиде (...)* *немилостив* (54v), *бысть мор силень* (52v), *бѣ бо уньль лицемь* (23v), *бѣ бо всему хитрь* (25v), *Игор, мужь (...)* *храбр* (7); *обретесе жребии Антонеев* (65v), *пасынокъ Дмитреев* (57), *приде Брячислав, сынъ Изославль* (20v), *се есть сынъ Люриков* (7v), *остася на престоле Самьсоновъ жеребеи* (67v), *убиень во орде (...)* *сынъ Феодоровъ* (37), *выде царев посоль* (36v), *юже созда Володимер, отецъ Ярославль* (21);

acc.: *во студ великъ* (63), *емьлеть миръ глубокоъ* (47), *а главу ему сребряну и усъ златъ* (15v), *узриста на горе градокъ малъ* (6v), *во грехъ неисцелень* (63), *видель же Кременецъ город твердь* (32v) / *постави (...)* *Перуна дрѣвена* (15v), *а пископа остави жива* (27v), *хотя видети възрасть Александрь* (28), *видель (...)* *город твердь Данилов* (32v), *на Николинъ день* (32), *на Спасов день* (74v) / *на память святого Якова, брата господня* (73v), *вдасть сестру свою за Изаслава, сына Ярославля* (21v).

⁶¹ А.М. Булька і ін., *Мова беларускай...*, s. 101.

Paralelne zapisy z jerem lub bez niego na końcu tematu są wynikiem zaniku tych samogłosek w pozycji słabej.

Pozostałe formy przypadków są reprezentowane przez nieliczne przykłady o regularnych końcówkach⁶², por.:

nom./acc. neutr.: *безъчислено* (49), *возможно* (26v), *достоино* (23v), *крываво* (57v), *невѣдомо* (27) / *мертво* (25), *много* (87); *Александрово* (28), *Мамаево* (50v), *Христово* (41), *царево* (39v);

gen.: *а дела велика господаря поведати добро жь есть* (78), *и многа зла учи ниша* (85), *от мужеска полу и до женска* (51v), *от остра меча падоша* (49v), *види царь князя Дмитрея уна возрасътомь* (42v); *сынъ брата Андѣева* (5), *царства Батыева* (33v), *послушав совѣта Дмитрова* (32v), *от первого лѣта Игорева до первого лѣта Святославля, до первого лѣта Ярополча лѣт 28* (7v), *отпусти ея из Марина города* (102), *за недѣлю до Филипова говѣина* (66), *в канон Рожества Христова* (70v), *не имы вида человека* (54v);

dat.: *князю младу Василию* (26v), *языку человеческу* (8v); *полку Александрову* (30v), *по божию попущению* (67v), *по миру Олгову* (11), *по митрополичю слову* (65), *Тактамышеву сыну* (66);

loc.: *по Велице дни* (59v); *в полку Александрове* (29v), *при цари Васильи, сыну Михаилове* (7).

Wszystkie wyekscerpowane z zabytku formy instr. przymiotników dzierżawczych posiadają końcówki ukształtowane na wzór odmiany złożonej, por.: *повелениемъ Витовътовымъ* (59), *под Марынымъ городомъ* (65), *приведени быша на Москву посломъ царевымъ Татумъ* (39), *иных бояр за Юрьвымъ* (4v).

Należy zauważyć, że w złożonych nazwach geograficznych, w których pierwszym komponentem są przymiotniki o odmianie prostej, dość konsekwentnie zachowany jest paradygmat ich odmiany, por.: *прииде (...) из Новагорода* (5) (gen.), *постави Григория епископомъ (...) Бѣлуозеру* (56), *хотящи Володимеру ити (...) к Новугороду* (19) (dat.), *и пришед стареши Люрикъ сел в Новегороде*,

⁶² W przypadkach, gdy forma gramatyczna przymiotnika nie jest jednoznaczna, podany został kontekst źródłowy.

а Синеусь, братъ его, на Бѣлеозере (6) (loc.), / поиде король немецкы Магнушь к Новгороду ратию (39), и поиде к Новъгороду (44v).

b) Femininum

W *Kronice supraskiej* udokumentowane zostały nieliczne przykłady przymiotników rodzaju żeńskiego należących do odmiany prostej. Mają one regularne końcówki ukształtowane według deklinacji rzeczowników na *ā:

nom.: *яко вода много безьмѣрна* (25), *явльшюся (...) звезда велика* (58v), *земля наша добра и велика есть, изобилна всиль* (6), *бысть сѣча зла* (20), *бѣ непразна* [жена] (15), *правдива же душа его* (26), *бѣ силна земля Руская* (31); *Дирова могила* (7v), *дружина Игорева* (11), *дружина Ярополча* (19v);

gen.: *во церкви святы Богородици* (42); *не остави Олгирдовы прозбы* (40), *княгини Настасьи Олександровы* (39), *ключници Ольжины* (12v), *дщери Розволидовы* (13v), *сестры Скирагашлевы* (100), *на овъцы Христовы паствы* (54v);

acc.: *и честь велику* (...) *подаваше* (79), *постави церков камену* (3v), *на голову коневу* (10v), *прибежалъ Лядску землю* (20v), *дадѣте ми дань невелику* (12), *собра останочьну свою силу* (50), *а главу ему сребряну* (15v), *собра (...) силу безьбожьну татарскую* (48v), *за вѣру хрестяньску* (38v); *плению землю Александрову* (28), *поня за себе дщерь Витовтову* (53v), *на Литовску землю* (98), *взя Мамаеву орду* (50v), *поведаша ему всю рѣчь Рагнедину* (13v);

loc.: *отбежа в мале дружине* (10v), *не во мнозе силе* (49v), *выехав во силе тяжъце* (34v).

Formy dat.: *к матери его, великою княгини Святославли* (100) oraz loc.: *во велици любви живуци* (79v) powstały najprawdopodobniej w rezultacie redukcji nieakcentowanego [ě]. Możliwe również, że w podanych przykładach przymiotniki przyjęły formę rzeczowników, z którymi znajdują się w bezpośrednim związku syntaktycznym⁶³.

⁶³ T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny...*, s. 12.

W zabytku kilkukrotnie pojawiają się przykłady odmiany zaimkowej przymiotników dzierżawczych: *приставися княгина Семенова Настасья* (38v) (nom.); *княгиню Юрьевую изыма* (60v), *наехаша княгиню Семеновую* (61), *крестиль княгиню Янушевую* (90v) (acc.); *со иконою Пречистою на Тьфр Петровою* (71v) (instr.). Podobne formy w rodzaju żeńskim były spotykane już na gruncie staroruskim⁶⁴, natomiast w piśmiennictwie starobiałoruskim uległy upowszechnieniu⁶⁵. Określały żonę bądź córkę osoby, od której imienia były derywowane (w *Latopisie supraskim* odnotowany został również jeden przymiotnik dzierżawczy o odmianie zaimkowej określający ikonę – *иконою (...) Петровою* (71v)).

Pluralis: masculinum, neutrum, femininum

W *Latopisie supraskim* przymiotniki jakościowe i relacyjne o odmianie prostej oraz dzierżawcze uzyskały nieliczne realizacje, co przemawia za regresywnym charakterem tego typu deklinacyjnego. Wśród udokumentowanych przykładów, podobnie jak w sg., najbardziej produktywne są nom. oraz acc. masc., por.: *безьбожьны татарове* (21v), *велици послы* (73), *дары многи* (79), *люди мнози* (85), *муромьскы, и пронскы князи* (22), *мужи сильни* (27v), *цари усточни* (79v); *и придоша оттроци Вьлодимеровы* (13v), *а Мамаевы полци* (49) / *наполни карабли многи* (28), *вси Подолски городы* (105v). Przymiotnik dzierżawczy *Святославши* (12v) (*бьяше сынове Святославши*) przyjmuje końcówkę właściwą odmianie zaimkowej. Formy dat. pl.: *Владимировымь* (14) i *Яропольчимь* (13) również kształtują końcówki według paradygmatu deklinacji złożonej.

Zapisy *велици*, *мнози* oraz *многи* niekonsekwentnie odzwierciedlają rezultaty II palatalizacji.

Z tekstu zabytku zostały wyekscerpowane również przykłady nom./acc. dla rodzaju nijakiego i żeńskiego, por.: *быша знамения многа* (4v), *осыпа спомь камену церков и Золоты врата* (4), *за многа лѣта* (84v); *не послуша слова митрополича* (34v) / *и многы ины страны* (7v), *приклони под свою руку многи земли* (12v), *взя же четыры иконы и мѣдяны* (18v).

⁶⁴ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 226.

⁶⁵ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 421.

Niemal wszystkie przykłady posiadają regularne dla języka staroruskiego formy, choć zaznacza się dążenie do unifikacji końcówek wszystkich rodzajów, podobnie, jak miało to miejsce w przypadku rzeczowników. W nom. pojawia się forma *дѣти малы* (107v) z końcówką właściwą dla rodzaju żeńskiego. Wśród masculinów tendencja wyrównawcza do paradygmatu odmiany przymiotników żeńskich zaznacza się jeszcze wyraźniej, por.: *придоша с восточныхъ страны безъбожны татарове* (21v), *князи же резанскые [...] и муромьскы, и пронскы князи* (22), *Мамаевы полци* (49). W acc. neutr. końcówka jednego z przymiotników została wprowadzona z acc. fem. bądź acc. masc., por.: *Золоты врата* (4).

3.2. Odmiana złożona

Przymiotniki o odmianie zaimkowej stanowią w *Kronice supraskiej* zdecydowaną większość. Najczęściej posiadają końcówki regularne dla języka staroruskiego, jednak niektóre przykłady wymagają odrębnego komentarza. W wielu formach obserwuje się kontrakcję samogłosek, czego rezultatem było ściągnięcie końcówek *-ий* > *-и* i *-ий* > *-и*. W obrębie omawianego typu deklinacyjnego przeważają przymiotniki twar-dotematowe; przymiotniki miękkotematowe są reprezentowane przez mniejszą ilość przykładów. Niektóre formy dzierżawcze utworzone za pomocą przyrostków *-ѣ*, *-овъ* (*-евъ*) i *-инъ* przeszły do paradygmatu odmiany zaimkowej, co stanowi charakterystyczną cechę języka białoruskiego⁶⁶. Ze względu na genezę zostały one omówione razem z przymiotnikami o odmianie prostej.

3.2.1. Przymiotniki twar-dotematowe

Singularis

a) Masculinum i neutrum

System końcówek fleksyjnych rzeczowników twar-dotematowych w rodzaju męskim i nijakim w stosunku do stanu ogólnoruskiego przedstawia się dość regularnie.

⁶⁶ E.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 226–227.

W nom. masc. pojawiają się paralelne zapisy przymiotników z końcówkami skonstruowanymi do -ы (po tylnojęzykowych również -и) oraz w wariantcie nieściągniętym -иш (po tylnojęzykowych niekonsekwentnie -иш), por.: *кто завтра не явится (...)* багаты (18v), боголюбивы Юревичь Долгоруки (3v), князь Боголюбскы (4), изыиде горды и суровыи (54v), князь Ивань Даниловичь московскы (36v), паробокь неволны (89v), король немецкы Магнушь (39), епискупъ же рускы (18), весь свещеничскы чинь (62v), бог хрестяньскы (18), князь великии Андрѣи христолюбивы (3v); князь велики (4v), шатерь великыи златоверхи (30), князь Владимир киевски (3), мещер лифянски (76v), остродски кунтор (90), / безьбожныи царь Мамаи (48v), князь Иоан Юревичь Бельскыи (57v), князь Андрѣи Боголюбскыи (5), зваху его Злыи город (27), князь Выспытко краковѣскыи (57v), князь великы литовѣскыи Олгирдь (47v), милыи брате (107), князь Данило московскыи (33v), князь Александр Невѣскыи (27v), игумень печерскыи (21v), князь Андрѣи полоцкыи (57), святыи правѣвѣрныи князь Владимир (3), священныи епископъ Деониси (48v), епископъ суздальскыи (62v), бысть преполохъ татарѣскыи (71v), Михаило тѣферскыи (45); князь великии Андрѣи (3v), князь Иоан Борисовичь киевѣскыи (57). Brak konsekwencji w podobnych zapisach odnotowują już najstarsze zabytki zachodnioruskie. Kontrakcja grupy -иш (< *ъшъ) w nom. sg. masc. zachodziła najczęściej w gwarach południowo-zachodniej Białorusi⁶⁷. Taka forma nom. w rodzaju męskim jest również normatywna dla współczesnego języka białoruskiego.

Podobnie kształtują się końcówki acc. w rodzaju męskim, por.: *на Корьсунь, градъ греческы* (16v), *за причеть церковны* (38v), *нача погрузяти Chesny krestь* (21); *во велики четвѣтокъ* (68v) / *в Новѣгород Великыи* (63v), *взя миръ мижи собою вѣчныи* (46v), *хотя видети вѣзраст Александрѣв дивѣныи* (28), *взя городъ Кривыи* (101v), *манастырь Почерѣскыи пограбиша* (68v), *сеи градъ ваю сильныи взях* (17), *взяша черныи бор* (38); *во Великии Новѣгород* (60v).

Przez regularne formy z końcówką -оe reprezentowany jest nom./acc. rodzaju nijakiego, por.:

nom.: *великое* (91), *Новѣгородское* (38v), *Угорьское* (7v), *умиленное* (23v), *Ческое* (79);

⁶⁷ Ibidem, s. 228.

асс.: *безчислѣное* (31), *великое* (40), *Вяряжское* (72v), *Красное* (село) (72), *крепкое* (49v), *крестное* (99v), *месячное* (9v), *небесное* (17), *Новгородское* (43v), *Смоленское* (55), *травное* (103), *Фалишьское* (72v).

Formy gen. oraz synkretyczne z nim formy acc. przymiotników syntaktycznie związanych z rzeczownikami żywotnymi przyjmują postać *-ого*, por.:

gen.: *алксандрѣиского* (26v), *из Великого* (5), *ерусолимского* (5v), *княжого* (7v), *Кривого* (101v), *от литовьского* (39v), *новъгородского* (41v), *Печерьского* (103), *полоцького* (13v), *последного* (25v), *руского* (68), *славного* (78v), *до слезного* (25v), *сузьдальского* (61), *тележьного* (31), *царигородского* (73), *ческого* (4v);

асс.: *на великого князя Дмитрия московского* (51), *созваша* (...) *князя великого тферьского Бориса Александровича, и мистра немецького и пруського, мистра лифанского* (72v), *прослави бога истиньного* (18), *созваша к собе короля польского* (72v), *посла с Товлюбием князя Костентина ростовского* (37v), *на святого Дмитра день* (87).

W acc. odnotowany został jeden przykład z cerkiewnoślowiańską końcówką *-ого*: *уби царь Избоки князя Михаила тферьскаго* (35v). Późniejsze formy z końcówką *-ого* powstały pod wpływem przypadków zależnych zaimka wskazującego *тъ*. Przykłady użycia takiego typu końcówki dokumentuje wiele zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego XIV–XV w.⁶⁸

Dativus posiada regularną końcówkę *-ому*: *Благовѣрному* (3), *к великому* (39v), *Володимерьскому* (22v), *по лядцькому* (79v), *Можашскому* (38), *по немецькому* (80), *полоцькому* (13v), *славному* (78v), *страшному* (29), *угорьскому* (78v), *царигородьскому* (79).

W instr. dominuje końcówka *-ымь*, również po spółgłoskach tylnojęzycznych: *конечнымь покаяннемь* (26), *оканнымь своимь похотениемь* (62v), *острымь своимь копиемь* (29v), *за святымь Благовещениемь* (45), *над славнымь господаремь* (79) / *сослався с великимь княземь* (61v), *со княземь Васициемь с московьскимь* (59v), *гониша оканнѣ Серегереньскимь путемь* (26v), *з градомь Смоленскимь* (104), *со княземь Михаиломь Александровичом тферьськимь*

⁶⁸ А.М. Булька і ін., *Мова беларускай...*, s. 106.

(47), *изуменомъ царигородскыѣмъ* (36). Zaledwie w dwóch formach pojawia się końcówka *-имъ* po spółgłoskach [k] i [g], por.: *изъ великимъ княземъ* (63v), *многимъ множествомъ силы* (31). Zapisy z *-ымъ* po tematach ze spółgłoską tylnojęzykową w wygłosie należy traktować jako przejaw tradycji piśmienniczej, nie zaś żywej wymowy autora (autorów) tekstu zabytku⁶⁹.

Locativus posiada końcówkę *-омъ*: *благовѣрномъ* (52v), *на Литовскомъ* (78), *во мнишькомъ* (57v), *о Новогородскомъ* (38v), *на Резанскомъ* (46), *Рускомъ* (78), *во светомъ* (65), *о славномъ* (78), *Смоленскомъ* (100). W zabytku pojawia się zapis *в новѣмъ* (4v), który najprawdopodobniej jest wynikiem pomyłki kronikarza. Forma *во велицемъ* (81) odzwierciedla rezultat procesu palatalnego.

b) Femininum

Nominativus rodzaju żeńskiego przymiotników twar-dotematowych cechuje końcówka *-ая*, por.: *вечная память* (49v), *земля Литовская* (83), *стража морская* (28v), *Богородица Московская* (36v), *основана бысть церкви Печерская* (21v), *земля Руская* (31), *святая Богородица соборная* (36), *сила татарская* (31).

W gen. panująca, ale nie jedyną, jest cerkiewnosłowiańska końcówka *-ья*, która po spółgłoskach tylnojęzykowych może przybierać postać *-ия*, por.: *божественья службы* (71v), *у великыя княгини* (39), *от восточныя страны* (54v), *от западныя страны* (27v), *невозможно удержати земли Литовскыя* (101), *до Покровскыя горы* (85), *от полунощныя страны* (28), *святыя Богородици* (25); *господарь земли (...)* *Босарабскыя* (80), *бояре Литовскыя земли* (97v). Z końcówką ruską *-ои* (będącą fonetycznym wariantem *-оѣ* powstałym w rezultacie redukcji nieakcentowanego [ě] w wygłosie⁷⁰) odnotowano mniejszą liczbę przykładów: *осподарь той земли Болгарскои* (80), *мъроша люди (...)* *с великои студени* (84v), *повоеваша Литовскои земли множество* (74v), *отехал до Подольскои земли* (106), *до крещения Рускои земли* (8), *во иконы святои Богородици* (42).

Regularna końcówka *-ои* kształtuje większość form dat. oraz loc., por.:

⁶⁹ Ibidem, s. 155.

⁷⁰ L. Citko, „Kronika Wychowca” na tle historii..., s. 138.

dat.: *а лядскои заставе, во Высоком городе тогда суци* (101v), *много зла сотворилося Немецкои земли* (63), *ко свети Богородици Печерскои* (103), *пристави святеи Богородици съборнои 4 верхы* (4v);

loc.: *во великои* (80v), *в изборънои* (62v), *по Литовъскои* (57), *в Лядскои* (97v), *во Новъгородскои* (35), *в Подолскои* (105), *по православнои* (49v), *во Прусьскои* (64v), *на святои* (26), *на средокрестнои* (26v), *на страпнои* (66v), *на Сузьдальскои* (24).

W dwóch przykładach została odnotowana cerkiewnosłowiańska forma dat. z końcówką *-ei*: *начал земли Рустеи* (5v), *князь велики пристави святеи Богородици съборнои 4 верхы* (4v).

Oprócz regularnej końcówki *-oi* loc. dokumentuje również formę *в Рускуи* (49). Taki typ końcówki jest właściwy niektórym współczesnym gwarom białoruskim okolic Grodna, Brześcia i Mińska, por.: *на калхознуі, у вашуі, у нашуі*⁷¹. Zapis *во велицеи любви* (78v) z końcówką *-ei* w loc. odzwierciedla wpływ odmiany miękkotematowej.

Accusativus, reprezentowany przez liczne przykłady femininów, w analizowanym zabytku charakteryzuje nieściągnięty typ końcówki w postaci *-ю*: *божественую* (68v), *великую* (58v), *Вязимъскую* (86), *градскую* (16v), *во Деревъскую* (11v), *дрѣвяную* (3), *зборную* (3), *злую* (4), *Имстиславскую* (98v), *каменую* (3v), *крестную* (62), *в латыньскую* (52v), *литовскую* (46), *многую* (8v), *московскую* (45), *мясопустную* (23v), *немецкую* (64v), *Новгородскую* (28v), *Псковскую* (62), *родную* (90), *Рускую* (26), *во светую* (3), *Суздальскую* (31v), *чюдотвореную* (64v).

Nietypowymi są końcówki acc. równe nom. udokumentowane w dwóch cytatach: *оскверниша земля Руская кровъми* (15v), *яко же бы мощно кому испытати высота небѣсная и глубина морская* (78).

Instrumentalis cechuje dwusylabowa końcówka *-ю*, por.: *со великою* (24v), *водною* (17), *с литовъскою* (74), *со многою* (56), *немецкою* (96v), *Петровою* (71v), *Рускою* (7v), *за святою* (7v), *татаръскою* (34), *за твердою* (96).

⁷¹ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская...*, s. 95.

Dualis

Z *Latopisu supraskiego* zostały wyekscerpowane dwie cerkiewnosłowiańskie formy dualu w instr.: *створи Олег мѣр с царема грецькыма, с Леоном и Олксандром* (9v), *и споведа ему едину радостьныма очима* (29).

Pluralis: masculinum, neutrum, femininum

W nom. pl. znikomą realizację uzyskują, dość szeroko rozpowszechnione w zabytkach starobiałoruskich XIV–XV w.⁷², formy odzwierciedlające tendencję do unifikacji końcówek według paradygmatu odmiany przymiotników rodzaju żeńskiego. *Kronika supraska* dokumentuje zaledwie jeden przykład masc. z nową końcówką *-ые*: *князи же резанскые* (22). W pozostałych formach nom. masc. pojawia się typowa dla schematu fleksyjnego przymiotników doby ogólnoruskiej końcówka *-ыи (-иш)* oraz analogiczna do wzorca cerkiewnosłowiańskiego⁷³ końcówka *-ья (-ия)*. Ten typ zakończeń uzyskał w zabytku nieco szersze rozpowszechnienie, por.: *и стретоша его князи литовъскыи* (58v), *князи смоленьскыи* (43v); *а немци пакъ прускыи* (93v) / *послаша же князи резанскыя ко Юрюю (...)* *просячи помочи* (22v), *вси князи рускыя с ними* (36v), *выехаша к нему со дары (...)* *вси князи смоленьскыя* (55), *внезапу приступиша кровопротели хрестыанскыя* (24v), *черныя люди целовали пана Андрѣя* (83); *поиде (...)* *и вси князи рускыя с нимъ* (35v), *яко гости есмо угорьскыя* (7). Jeden przymiotnik posiada formę *татарскыя (князи)* (104v), co należy traktować jako oboczną postać graficzną do *-ья*.

Z tekstu została wyekscerpowana zaledwie jedna forma fem. z końcówką właściwą neutr.: *и жалосныя слезы изливани быша* (25).

W acc. układ końcówek przedstawia się podobnie jak w nom. – przeważa użycie cerkiewnosłowiańskich form na *-ья* (po tylnojęzykowych również *-ия*), które w rodzaju żeńskim stają się typem panującym, por.: *Володимер же поима (...)* *попы корсуньскыя, (...)* *и сосуды церковныя* (18), *воя своя раснустиль во своя предѣлы Московьскыя* (51v), *яко недостоино хрестяномъ за паганья*

⁷² А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 110.

⁷³ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 239.

давати (17), Батыи же нача посылати на города рускыя (27v) / Татаром же (...) разбившимь стѣны градныя (27), поиде за свою отчину и за святыя церкви (49), людемь же возбегьшимь на церков и на коморы церковныя (32); бьяше ему держащи (...) иныя многия земли (78v), приводя к собѣ мужеския жены (16).

Zaledwie dwie formy posiadają końcówkę *-ые*: w masc. – стретоша послы смоленьскыя с челомьбитуемь (40) oraz neutr. – на Златыя ворота (23v). W zabytku poświadczanie uzyskiwała również jedna forma rodzaju nijakiego ze starą końcówką *-ая*: посла рать в Татарьская мѣста (60v).

Pozostałe formy acc. w rodzaju męskim mają końcówki synkretyczne z nom. lub gen., por.: прислал к князю Костентину кглеитовныи листы (105v), отпусти послы рускыи (10), вси приделы Тьферьскыи и повоеваша (47), яко же река (...) человеческыи скоты пояющи (81v); стретоша послы смоленьскыя (40) / и боярь (...) браньскыи и смоленьскыи, тех всих посекоша (58), и много их поимаша живых (86), приставов королевых и Витовтьовыхъ посекль (69v), вытягаше князеи литовьскыи (39), онь же пошмав их, всих князеи смоленьскыи (55), избиша много черных людеи копиш до смерти (83v).

Formy pozostałych przypadków utrzymują regularne końcówki, które nie wymagają odrębnego komentarza.

Materiał egzemplifikacyjny:

gen.: великих (24), у волынскыи (69v), достоинных (104v), у Златыи (3v), избиенных (30v), литовьскыи (57), от молодых (30), Новьгородскыи (54), паганых (34v), рускыи (5v), храбрых (29v), христоименитых (49v), ценных (26), черных (83v); великих (49v), от многих (30v);

dat.: безьдушныи (25v), ко Златыи (23), крывавыи (43), литовьскыи (58v), раслабленыи (66v), резанскыи (22), слепыи (66), по Смоленьскыи (59v), хромыи (66v); Киевьскыи (7);

instr.: единомысленныи (50), золотыи (104), литовьскыи (106v), малыи (92v), многоценныи (104v), немилостивыи (25), руськыи (50v), со многими (51), дорогими (104v);

loc.: во бурых (22), во бѣлых (22), во вѣрных (22), на Золотыи (23v), на кглеитовных (105v), Подолскыи (107); в пѣгах (22).

3.2.2. Przymiotniki miękkotematowe

Singularis

a) Masculinum i neutrum

Przymiotniki miękkotematowe rodzaju męskiego i nijakiego reprezentowane są w *Kronice supraskiej* przez niewielką liczbę przykładów.

W nom. oraz synkretycznym z nim acc. masc. nastąpiła kontrakcja wygłosowej grupy *-ш-*: *не може умь человечи сказати* (66v), *явится на рецѣ (...)* *нищи* (18v) / *взяша (...)* *Нижьни Новъгород* (52). Acc. neutr. *божие* (99) (*поменуша слово божие*) zawiera skontrahowane *-ьш-* powstałe z prasłowiańskiego formantu **-ъj-*.

Większość wyekscerpowanych z zabytku form przymiotników odmiany miękkotematowej posiada końcówki regularne dla tego typu deklinacyjnego, por.:

gen.: *Нижьнего Новъгорода* (64v);

dat.: *Новугороду Нижьнему* (55v);

loc.: *на отчемь престолѣ* (25v), *на западе лѣтнемь* (58v).

W instr. obok nieściągniętych form pojawia się przykład przymiotnika ze skontrahowaną końcówką, por.: *божшм гнѣвомь* (102v), *попущениемь божшмь* (54) / *Божшм попущениемь* (24v).

b) Femininum

Z *Latopisu supraskiego* zostały wyekscerpowane zaledwie dwie formy rodzaju żeńskiego odmiany miękkotematowej w acc.: *нас церков божшо* (62v) oraz instr.: *Божиею силою* (100).

Pluralis

Nielicznie udokumentowane w latopisie przykłady przymiotników miękkotematowych w liczbie mnogiej w większości przypadków posiadają ściągniętą końcówkę, por.: *слуги божи* (28) (nom.); *болших* (30v) (gen.), *нищим* (25v)

(dat.); *в руци божу* (26) (acc.); *во прочих* (19), *в рыжих* (22). Formy z nieskontrahowaną końcówką uzyskały realizację w gen. oraz dat.: *от ангель божих* (30v), *и по прочим рекамь* (19). Jedna forma nom. ma końcówkę wyrównaną do femininów, por.: *рече апостолом своим (...) ты пребываете прочие* (41). Accusativus w połączeniu z rzeczownikiem żywotnym przyjmuje formę równą gen.: *а прочих (муж) ископавши яму и вметаша в ню* (31).

3.3. Stopniowanie przymiotników

Analiza stopniowania przymiotników w niniejszej pracy uwzględnia formy proste (w stopniu wyższym i najwyższym) oraz złożone (w stopniu najwyższym).

3.3.1. Comparativus

Singularis

a) Masculinum

W zabytku zachowała się archaiczna forma stopnia wyższego z sufiksem *-eu-*, utrwalona w nom. masc.: *почалься мор злѣи первого* (72). Śladowe poświadczenie podobne formy uzyskały również w funkcji przysłówków, por.: *иметь ли князь великий Витовът должеи седѣти* (96v), *чи лепшеи датися имь в руки* (83v). Pozostałe formy comparativus wyekscerpowane z *Kroniki supra-skiej* tworzone są za pomocą przyrostka *-и-*, rzadziej *-еиш-*, por.: *мениш* (44) (nom.); *у старшего* (9v) (gen.); *старшего* (18v) (acc.) / *стареш* (6) (nom.); *ко старешему* (89v) (dat.). Forma acc. *болшиш* (19) posiada nieściągniętą końcówkę. Zapis acc. wykazuje synkretyzm z gen. w odniesieniu do rzeczownika żywotnego, por.: *Владимер старшего сына Вышеслава посади в Новегороде* (18v).

b) Femininum

W analizowanym zabytku została użyta zaledwie jedna forma gen. dla przymiotnika w rodzaju żeńskim: *дци стореи [старшей] сестры Скирагаилевы* (100), której nietypowy zapis może świadczyć o pomyłce kopisty.

Pluralis

Zabytek dokumentuje kilka przykładów pl. w stopniu wyższym utworzonych za pomocą przyrostka *-и-*. Są to supletywne formy gen.: *мертвых своих болших* (30v), *от великих и до меньших* (51v) oraz acc.: *послаша послы своя, лучших муж* (11).

3.3.2. Superlativus

Singularis: masculinum, femininum

Syntetyczne formy nom. masculinów oraz femininów w stopniu najwyższym zostały udokumentowane niemal wyłącznie z końcówkami odmiany złożonej: *преблагши* (15v), *преосвященши* (40v), *преосвящены* (38v) / *предобрая* (62v). Syntetyczna forma instr. w rodzaju żeńskim utrwalona została również w przykładzie: *пречистою* (71v). Pozostałe formy tworzą stopień najwyższy w sposób analityczny za pomocą przysłówków *велими* oraz *зѣло*, por.:

nom. masc.: *велик велими* (84v), *велими твердь* (59v), *храбрь велими* (12v);

nom. fem.: *велика зѣло* (32), *многа зѣло* (56v), *велими студена* (104).

Pluralis

Liczbę mnogą w stopniu najwyższym reprezentuje jeden przykład loc.: *поведеть его велими во высокых* (90).

WNIOSKI

W podsumowaniu niniejszego podrozdziału należy podkreślić, iż jedną z najistotniejszych zmian zaobserwowanych w obrębie deklinacji przymiotnika jest proces zanikania odmiany rzeczownikowej. W *Latopisie supraskim* najbardziej produktywną grupą wśród zachowanych form krótkich są przymiotniki dzierżawcze, derywowane od imion własnych za pomocą sufiksów *-овъ* (*-евъ*). Pozostałe grupy przymiotników dzierżawczych uzyskują mniej liczne poświadczenia.

Syntaktyczna funkcja form krótkich ogranicza się stopniowo do roli orzecznika, jednak w zabytku udokumentowane zostały również przykłady ich użycia w funkcji przydawki, np.: *тамо имь быть Велик день, придоша безъбожьны татарове*. W odmianie przymiotników krótkich (rzadziej w paradygmacie form złożonych) zauważalna jest tendencja do wyrównań fleksyjnych w liczbie mnogiej.

Deklinację form zaimkowych cechuje obecność elementów cerkiewnosłowiańskich w masc. gen./acc. pl. (*тверскаго*), fem. gen./dat. sg. (*святии, Рустеи, святыя, западныя*) oraz nom./acc. pl. (*хресьтянскыя, руския, церковныя*). Brak konsekwencji w użyciu synkretycznych końcówek acc. i gen. przymiotników składniowo związanych z rzeczownikami żywotnymi świadczy o niezakończonym procesie formowania się kategorii żywotności.

Wśród zachodnioruskich innowacji wymienić należy przede wszystkim kontrakcję końcówek przymiotników złożonych w nom. rodzaju męskiego, por.: *Долгоруки, смоленскы*. Interesującymi przykładami są formy długie przymiotników dzierżawczych w rodzaju żeńskim, rozpowszechnione w piśmiennictwie zachodnioruskim.

Archaiczne formy comparativus z sufiksem *-eu-*, śladowo utrwalone również w funkcji przysłówków, reprezentowane są przez nieliczne przykłady, por.: *злѣи, должеи, лепшеи*. Bardziej produktywny typ reprezentują formy stopnia wyższego utworzone za pomocą przyrostków *-и-* oraz *-еиш-*: *мениш, старшего, болших / ко стареишему*.

Stopień najwyższy tworzonego w sposób syntetyczny (*преблагыи, предобрая*) oraz analityczny (*велик велми, многа зѣло, велми студена*).

4. IMIESŁÓW

W *Kronice supraskiej* zostały udokumentowane wszystkie typy imiesłowów prostych, natomiast imiesłowu z odmianą złożoną pojawiają się w zabytku marginalnie. Różnorodność przykładów wyekscerpowanych z tekstu, nieprzystawalność osoby i liczby oraz przypadku świadczy o daleko posuniętym w języku tego okresu procesie przekształceń starych form imiesłowów przymiotnikowych.

4.1. Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego

Singularis

Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego w masc. charakteryzują się bogactwem form, świadczącym o silnym związku *Latopisu supraskiego* zarówno z tradycją cerkiewnosłowiańską, jak również z żywą wymową tego okresu.

W zabytku zostały udokumentowane formy staro-cerkiewno-słowiańskie na -ы: *бѣ Олегъ мнящися мимоиды с малою дружиною в ладях* (7), *Яды, рече, хлѣб мои* (14), *постави пороки 12 не могы розбити стены* (32), *И приде ко Каменьцо, и не могы розбити стены их Зяславлю* (32v), *изыиде горды (...)* и не *имы вида человека* (54v). W nom. sg. masc. dominują stare formy na -а/-я: *бояся* (19), *будя* (88), *возирая* (25), *глаголя* (14), *дая* (42v), *добиваяся* (61v), *доходя* (74v), *имѣя* (10), *надияся* (93v), *обретая* (61v), *приводя* (16), *прося* (105v), *разгоряся* (28v), *растляя* (16), *роздая* (6v), *соговоряся* (69), *утаяся* (39), *хваляся* (55), *не хотя* (15v), rozszerzone również na formę pl., por.: *придоша послове (...)* *прося мира и живота своєю братыи* (39v), *и на лѣто полотяне и видбляне, не чюя собе помощи ниоткуля* (78), *велици ординьскыи князи, колецаюся ему под великую службу* (81), *князь великыи Витовт со отцемъ своимъ (...)* *обадва поѣде в рать ко Яглу надияся на тыи правды* (95v). W ostatnim przykładzie nastąpiło przejście [ě] > [i]. Wykorzystanie starych form masc. i neutr. w znaczeniu pl. było częstym zjawiskiem w piśmiennictwie końca XV – początku XVI w.⁷⁴ Trzy przykłady potwierdzają użycie imiesłowów ze staroruską końcówką -а: *буда* (99), *не возма* (100v), *выма* (106v). Taki typ końcówki utrzymywał się jeszcze w zabytkach XIV w.⁷⁵ Obecność form na -а w oryginalnej części *Kroniki supraskiej* świadczy o świadomym zabiegu stylistycznym.

We wszystkich rodzajach dominują zapisy imiesłowów ze staro-cerkiewno-słowiańskim sufiksem -щ-, por.:

dat. masc.: *стоящю ему при краи моря* (29);

acc. masc.: *види насад гребуць* (29), *королевича мчаща под руку* (29v) / *уби служящего ему князя Семена Мстиславича* (62v);

⁷⁴ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 252.

⁷⁵ А.И. Соболевский, *Лекции по истории русского языка*, Москва 2005, s. 259.

nom. neutr.: *солнце криваво и луча испущая* (57v);

dat. fem.: *приходящеи русь* (9v);

acc. fem.: *види бо землю Рускую гибнуци* (32v).

We wczesnym piśmiennictwie starobiałoruskim formy ze staro-cerkiewno-słowiańskim *-щ-* były zjawiskiem powszechnym. Dopiero pod koniec XV w. częstotliwość ich zapisu w zabytkach uległa znacznej redukcji⁷⁶. Dla porównania, latopis poświadcza zaledwie kilka przykładów z sufiksem *-ч-*, por.: *посла к нему царица, рекуци* (17v); *вступи Олег на голову коневу, рекуци* (10v), *корол почаль просити князя великого Витовта, рекуци* (107); *мужи (...) не платячи* (10), *княне шлются к Володимеру, рекуци* (14v), *князи резанскыя (...) просячи помочи* (22v), *наши (...), бшочи и секучи безь милости поганых* (49), *от них заведали втамони а боискаки, приездяючи* (104v), *и ловячи в ловех пригодилося имь так* (105v). Język zabytku charakteryzuje się dominacją zunifikowanej formy nom. fem., korelującej z rzeczownikami wszystkich trzech rodzajów i liczb, por. również: *Олга (...) глаголюци* (11v), *звезда велика (...) на востоце восходящи* (58v), *река пресходящи всю землю человеческыи скоты пояюци, а сама не вмалящица* (81v), *лядскои заставе, во Высоком городе тогда суци* (101v) / *яко от рада*⁷⁷ *ему суци* (7), *приде Олег (...) несущи* (10), *стоящую ему при краи моря, стрегущи* (29), *будущи князю великому* (65), *тому с нимь во велицеи любви живуци* (79), *Ягашлу держащи стол Краковскогo крoлевьства* (79v) (w znaczeniu masc.); *царие (...) глаголюци* (17), *и они (...) сыплущи* (16v), *нѣци бо не вѣдаюци глаголють* (18), *видиша ангели, помогаюци Ярославу* (20v), *послаша послы (...) просяци* (22), *татарове (...) водяци со собою Володимера Юрьевичь* (23), *собрав епископи (...) живуци* (67v), *людие емлюци по улицамь* (82v) (w znaczeniu pl.).

Już w najwcześniejszych tekstach staroruskich wśród imiesłowów czynnych zachodzą wahania w formach przypadków, wskazujące na proces zaniku paradygmatu deklinacyjnego⁷⁸. Imiesłowy udokumentowane w zabytkach piśmiennictwa często nie są kongruentne z podmiotem w rodzaju i liczbie, por.:

⁷⁶ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, s. 289–290.

⁷⁷ рода.

⁷⁸ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 303.

видихомь ея идуще (58v), *и видя святителя плачущесея и молящесея* (70) (nom. neutr. w znaczeniu fem. oraz masc.), *гребци же сядяци* (29) (fem. pl. w znaczeniu masc. pl.). Tracą one funkcję przydawki i umacniają się przy orzeczeniu w roli predykatu. Podobne zjawiska świadczą o przekształcaniu się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w nieodmienne imiesłowy przysłówkowe⁷⁹. Badania historyków języka dowodzą, że już pod koniec XIV w. funkcjonowały one jako uformowane części mowy. Starobiałoruskie zabytki końca XV – początku XVI w. odzwierciedlają stadium przekształcania się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w przysłówkowe, co sprawia, iż ich użycie w tekstach nie jest do końca znormalizowane. Formy na *-a/-я* w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych są powszechne w latopisach z tego okresu⁸⁰. Z *Kroniki supraskiej* zostały wyekscerpowane przykłady użycia tych form zarówno w starej, jak i w nowej funkcji, por.: *и живяше Олег мир шмѣя с всеми* (10), *ино преблагши бог не хотя смерти грѣшникомь* (15v) / *и сташи на Сѣти станомь и ждуча к собѣ брата Ярослава* (24). Na gruncie białoruskim w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych rozwinęły się stare formy fem. W świeckich i religijnych tekstach znajdujących się pod wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego, a nawet w oryginalnych białoruskich utworach imiesłowy na *-уци/-юци* często wchodziły w skład archaicznej konstrukcji *dativus absolutus*⁸¹. Świadczy to o żywotności tego zwrotu w języku białoruskim omawianego okresu. *Kronika supraska* dokumentuje szereg podobnych przykładów, aczkolwiek w tekście pojawiają się również starsze konstrukcje z formą celownika, por.: *Игореви же ходяци по Олгови* (8v), *принесь к митрополиту ту будуци князю великому Ивану Михаиловичу* (65), *неколи будуци тому славному господарю* (78v), *князю Глѣбу сядяци во Смоленсте и нача не в послушани быти* (103v) / *стоящю ему при краи моря, стрегуци обою пути* (29), *суццю же ему в Нимцах* (96v), *а князю великому Витовту тогды держащю Лучесь* (100), *посхотевшию же князю Скиригаилу ехати* (103). Obecność form celownika we fragmentach pochodzących z oryginalnej części zabytku skłania do przypuszczenia, iż został tu zastosowany zabieg stylistyczny mający na celu archaizację języka.

⁷⁹ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 361.

⁸⁰ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 251–252.

⁸¹ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 308–309.

Pełne formy imiesłowów zachowane zostały w nielicznych przykładach: *явися солнце криваво и луча испущая (57v), приходящеи русь да вѣдають у старшего папы (9v).*

Pluralis

W formach pl. konsekwentnie pojawiają się zapisy ze staro-cerkiewno-słowiańskim *-и-*. Tylko w dwóch przykładach zostały odnotowane formy nom. masc., por.: *ласкаюче (26), пустяче (22) / бшоуце (69v), могуце (58), мучаце (98), приходяце (79), просяче (81), рекуце (9v), секуце (26v)*. Stare formy nom. masc. na *-e* funkcjonowały w białoruskim piśmiennictwie XV–XVI w. w roli okolicznika i podobnie jak formy fem. sg. na *-учи/-ючи* uległy procesowi adverbializacji⁸², na co wskazują przykłady z *Latopisu supraskiego*: *и яшася греци по се, рекуце (9v), князи же резанские (..) не пустяче ко городом своимь (22), Смоленяне же не могуце терпѣти насилтя от иноверных ляхов (58), и людие же видивъши вопл его, влачаху его на вече, бшоуце мало не до смерти (69v).*

Pozostałe przykłady reprezentują imiesłowy złożone o regularnych końcówkach w gen. i dat., por.:

gen.: *ссущих (27)*;

dat.: *бшоуцимся (27), зовуцимся (99), суцимь (11), творяцимся (23), хотяцимь (27).*

W udokumentowanej formie dat. fem.: *владѣюцьмь (100v)* jer jest graficznym odpowiednikiem [e].

4.2. Imiesłowy czynne czasu przeszłego

Zachowane w zabytku formy imiesłowów czynnych czasu przeszłego I, kontynuują odziedziczoną z praszłowiańszczyzny repartycję sufiksów, uzależnioną od tematu bezokolicznika: tematy spółgłoskowe przyjmują sufiks *-ъш*, zaś samogłoskowe – sufiks *-въш*. Podobnie, jak w przypadku imiesłowów czasu

⁸² Ibidem, s. 308.

teraźniejszego, dominują formy deklinacji rzeczownikowej. Formy imiesłów czynnych czasu przeszłego II, wchodzące w skład złożonych form czasu przeszłego oraz trybu przypuszczającego, zostały omówione w rozdziale poświęconym czasownikowi. Złożona forma tych imiesłów nie uzyskała realizacji w tekście latopisu.

Singularis

Nominativus masc. charakteryzuje się normatywnym rozwojem końcówek uzależnionych od tematu bezokolicznika: -в (-въ) bądź zerem morfologicznym w tematach spółgłoskowych, por.: *Мамаи же, то видевъ, и побержѣ* (50v), *всими сими полькы вооружився поиде на царя Темир-Кукляя* (56v), *князь велики Евнутеи, выскотив, убежить во гуры* (88), *иже воротися вѣдав смерть канову* (31v), *онъ же честив и дарив его любовию, отпусти, рекъше к ним* (55), *князь пакъ Янушь, зять его, забыв добра приде князю великому Ягашлу* (93v), *не достоитъ ти царьствовати изгнав царя* (41), *приставися князь великии (...) княжив 12 лѣт* (40v), *се мужъ корьсунянинъ, именемъ Анастась, стрели, написав сице на стрелѣ* (16v), *он, наредився в одной жонкы порты, да за дорогою вышелъ* (96v), *отслуживъ обедню, таки в ризах взялъ одинъ жребии* (65), *Баты же послушав совѣта Дмитрова, иде во Угры* (32v), *отпусти послы рускыи и почтив их* (10), *вчинилъ есми стерега своєї головы почюв, што на мене лихо мыслить* (92), *Ярослав же совокупив русь и варяги, и словени приде противу им* (19v), *Володимер (...) убоявся бѣже за море* (13) / *не поиде король немецкы Магнушь к Новгороду ратию и не дошед взя город Орехов* (39), *царь же Тактамышъ перешед Оку взя град Серьпоховъ* (51), *и пришедъ князь Михаило станеть на Риши* (77v), *и шед ратию, взя ратию Ростов и позжже* (35v), *и самъ шед сед на Воложескомъ царьствши* (50v).

W kilku przykładach została zachowana archaiczna formacja *вземь* (11), *воземь* (32), *воземьши* (63) (*вземь дань поиде домов; Батыи же воземь город и слышавъши о Даниле; она же (...) воземьши ножь*), powstała od dawnego bezokolicznika z samogłoską nosową. Podobne formy były rozpowszechnione w zabytkach staroruskich. W procesie dalszego rozwoju języka nastąpiła unifikacja tego imiesłowu na wzór form fem. Pod koniec XV w. imiesłów *вземь* / *вземьши* całkowicie wyszedł z użycia w żywym języku, zachował się jedynie

w zabytkach piśmiennictwa, również w wariantach *озем(ши)* i *возем(ши)*⁸³. Tekst *Kroniki supraskiej* poświadcza takie przykłady dla sg. i pl. W zabytku pojawiają się błędne formy masc. w znaczeniu fem.: *пришедь же Ольга ко гробу мужа своего, и плакала по немь* (11v), *жонце двѣ ходили покладывати княгиню в камнату, положив да вон поидуть* (96v) oraz pl.: *и пришед панове (...) не добыв города, прочь пошли* (78).

Podobnie, jak w czasie teraźniejszym, imiesłowy czynne uprzednie charakteryzują się stopniową unifikacją form do nom. sg. fem. prowadzącą do naruszenia systemu deklinacyjnego oraz wahań w rodzaju i liczbie. Krótkie formy imiesłowów przymiotnikowych zaczęły umacniać się w roli części imiennej orzeczenia i tym samym przekształcać się w nieodmienne imiesłowy przysłówkowe. Język *Latopisu supraskiego* dokumentuje szereg przykładów, w których nastąpiła unifikacja form starego nom. fem. dla wszystkich rodzajów i liczb, por.:

сама (...) пришедиши посла послов своих (11v), *отпуцена бысть в Киев, повчившися у патриарха* (12), *великия княгини слышавъши от людеи* (96v); *Батыи же воземь город и слышавъши о Даниле* (32), *князь великыи Витовть умышливъши ему по своему хотению* (67v), *еще же и турускы царь честь велику и многи дары и подавши* (79), *отшедиши от города Смоленского князь вликии*⁸⁴ *Скиригаило* (100), (w znaczeniu masc.); *болгары же видивши* (5v), *они же, слышавши безъконечну его силу* (10v), *слышавши дрѣвляне (...)* i *здумавши* (11), *они докопавши сѣни*⁸⁵ *градскую* (16v), *татарове приехавши ко Златымь воротамь* (23), *они (...)* *объехавши весь город* (23v), *татарове же искавши их* (27v), *полци Александровы, видевъши падение шатра того* (30v), *а иным мнози узвени бывши* (31), *людие же видивъши вопл его* (69v), *князи и панове и вся земля, дорадивъшися* (84), *немци пакъ прускии услышавши тая дѣла* (93), *ничего не починавши, остали* (95v), *посекши лѣсь город муровали Каменець* (105v), *ляхове (...)* *до рады не допустивши* (108) (w znaczeniu liczby mnogiej).

⁸³ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 312.

⁸⁴ Таки zapis pojawia się w latopisie.

⁸⁵ Таки zapis pojawia się w latopisie.

Takie uogólnione formy pojawiają się w białoruskich zabytkach końca XV w., jednak jeszcze długo utrzymują się stare imiesłowy w pl. na *-ше*⁸⁶. W przykładzie *смолвилши* (88) zapis *л* na miejscu sufiksального *в* należy traktować jako hiperpoprawną formę powstałą pod wpływem czasowników typu *был*, w których fonetyczna wartość *л* była równa [ɫ]⁸⁷.

Udokumentowane w zabytku przykłady użycia formy na *-ши* w konstrukcji „celownika niezależnego” również świadczą o adverbializacji tych części mowy, por.: *бывъшися обоимъ полкомъ* (33), *неколи будуци тому славному господарю, бывъши ему во своемъ граде* (78v), *царю сему Давлад-Бердию немного время побывши и тому мимо шедшию* (81v), *а князю Святославу, стоявши у города и бивши пороки град Имястиславль* (99v). Paralelnie, nawet w oryginalnej części latorpisu, bywa stosowana forma dat. masc.: *бывшию покусну вѣтру* (9), *Борису же възвратившуся с воины* (19v), *посхотевшию же князю Скиригаишу ехати за Днепро* (103), *и умерцу Вышеславу* (18v), *сему же малому Солтану шедшию на царство* (81v).

Pojedyncze złożone formy imiesłowów pojawiają się w dat. oraz acc. masc., por.: *показавшему* (49v); *седѣвшего* (69v).

Zabytek dokumentuje również jeden przykład acc. fem.: *явльшюся* (58v).

Pluralis

Niepełny paradygmat deklinacyjny imiesłowów czasu przeszłego w pl. jest reprezentowany przez rzeczownikowe formy nom. oraz zaimkowe dat. W nom. zostały zachowane nieliczne przykłady na *-ше*; zdecydowana większość form pl. charakteryzuje się uogólnioną do fem. sg. końcówką *-ши*, por.: *выехавше* (22), *отшедше* (23v), *послушавше* (32v), *пришедше* (22), *совещавше* (69v). W tekście pojawiła się forma *рекше* użyta w znaczeniu sg.: *онъ же честив и дарив его любовишо, отпусти, рекше к ним* (55).

W dat. konsekwentną realizację uzyskuje zaimkowa odmiana imiesłowów, które często wchodzą w skład konstrukcji dativus absolutus: *и какъ нешошедшмяся полькомъ за три или за четьры стреления* (94), *татаром же*

⁸⁶ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 311.

⁸⁷ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 258.

(...) *разбившимъ стѣны градныя возыдоша на валь* (27), *симъ же старешинамъ ординскимъ слышавшимъ*, (...) *и придоша сами* (82). Pozostałe przykłady: *бившимъ* (27v), *возбегшимъ* (32), *изъшедшимъ* (27), *покорившимся* (16v), *попленившимъ* (26), *пришедшимъ* (10v), *ступившимся* (101), *услышавшимъ* (29), *хотевшимъ* (65v).

4.3. Imiesłowy bierne czasu teraźniejszego

Użycie imiesłowów biernych czasu teraźniejszego w tekstach staroruskich nie było częstym zjawiskiem i odbywało się głównie pod wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego⁸⁸. Również starobiałoruskie zabytki poświadczają ten typ imiesłowów niezwykle rzadko, co świadczy o ich stopniowym zaniku w żywym języku⁸⁹.

Singularis

W *Latopisie supraskim* nieliczne przykłady imiesłowów biernych czasu teraźniejszego są reprezentowane zarówno przez formy proste, jak i złożone. Oba warianty imiesłowów pojawiają się w zabytku paralelnie, por. materiał egzemplifikacyjny:

Formy proste:

nom. masc. i neutr.: *гонимъ* (20v), *изнемогъ* (23v); *невѣдомо* (27);

dat. masc.: *зовему* (79);

loc. neutr.: *нарицаемѣ* (101).

Formy złożone:

nom. masc. i fem.: *зовемыи* (78v); *водимая* (16);

dat. masc.: *зовемому* (78v);

loc. masc. i neutr.: *зовемемъ* (78), *нарицаемемъ* (80v).

W loc. odnotowany został wpływ odmiany miękkotematowej, co wyrażają zapisy z końcówką *-емъ* zamiast *-омъ*: *зовемемъ*, *нарицаемемъ*.

⁸⁸ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 276.

⁸⁹ А.М. Булька, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 300–301.

Pluralis

Zabytek dokumentuje zaledwie trzy przykłady imiesłówów biernych współczesnych w pl. – dwie złożone formy nom. i dat.: *зовемья* (80); *побежаемымь* (31v) oraz niezłożoną formę acc.: *ведомы* (47). Na uwagę zasługuje nom. imiesłowu *зовемья* (*ти же (...) зовемья дѣиспоты*), w którym nastąpiło wyrównanie do acc. z cerkiewnosłowiańskim wariantem końcówki.

4.4. Imiesłowy bierne czasu przeszłego

System fleksyjny imiesłówów biernych czasu przeszłego reprezentowany jest przez formy dawnej odmiany rzeczownikowej i zaimkowej. W zależności od wygłosu tematu bezokolicznika są one tworzone za pomocą sufiksów *-н-*, *-ен-* oraz *-м-*. Wczesne zabytki starobiałoruskie praktycznie nie odnotowują imiesłówów biernych czasu przeszłego z sufiksem *-нн-*. Takie formy zaczęły pojawiać się dopiero w zabytkach XVI–XVII w⁹⁰. W *Kronice supraskiej* imiesłowy tego typu nie zostały poświadczone.

Singularis

W liczbie pojedynczej najobszerniejszą grupę stanowią formy nom. wszystkich rodzajów, por.:

nom. masc.: *благословлень* (59v), *наречень* (65v), *отпущен* (33), *побежень* (16), *погребен* (11), *положень* (40v), *посрамлень* (12), *поставлень* (33), *совершень* (21), *сохранень* (34v), *убиень* (15); *коруновань* (97v), *послан* (9); *взять* (24), *прять* (32);

nom. neutr.: *изложено* (3), *изымано* (101), *наречено* (28v), *повелено* (41), *положено* (25), *явлено* (91); *избито* (100), *побито* (101);

nom. fem.: *заложена* (33), *крещена* (7), *освещана* (33), *основана* (21v), *отпущена* (12), *положена* (38v), *прощена* (40v), *священа* (36v).

Jest to niewątpliwie związane z ich syntaktyczną funkcją orzecznika, por.: *Игор (...) погребен бысть у Корстения города* (11), *совершень бысть град*

⁹⁰ A.M. Булыка, A.I. Жураўскі, I.I. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 305.

Киев (21), *приставися князь велики (...)* а *положень бысть на Москве* (59v), *приставися княгина Семенова Настасья (...)* и *положена бысть во церкви святого Спаса на Москве* (38v). Na uwagę zasługują konstrukcje z użyciem neutr. niezłożonych imiesłowów biernych na *-но, -то*. Ten typ imiesłowów nie znalazł dotąd jednoznacznej interpretacji w literaturze wschodniosłowiańskiej oraz polskiej. Przedmiotem dyskusji jest kwalifikacja gramatyczna formy imiennej wchodzącej w skład konstrukcji oraz określenie kategorii strony tego typu orzeczeń, zwłaszcza przykładów z opuszczonym słowem posiłkowym. Imiesłowy bierne na *-но, -то* w bezosobowych konstrukcjach pasywnych częste są w języku polskim, ukraińskim oraz rosyjskim⁹¹. *Kronika supraska* potwierdza podobne przykłady, przy czym przeważają konstrukcje ze słowem posiłkowym *бысть*: *повелено бысть Алексью владыце во Царьгород ити на митрополию* (41), *избито бысть вои много множество, князеи и бояр* (100), *побежени быша литовьски вои (...)* и *побито бысть много их* (101) / *из Немець ми явлено* (91). Należy podkreślić, że prawie wszystkie z nich pojawiają się w oryginalnym *Latopisie wielkich książąt litewskich*. Najprawdopodobniej są one efektem wpływu polszczyzny. Jak zauważa G. Shevelov orzeczenia na *-но, -то* w konstrukcjach składniowych z rzeczownikami rodzaju nijakiego należy uważać za osobowe, por.: *избрание лѣтописания изложено въкратце* (3)⁹².

Forma dat. posiada regularną końcówkę *-у*: *Василеику же убиену бывшию и повержену на лещь* (25), zaś acc. został wyrównany do gen.: *Дмитра же изведоша язвена* (32).

W liczbie pojedynczej najwyższą frekwencją odznaczają się formy deklinacji rzeczownikowej. Imiesłów złożony został udokumentowany zaledwie jeden raz: *князь Скиригаило (...)* *наречены во светомь крещени Иоан* (103).

Pluralis

Podobnie jak w sg., również w pl. przeważają formy nom. Paralelnie z dawną końcówką *-и* udokumentowana została także, wyrównana do acc. masc. lub

⁹¹ A. Bolek, *Charakterystyka morfologiczno-syntaktyczna imiesłowów piśmiennictwa Rusi Moskiewskiej XVI–XVII wieku*, Kraków 1990, s. 139–140.

⁹² G.Y. Shevelov, *Orzeczenia bezpodmiotowe odimiesłowowe na -но, -то w języku polskim przed rokiem 1450*, „Slavia Orientalis” 1963, t. 17, nr 3, s. 393.

fem., końcówka *-ы*: *зажжени* (11v), *побежени* (101), *предани* (32v), *приведени* (39), *розмани* (37) / *изъбиены* (27), *побиены* (49v), *позъжены* (24), *ранены* (83v). W zabytku pojawia się również jedna forma acc. masc.: *обрете у поли повержены вежи их* (47v) oraz nom. fem.: *слезы изливани быша* (25).

Odmiana złożona w zabytku jest reprezentowana przez dwie normatywne formy gen. i dat.: *избиеных* (30v), *воверженым* (11).

Uwagę zwracają morfologiczne warianty imiesłowów derywowanych od tego samego tematu bezokolicznika: *изъбиены*, *побиены* / *избито*, *побито*. Podobne przykłady były częstym zjawiskiem w tekstach starobiałoruskich, zaś we współczesnych gwarach białoruskich ich występowanie jest uzależnione od terytorium: na północy i wschodzie przeważają imiesłowy na *-т-*, zaś na południu i zachodzie – imiesłowy z sufiksem *-н-*⁹³.

WNIOSKI

Przeprowadzona w niniejszym podrozdziale analiza form imiesłowowych pozwoliła sformułować kilka istotnych wniosków, dotyczących zmian w obrębie systemu deklinacyjnego badanej części mowy. W latopisie zaznacza się tendencja do zaniku imiennych cech fleksyjnych imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego i przeszłego, czego wyrazem jest przewaga zunifikowanej formy nom. fem. w odniesieniu do rzeczowników wszystkich rodzajów i liczb, por.: *приде Олез (...) несущи, татарове (...) водящи со собою Володимера Юрьевичь; турускы царь честь велику и многи дары и подавши, людие же видивши во пл его*. Występują one przeważnie w funkcji imiesłowu przysłówkowego nieodmiennego, co świadczy o ich adverbializacji w języku starobiałoruskim badanego okresu. Jednocześnie dość wysoką frekwencją w analizowanym zabytku odznaczają się stare formy na *-а/-я* w odniesieniu do nom. masc. W obrębie imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego odnotowano niewielką liczbę poświadczeń form fleksyjnych odmiany złożonej, por.: *испущая, служащего, творящимся*.

Zdecydowanie niższą frekwencją użycia charakteryzują się imiesłowy biernie, reprezentowane w zabytku przez formy proste oraz złożone czasu teraźniejszego

⁹³ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 304–305.

go: *гонимь, невѣдомо, зовему / зовемыш, водимая, зовемому* (sg.), *ведомы / зовемыя, побежаемымь* (pl.) i czasu przeszłego: *благословлень, коруновань, наречено, крещена / наречены* (sg.), *предани, приведени, ранены / избиеных, воверженьм* (pl.).

Na uwagę zasługują konstrukcje pasywne w funkcji orzeczenia złożone z imiesłowu biernego czasu przeszłego neutrum oraz słowa posiłkowego *бысть* lub bez niego: *повелено бысть Алексѣю владыце, избито бысть вои много / из Немець ми явлено*, które powstały najprawdopodobniej w wyniku oddziaływania języka polskiego.

FLEKSJA WERBALNA

W języku staroruskim czasowniki charakteryzowały się bogatym systemem czasów odziedziczonym jeszcze z epoki prasłowiańskiej, co ma swoje odzwierciedlenie w tekście analizowanego zabytku.

1. TRYB OZNAJMUJĄCY

1.1. Czas teraźniejszy⁹⁴

Singularis

Czasowniki 1 os. sg. w *Latopisie supraskim* konsekwentnie realizują, normatywną dla języka staroruskiego, końcówkę, będącą efektem stosunkowo wczesnego przejścia u Słowian wschodnich samogłoski nosowej w *-y/-ю*⁹⁵: *беру* (94v), *живу* (88v), *иду* (11v), *не вступаюся* (92), *даю* (92), *не доверяю* (91v), *иму* (14), *слышу* (17), *не хоцю* (13v), *сужю* (55v). Udokumentowane w zabytku czasowniki atematyczne zachowują w 1 os. sg. staro-cerkiewno-słowiańską końcówkę *-мь*: *есмь* (28v), *не свѣмь* (103). Czasownik *быти* przyjmuje również formę

⁹⁴ O funkcjonowaniu form czasu teraźniejszego oraz przyszłego w *Latopisie supraskim* por. również: K. Grabowska, *Sposoby wyrażenia praesens i futurum w „Kronice supraskiej”*, „Linguodidactica” 2016, t. 20, s. 95–104.

⁹⁵ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 333.

есми: но азъ *есми* князь (7v). Podobne formy 1 os. spotykane są już we wcześniejszych zabytkach białoruskich oraz częściowo w północno- i południoworuskich⁹⁶. Przypuszcza się, że taka postać czasownika *быти* jest staroruską kontynuacją formy prasłowiańskiej, która pojawiała się zamiast *есмь* przed [i]⁹⁷.

Formy 2 os. sg. w starobiałoruskich zabytkach posiadały przeważnie końcówkę *-шь*, która powstała wskutek dążenia do redukcji starego *-шу*. Podobne formy zaczęły ujawniać się w staroruskim piśmiennictwie świeckim od XIII w. W cerkiewnych zabytkach XII–XIII w. zachowała się końcówka *-шу*⁹⁸, traktowana przez badaczy jako dziedzictwo staro-cerkiewno-słowiańskie⁹⁹. *Kronika supraska* dokumentuje oba warianty czasownika, paralelnie występujące w tekście: *живешь* (90v), *не вѣдаешь* (90v) / *хочешь ли* (13v), *умедлиши* (32v). Obecność starej końcówki w zabytku należącym do *pierwszego zводу* jest z pewnością wynikiem przeniknięcia takich form wyrazów z wcześniejszych latopisów, którymi posługiwał się białoruski kronikarz. Z upływem czasu coraz częściej w zabytkach starobiałoruskich pojawiły się wariantywne zapisy w postaci *-шь* i *-ш*¹⁰⁰.

Dla zabytków staro(biało)ruskich normatywną końcówką w 3 os. sg. było *-ть*. Odróżnia to języki wschodniosłowiańskie od cerkiewnosłowiańskiego. Miękką końcówkę obserwuje się w nich jeszcze przed zanikiem jerów, o czym może świadczyć pisownia *Ewangeliarza Ostromira* z 1057 r.¹⁰¹ Zgodnie z teorią fonetyczną powstanie takiej końcówki na gruncie prasłowiańskim wiąże się ze zmianą indoeuropejskiego **-ti*¹⁰². Poczynając od XIV w. rozpowszechniała się ona niezależnie od koniugacji w rękopisach starobiałoruskich¹⁰³.

Oprócz form na *-ть* w piśmiennictwie białoruskim wcześniej zaczęły pojawiać się również warianty z *-m*, zapisywanym nad wersem. Taki typ końcówki był szeroko rozpowszechniony w zabytkach z końca XVI i z XVII w.¹⁰⁴

⁹⁶ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 252.

⁹⁷ Н.Н. Дурново, *Избранные работы по истории русского языка*, Москва 2000, s. 292.

⁹⁸ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 336.

⁹⁹ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 241–242.

¹⁰⁰ А.М. Булыка i in., *Мова беларускай...*, s. 172.

¹⁰¹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 204.

¹⁰² Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 449.

¹⁰³ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 243–245.

¹⁰⁴ А.М. Булыка i in., *Мова беларускай...*, s. 174.

W *Latopisie supraskim* konsekwentną realizację uzyskuje końcówka *-ть*, będąca normą dla języka starobiałoruskiego, por.: *емьлеть* (47), *живеть* (90v), *зоветь* (19v), *идеть* (11), *можеть* (72v), *течьть* (72v); *биеть* (99), *бываеть* (15), *воюеть* (99v), *въпиеть* (20), *кочюеть* (81v), *отвечаеть* (91v), *отпуцаеть* (81v), *пишеть* (9v), *подабаеть* (88v), *посылаеть* (47), *проливаеть* (99v); *велить* (93), *лежить* (105v), *мерить* (99), *молвить* (95v), *мыслить* (92), *проводить* (92v), *стоить* (99). Forma *нѣсть* (9v) odzwierciedla kontrakcję dwóch występujących obok siebie samogłosek *e*. W dwóch przykładach formy sg. zostały użyte w znaczeniu pl., por.: *яже приходить от наших земель, да будут неврежены ничим, а месячное възмутъ* (9v); oraz pl. w znaczeniu dualu, który w okresie powstawania zabytku był kategorią zanikającą: *рече ко Осколоду и Диру: «Вы не естъ князи, а ни княжого роду»* (7v).

We współczesnych językach wschodniosłowiańskich w formach 3 os. sg. czasu teraźniejszego wygłosowa spółgłoska przyjmuje postać bądź twardego *-т*, bądź też miękkiego *-ть* i *-ць* < *-тъ*¹⁰⁵. W języku białoruskim końcówki form 3 os. sg. (czasu teraźniejszego i przyszłego) zależą od typu koniugacyjnego. W II koniugacji obserwuje się końcówkę *-ць* (*маўчыць*, *сядзіць*), natomiast czasowniki I koniugacji utraciły wygłosową spółgłoskę i przyjmują formę *бярэ, кажа, нясе*¹⁰⁶. W zabytku została również odnotowana forma nietematycznego czasownika *ес ли* (23), w której brak wygłosowego *-ть* należy potraktować jako błąd powstały w trakcie spisywania tekstu. Na zależność końcówki od typu koniugacyjnego w południowo-zachodnich dialektach białoruskich zwrócił uwagę już J.F. Karskij, dodając, że niekiedy czasowniki z tematem na *-e* (I koniugacja) mogą wpływać na formę czasowników na *-и*¹⁰⁷.

Dualis

W zabytku nie zachowały się formy dualis czasu teraźniejszego. Udokumentowane w *Kronice supraskiej* czasowniki wyrażające znaczenie liczby podwójnej przyjmują postać liczby mnogiej, por.: formę 2 os. *имаеце* (17) (*и посла Владимир*

¹⁰⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 204.

¹⁰⁶ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 440.

¹⁰⁷ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 255–256.

ко царама Василю а Костонтину: «Сеи град ваю сильныи взях и слышу, ако сестру цмаете) oraz 3 os. докончають (88v) (а докончають межи себе князь Кестутеи велики и велики князь Олгирд). W pierwszym przykładzie obserwuje się wpływ III koniugacji czasowników na końcówkę, jednak zachowany został stary temat *цма-*.

Pluralis

Formy 1 os. pl. w języku staroruskim posiadały kilka wariantywnych końcówek, z których podstawową była końcówka *-мь*. *Kronika supraska* nie odnotowuje takich zapisów, konsekwentnie natomiast zaświadcza formy zakończone na *-мь*, por.: *идемь* (7); *ся воюемь* (91), *даемь* (94v), *докончаемь* (95v), *надѣемься* (99v). Takie zapisy nie są normatywne dla zabytków języka staroruskiego. Najprawdopodobniej są one wynikiem zaniku jerów, które w okresie powstania zabytku nie miały już wartości fonologicznej, a były jedynie znakiem graficznym. W jednym przypadku odnotowana została forma czasownika atematycznego na *-м*: *цмем ти ся* (9), w którym dodatkowo nastąpiło wyrównanie końcówki do III koniugacji czasowników. Opuszczenie w pisowni *ѣ* jest zapewne pomyłką kopisty. Zapis *цмем* swoją formą przypomina czasownik posiłkowy, używany w czasie przyszłym złożonym, który nigdy nie występował w języku staroruskim samodzielnie. Dlatego należy potraktować taką formę jako błędny zapis.

Oprócz wspomnianej wyżej końcówki *-мь*, staroruskie zabytki dokumentują również obecność czasowników na *-ме*, *-мо* i *-мы*¹⁰⁸. W *Latopisie supraskim* został udokumentowany przykład ilustrujący obecność jednej z wymienionych wyżej końcówek: *есмо* (7). Taka forma końcówki (obok *-мы*) jest często spotykana w zabytkach południowo-zachodniego obszaru Białorusi¹⁰⁹ oraz języka ukraińskiego, w którym zachowała się do dnia dzisiejszego¹¹⁰. Swoją historią może ona sięgać języka indoeuropejskiego¹¹¹. W drugiej połowie XVI w. – pierwszej

¹⁰⁸ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 294.

¹⁰⁹ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 247.

¹¹⁰ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 259.

¹¹¹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского...*, s. 463

połowie XVII w. formy z taką końcówką stanowiły w zabytkach starobiałoruskich wariant dla form na *-мъ*¹¹².

W przykładzie *седѣмь* (6v) nastąpiło wyrównanie analogiczne do czasowników koniugacji na *-o/-e*, por. odpowiedni fragment z *Latopisu Nikiforowskiego*: *Были суть 3 братья: Киш, Щек, Хорив, иже съдѣлаша сии град и згыбоша, мы же сѣдим, платяче дань роду их, козаром* (6v)¹¹³.

Nieliczne udokumentowane w zabytku formy 2 os. pl. konsekwentnie realizują końcówkę *-те*, por.: *знаете ль* (23v), *есте* (12v).

System fleksyjny w 3 os. pl. jest w zabytku realizowany stosunkowo regularnie, chociaż nastąpiły również wyrównania analogiczne pomiędzy poszczególnymi typami koniugacyjnymi. Dotyczy to form czasowników *хочють* (9v) / *хотять* (34v) oraz *глаголють* (103). Jak zauważa J.F. Karskij, takie wahania w zabytkach starobiałoruskich były możliwe, chociaż niezbyt częste¹¹⁴. W pierwszym przykładzie obserwuje się wahanie pomiędzy pierwotną koniugacją na *-o/-e* oraz koniugacją na *-i*, którą dla tego czasownika utrwalił współczesny język rosyjski.

W języku białoruskim obserwuje się natomiast formy 3 os. pl. ukształtowane według starego typu koniugacyjnego na *-o/-e*. Dla zabytków staro(biało)ruskich normatywną była końcówka *-ть*. Takie czasowniki dominują w *Kronice supraskiej*, jednak pojawiają się tu również formy na *-т*, por.: *женуть* (20v), *идуть* (11v); *добывають* (91v), *не починають* (95); *входять* (9v), *просять* (82), *стоять* (15v), *творять* (10), *ходять* (92); *суть* (17) / *шлются* (14v); *поклоняются* (79).

1.2. Czasy przyszłe

W zabytkach piśmiennictwa staro(biało)ruskiego spotykane są trzy rodzaje czasu przyszłego: jeden prosty oraz dwa złożone. W *Kronice supraskiej* czas złożony II, stanowiący połączenie słowa posiłkowego *буды* i imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-l-*, nie został odnotowany¹¹⁵.

¹¹² А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 247.

¹¹³ Н.Н. Улащик, *Никифоровская летопись*, [w:] Н.Н. Улащик (red.), *ПСРЛ*, т.35, Москва 1980, s.19.

¹¹⁴ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 264.

¹¹⁵ Por.: K. Grabowska, *Sposoby wyrażenia praesens...*, s. 100–103.

1.2.1. Czas przyszły prosty

Singularis

Wyodrębnienie się czasu przyszłego prostego związane jest z rozwojem kategorii aspektu w języku staroruskim. Czas przyszły prosty tworzony był od czasowników dokonanych, chociaż zabytki piśmiennictwa odnotowują również formy powstałe od czasowników niedokonanych¹¹⁶. W analizowanym latopisie zjawisko to potwierdzają następujące przykłady: *азь буду тобѣ в срѣци и во пріязнь* (14), *аще се изьбудется, то самъ крестцуся* (17), *аще ся крестиши, то и се получиши и царьство небесное примеши, и с нами единовѣрень будеши* (17), *пойду пленю землю Алксандрову* (28). Pozostałe formy 1 os. sg. wyekscerpowane z zabytku tworzone są od tematów czasowników dokonanych: *пойду* (28), *приведу* (14v), *приду* (69), *реку* (78v); *выеду* (94v), *приму* (15); *избавлю* (34v), *пленю* (28), *сохраню* (35), *створю* (17), *убию* (14).

System koniugacyjny czasu przyszłego prostego posiada takie same końcówki, jak czas terażniejszy, co sprawia, że nie ma pomiędzy nimi różnic formalnych. Jednak należy zauważyć, że w 2 os. sg. pojawiają się tylko formy z zachowaną starą końcówką *-ши*, por.: *будеши* (17), *приведеши* (15); *возмеши* (14), *ся крестиши* (17), *получиши* (17), *примеши* (17), *не сотвориши* (17v), a w przypadku czasownika atematycznego *-си*: *вдаси* (15).

Licznie poświadczone w zabytku formy 3 os. sg. zachowały końcówkę *-ть*. Zaledwie w paru przypadkach odnotowano w czasownikach zwrotnych samo *-т*: *будеть* (18), *наидеть* (93v), *сидеть* (99v), *сядетъ* (83), *поведеть* (90), *пойдетъ* (92v), *потечеть* (72v), *утечеть* (96v); *озябеть* (88); *велить* (96), *вженеть* (91v), *надеть* (91v), *повелить* (81v), *пожьнеть* (99), *посееть* (99), *пошлетъ* (9v), *приженеть* (92), *скажетъ* (29), *станеть* (77v), *убежить* (88); *выступитъ* (94), *испуститъся* (96v), *оставитъ* (93v), *отмиритъся* (99), *посадитъ* (56v), *поспешитъ* (88v); *вдасть* (31), *не дастъ* (19), *иметь* (91v), *предастъ* (7) / *изьбудетъся* (17), *не явитъся* (18v).

¹¹⁶ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 354.

W południowo-zachodnich gwarach białoruskich powszechnym zjawiskiem było opuszczanie w 3 os. sg. wygłosowej końcówki *-ть*¹¹⁷. Podobne przykłady uzyskały realizację w języku analizowanego zabytku głównie w funkcji praesens historicum: *рече писаніе: Сынъ ослушлывъ пршмь мєсть, надѣюци бо ся силе своєи погібнуть* (34v), *Днепръ течеть из Оковскаго лѣса и потече на полудень. А Двина (...) вниде во море Вяряжское* (72v) / *И со всімы вои поєде Олег на конех и в караблех* (9), *Слышав же се Володимер в Новигорде, яко Ярополк убил єсть Олга, и убоявсь бѣже за море* (13), *Вяряжско же побѣже с двора* (15), *Святополкъ бѣжи в Печенигы* (20), *прибѣже во пустыню межи Чехы и Ляхы* (20v), *Князь (...) види знеможение града (...), посылаеть владыку своего* (47). W czasowniku *пршмь* nastąpiła redukcja nieakcentowanej końcówki, zaś w formach *побѣже*, *бѣже*, *прибѣже* – wyrównanie do I koniugacji.

Dualis

Przykłady dualu czasu przyszłego prostego w zabytku nie zachowały się. Ich miejsce zajmują formy pl.: *И посласта ко Исколоду и Диру: «Яко гости єсмо угорьскія, идемь во Грекы, Олга князя, Игоря княжича; придете к намь к родомь своимь».* Они же *придоста* (7).

Pluralis

W 1 os. pl. poświadczona została jedna forma czasu przyszłego z końcówką *-мо*: *яко предамо ти Ярополька* (14v). Pozostałe formy niemal bez wyjątku posiadają końcówkę *-мь*: *пойдемь* (56v); *возмемь* (56v), *поймем* (11), *поищемь* (6), *скажемь* (15v), *умремь* (27); *возвратимься* (103v), *победимь* (56v), *попленимь* (56v), *посадимь* (56v), *не почюдимься* (79).

Nieliczne przykłady 2 os. pl. mają regularną końcówkę *-те*: *оттнете* (69), *не сошлетєся* (55v); *положите* (69), *пристроите* (11v); *выдасте* (16v), *не дастє* (17).

Formy 3 os. pl., podobnie, jak 3 os. sg. cechuje wahanie wygłosowego *-ть/-т*, jednak ze znaczną przewagą tych pierwszych, por.: *пойдуть* (76v), *придобудуть* (89);

¹¹⁷ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 208.

погибнуть (34v); *вѣмутъ* (9v), *изгадають* (96v), *приженуть* (94), *примуть* (41); *не запомнятъ* (85), *оступятъ* (91), *посадятъ* (83), *пустятъ* (32v), *убиють* (15) / *будут* (9v), *дадутся* (93v), *нарочются* (28), *соберутся* (32v).

W latopisarstwie starobiałoruskim formy czasu przyszłego prostego, oprócz swojej podstawowej funkcji, mogły wyrażać zakończoną jednokrotną czynność w przeszłości¹¹⁸. W zabytkach piśmiennictwa spotykane są przykłady użycia czasu teraźniejszego w podobnej funkcji, aczkolwiek mogły one oznaczać również długotrwałą czynność w przeszłości. Taki zabieg stylistyczny, polegający na konflikcie formy i treści, ma na celu ożywienie opowiadania, wprowadzenie dodatkowego napięcia i emocjonalności¹¹⁹. *Latopis supraski* notuje obok form czasu przyszłego liczne przykłady czasowników świadczących o formalnej zbieżności z czasem teraźniejszym lub przyszłym prostym, jednak odnoszące się do wydarzeń z przeszłości, por.: *князь (...) види знеможение града (...), посылаетъ владыку своего* (47), *и князь велики Витовт отвечаетъ отцу своему* (72v), *князь велики Кестутеи вѣда, што князь (...) живетъ со князем великимъ Ягашломъ* (90v) / *Ярослав же (...) приведе варягы, бояся отца своего, но бог не дастъ дияволу радости* (19), *т пришедь князь Михаило станеть на Рши* (77v), *и он, наредивъся в одной жонкы порты, да за другою¹²⁰ вышель, да испустится из города, утечетъ во Немыци* (96v).

1.2.2. Czas przyszły złożony I

Czas przyszły złożony I oznaczał czynność, zachodzącą bezpośrednio po momencie wypowiedzi, a tworzony był w języku staroruskim poprzez połączenie bezokolicznika niedokonanego z osobową formą czasownika¹²¹. Najczęściej w funkcji słowa posiłkowego wykorzystywane były: *имамъ* (*иму*), *хочю*, *начьну*, *почьну*, *учьну*, *стану*. Czasowniki te, wyrażając formalnie czas przyszły, wносиły do wypowiedzi dodatkowe modalne znaczenia zamiaru, pragnienia zrobienia

¹¹⁸ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 184.

¹¹⁹ Т.П. Рогожникова, *Стилистика форм praesens historicum в житийных текстах «Макариевского цикла»*, s. 73, [online] http://www.library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0088594.pdf (dostęp 14.06.2011 r.).

¹²⁰ *другою*

¹²¹ М.Б. Иванова, *Историческая грамматика...*, s. 67.

czegoś (*хочю*), konieczności (*имаць*) bądź początku czynności (*начьну, почьну, учьну, стану*)¹²². W okresie wyodrębniania się języka białoruskiego złożony system form czasowników posiłkowych ulegał stopniowemu uproszczeniu, ograniczając się do użycia dwóch form: *имаць* oraz *буду*. Po raz pierwszy użycie przykładu z *буду* zostało odnotowane w gramocie księcia Korybuta z 1388 r.: *будемь держа*¹²³. Nowa forma uzyskała szerokie rozpowszechnienie w zabytkach piśmiennictwa zachodnioruskiego XV w., wypierając stopniowo użycie innych czasowników w funkcji słowa posiłkowego¹²³. Sprzyjał temu fakt, że czasownik *буду* jako jedyny nie posiadał dodatkowego znaczenia modalnego, dzięki czemu mógł wyrażać tylko sens czasu przyszłego. Piśmiennictwo wschodnioruskie rozpowszechniało połączenie *буду* + bezokolicznik w znaczeniu czasu przyszłego dopiero w XVII w.¹²⁴ W analizowanym zabytku nie został udokumentowany żaden przypadek użycia takiej formy czasu przyszłego, nawet w oryginalnej części kroniki powstałej już na terenie WKL. Być może było to związane z dążeniem autora do archaizacji języka najmłodszego chronologicznie fragmentu, w celu stylistycznego ujednoczenia wszystkich części składowych zabytku.

Singularis

W *Kronice supraskiej* odnotowano najwięcej przykładów czasu przyszłego złożonego I z użyciem czasownika *почати*, por. 3 os. sg.: *почнеть держати* (89v), *почнеть жаловатися* (90v), *почнеть приездити* (90), *почнеть просити* (95) / *послати восхоцеть* (80v), *иметь седѣти* (96v), *начнеть жаловатися* (91). Co ciekawe, wszystkie użyte formy z czasownikiem posiłkowym *почати* znajdują się w końcowej, oryginalnej części latopisu i są użyte w znaczeniu czasu przeszłego. Zabytek dokumentuje również formy ze słowami posiłkowymi *хотети* oraz *имети*: *стояти имаць* (16v), *имѣти иму* (14), *хочю поведати* (78), *хоцю креститися* (17v), *хоцю поняти* (13v) (1 os. sg.), *не имаеши исцелити* (17v), *хоцешу избыти* (17v) (2 os. sg.), *иметь седѣти* (3 os. sg.).

¹²² А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 252.

¹²³ Ibidem, s. 252, 256–257.

¹²⁴ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 287.

W piśmiennictwie starobiałoruskim odnotowane zostały również nieliczne syntetyczne formy czasu przyszłego z użyciem czasownika *умы*, które zachowały się we współczesnych gwarach południowo-białoruskich oraz w języku ukraińskim, por.: *будумы, помпебоватимемь*¹²⁵. *Latopis supraski* podobnych przykładów nie dokumentuje.

Dualis

Liczba podwójna, formalnie wyrażona za pomocą liczby mnogiej, poświadczona została w postaci *не имаемь дати* (17v).

Pluralis

Zabytek dokumentuje jedynie formy 3 os. pl. utworzone za pomocą czasownika posiłkowego *почати*, por.: *почнуть говорити* (94v), *почнуть пытати* (94).

1.3. Czasy przeszłe¹²⁶

1.3.1. Aoryst

W języku staroruskim istniały dwie formy prostego czasu przeszłego: aoryst i imperfectum. Pierwszy z nich był najbardziej rozpowszechnionym środkiem wyrażającym zdarzenia, mające miejsce w przeszłości. Oznaczał on jednorazową, zakończoną czynność, skutek czego częściej wiązał się z perfektywnym znaczeniem.

Aoryst najczęściej spotykany był w gatunkach narracyjnych oraz w piśmiennictwie urzędowym i gramotach. Stan języka zabytków epoki ogólnoruskiej świadczy o żywotności tej kategorii czasu w okresie ich powstania. Badania językoznawców dowodzą, iż aoryst zanikał na obszarze wschodniosłowiańskim nierównomiernie. W wyniku postępującego rozwoju kategorii aspektu i coraz

¹²⁵ А.М. Булька, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 254–255.

¹²⁶ O funkcjonowaniu form czasów przeszłych w *Latopisie supraskim* por. również: K. Smoktunowicz, *Unifikacja form czasu przeszłego w języku staroruskim na przykładzie „Kroniki supraskiej”*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2011, t. 11, s. 259–267.

częstszego użycia perfectum dla wyrażenia uniwersalnego czasu przeszłego, formy aorystu najwcześniej przestały być używane na obszarze południowym, natomiast w dźwińskich i nowogrodzkich gramotach XIV–XV w. były jeszcze zjawiskiem powszechnym. Przypuszcza się, że w żywym języku Słowian wschodnich, formacja ta wyszła z użycia w XII–XIII w., zaś jej obecność w północno-ruskich tekstach późniejszego okresu należy traktować jako przejaw tradycji piśmienniczej¹²⁷. Za brakiem aorystu w mowie Słowian wschodnich przemawia jego błędne użycie, które wyraża się, przede wszystkim, mieszaniem 3 os. pl. z formami 3 os. sg. imperfectum¹²⁸.

Aoryst był czasem przeszłym powszechnie używanym we wczesnych redakcjach latopisów białoruskich, zwłaszcza we fragmentach przepisanych ze staroruskich protografów, natomiast praktycznie nie uzyskał poświadczenia w białoruskich zabytkach o charakterze urzędowym oraz w apokryfach i utworach hagiograficznych przetłumaczonych z języka polskiego¹²⁹. Dla wielu starobiałoruskich tekstów XV – początku XVI w. charakterystycznym zjawiskiem stało się używanie niewłaściwej konstrukcji aorystu, liczby i osoby, a także mieszanie 3 os. pl. z 3 os. sg. imperfektu¹³⁰. W piśmiennictwie WKL czas ten traktowano jako stylistyczny środek archaizujący i element tradycji piśmienniczej, o czym może świadczyć jego zastosowanie w oryginalnej części latopisów zachodnioruskich¹³¹. *Kronika supraska* potwierdza obecność form aorystu w całym tekście, jednak w oryginalnej części wykazuje on niższą frekwencję, niż w ogólnoruskiej, pochodzącej ze starszego protografu.

Singularis

Latopis supraski dokumentuje kilka form aorystu w 1 os. sg. W jednym przykładzie uzyskała realizację forma nowego aorystu sygmatacznego *придох* (14), pozostałe stanowią aoryst sygmataczny I: *взях* (17), *испытых* (17v), *убояхся* (14).

¹²⁷ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 206–207.

¹²⁸ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 279.

¹²⁹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 368.

¹³⁰ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 210.

¹³¹ Ibidem, s. 208.

W czasownikach *видиx* (28), *увидиx* (18) dokonał się proces przejścia [ě] > [i], charakterystyczny dla gwar południowobiałoruskich i północnoukraińskich¹³².

Najliczniej reprezentowaną w zabytku grupę form aorystu w sg. stanowią przykłady 3 os., w której została zachowana pierwotna odmiana. Czasowniki o tematach spółgłoskowych oraz należące do II koniugacji ze zredukowanym sufiksem *-ну-* konsekwentnie realizują końcówkę *-e*, przejętą z aorystu asygnatycznego, por.: *вниде* (14v), *живе* (7v), *заяляже* (15), *иде* (3v), *изнеможе* (30v), *изыде* (5v), *обретеса* (65v), *оседе* (14v), *побѣже* (12v), *поиде* (3), *полѣзе* (15), *помозе* (35v), *посѣтиже* (20v), *приведе* (7v), *привезе* (100), *приде* (3v), *рече* (7v), *спаде* (13), *сѣде* (13v), *умре* (6v); *изъгибе* (67), *разверзе* (62). Najobszerniej udokumentowana w zabytku grupa czasowników tematycznych na samogłoskę ma formę aorystu równą tematowi bezokolicznika: *бися* (5), *взя* (4v), *воева* (15), *восхоте* (45v), *въста* (6), *вызва* (55v), *жда* (88), *заповеда* (9v), *изыма* (60v), *нача* (15v), *оста* (55v), *осыпа* (3), *перееха* (48), *поби* (4), *повоева* (9), *поеха* (3v), *позна* (69), *поима* (18), *посла* (13v), *поча* (82v), *приеха* (10), *присла* (97v), *прия* (9), *прогна* (54), *прозвася* (6v), *разумѣ* (69), *согна* (63v), *сокры* (67), *ста* (12), *сѣбра* (10v), *уби* (22v), *хоте* (12); *бежа* (15), *благослови* (39), *вели* (17), *возвратися* (12), *возлюби* (33), *воспротивися* (62), *възложи* (10v), *възмутися* (21), *вкуси* (10v), *возложи* (7v), *встави* (9), *вступи* (10v), *не вѣли* (10), *заложу* (19), *затвори* (15), *збесися* (42), *избезумися* (16v), *исцели* (68), *княжи* (7), *крести* (3), *мсти* (4), *навчи* (3), *наполни* (28), *оженися* (27v), *окружи* (31), *остави* (8v), *отбежа* (10v), *отпусти* (33), *победи* (20), *повели* (63), *повѣси* (35v), *погоре* (66), *позолоти* (4v), *положи* (73), *посади* (7), *постави* (3), *построи* (10), *премучи* (60v), *преставися* (4), *приклони* (12v), *приложи* (19v), *пристави* (4v), *прослави* (18), *пусти* (12v), *разболися* (19), *разграби* (20v), *разъдели* (50v), *расточи* (60v), *роди* (16), *родися* (15), *соверши* (68v), *сотвори* (9), *сподоби* (29), *стрели* (16v), *устави* (12), *утверди* (10), *учинися* (70), *хвали* (30), *ходи* (66), *явися* (57v).

W przykładach *не восхоти* (47) oraz *прозри* (18) końcówka *-и* jest wynikiem fonetycznego przekształcenia [ě] bądź wyrównania do form IV koniugacji. W jednej formie pojawia się zredukowana końcówka w postaci *-ь* na miejscu normatywnego *-e*: *придѣ Свѣтополкъ с печениги на Ярослава* (20).

¹³² Dokładniej o tym zjawisku w rozdziale *Fonetyka*, s. 48–50.

Niekiedy w jednosylabowych (nie licząc przyrostka) formach aorystu 2 i 3 os. sg. mogła pojawiać się końcówka *-тъ*, będąca wyrównaniem do czasu teraźniejszego: *дасть*, *сѣсть*, *начать*. Podobne przykłady stosunkowo często można spotkać w żywotach świętych i w latopisach¹³³. *Kronika supraska* również dokumentuje takie formy, por.: *Поручена же ему бысть стража морская, воспрять же святое крещение, и живя посреде роду своего поганого, и наречено бысть имя ему Филип (28v), в 6 час дни бысть сѣча велика над римляны (29v), и приде к Володимеру, и взять я, такоже и град Галичь, иньи города многи (32v), приде на Русь Киприянь, митрополить киевъскыи и всея Руси, и прять его князь великыи и с честию великою (51)*. Przez dodanie końcówki *-тъ* takie czasowniki stają się tożsame z formami czasu teraźniejszego używanego w funkcji *praesens historicum*¹³⁴.

Czasowniki atematyczne reprezentowane są przez następujące przykłady: *вда (18v)*, *да (63v)*, *имѣ (13v)*. Na szczególną uwagę zasługuje w tej grupie czasownik posiłkowy *быти*, który miał dwa warianty aorystu: pierwszy utworzony od tematu bezokolicznika, natomiast drugi – od tematu *бѣ-*. Przypuszcza się, że ostatnia forma mogła pierwotnie wyrażać znaczenie imperfektu¹³⁵. W *Latopisie supraskim* zostały udokumentowane przykłady 1 os. sg. *бѣх (103)* oraz 3 os. obu liczb: *бѣяша (49v)*, *не бѣ (6)* i *би (11)*, jako rezultat fonetycznej zmiany [ѣ].

Dualis

W *Kronice supraskiej* poświadczenie uzyskały przykłady dualu reprezentowane wyłącznie przez formę 3 os., por.: *вопросиста (6v)*, *княжиста (7)*, *подняста (15)*, *познаста (23v)*, *пайдоста (6v)*, *посласта (17v)*, *прибегоста (20v)*, *придоста (7)*, *спросистася (6v)*, *стояста (23v)*, *узриста (6v)*, *умолиста (17v)*; *бѣста (29)*. O małej produktywności tej kategorii świadczą przykłady użycia form liczby mnogiej, które stopniowo wypierały dualis, por.: *Аскольдъ и Дирь седоша во граде и владоша ими (6v)*, *разболишася у Володимера очи (17v)*.

¹³³ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 297.

¹³⁴ Ze względu na pewną trudność w interpretacji podobnych form dokładniej zostały one omówione przy opisie czasu przyszłego prostego.

¹³⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 256.

W zabytku został udokumentowany przykład błędnego użycia liczby podwójnej w znaczeniu pojedynczej: *Олег (...) посласта ко Исколоду и Диру* (7).

Pluralis

Reprezentacją 1 os. pl. jest kilka form aorystu sygmatycznego I: *писахом* (80), *убихомь* (11); *видихомь* (58v), *не сотворихомь* (99), zaś 2 os. – zaledwie jedna: *убисте* (11v).

Najobszerniejszą egzemplifikację posiadają przykłady 3 os. Wśród czasowników tematycznych spółgłoskowych, obok form nowego aorystu sygmatycznego, pojawia się również stary aoryst, por.: *вызидоша* (32), *вынесоша* (41), *зажгоша* (12), *идоша* (23), *изыдоша* (17v), *изьсекошася* (12), *не могоша* (5v), *нападоша* (27), *обретоша* (30v), *отбегоша* (31), *отсекоша* (69), *падоша* (41), *погребоша* (7v), *пожьгоша* (22v), *поидоша* (22v), *посекоша* (35v), *приведоша* (39v), *придоша* (9), *принесоша* (82), *разыидошася* (70), *рекоша* (11), *седоша* (6v), *убегоша* (12), *уведоша* (17v) / *рѣша* (6). Formy starego aorystu sygmatycznego są tworzone również od czasowników II koniugacji, w których został zachowany sufix *-ну-*, por.: *згибоша* (6v), *изьвергошася* (41), *повергоша* (34v), *свергоша* (29v), *состигоша* (39) / *вкинуша* (69v), *поменуша* (99), *потъкнуша* (34v). Pozostałe przykłady 3 os. pl. reprezentują formy aorystu sygmatycznego II utworzonego od czasowników z tematem samogłoskowym: *бишася* (27), *взяша* (22), *владоша* (6v), *возрадовашася* (30v), *восташа* (5v), *выбиша* (31v), *выслаша* (9), *гнаша* (33), *здумаша* (83), *зобрашася* (6), *изгнаша* (41), *изьбиша* (23), *иняша* (74), *искончашася* (24), *мьроша* (84v), *начаша* (6), *обраша* (64v), *отяша* (39v), *поведаша* (13v), *поимаша* (39v), *показаша* (23v), *поковаша* (84v), *послаша* (10v), *почаша* (22), *пояша* (12v), *приехаша* (48), *разбиша* (9), *раскопаша* (9), *сковаша* (59), *соделаша* (6v), *содумаша* (67), *сташа* (22), *убиша* (36v), *узяша* (23), *яша* (23); *видиша* (20v), *возлюбиха* (26), *воспятишася* (26), *всадиша* (59), *дивишася* (30), *затворишася* (16v), *изгориша* (11v), *иступишася* (99v), *молиша* (50), *оградиха* (32), *омрачиха* (31v), *оскверниша* (15v), *осьтупиша* (22v), *отпустиша* (58), *оттвориша* (58), *погьнаша* (85v), *пограбиша* (64v), *положиша* (36), *поплениша* (22), *посадиша* (17v), *потопишася* (31), *преставишася* (72), *пригониха* (22v), *проводиха* (62v), *не пропустиша* (73), *просиша* (12v), *пустиша* (22), *розграбиша* (70),

смиришиася (38), *сотворишиа* (9), *стояшиа* (37v), *сретошася* (48), *убояшася* (9), *устрошиа* (11), *утопишиа* (84).

W zabytku udokumentowane zostały również nieliczne przykłady aorystu w 3 os. pl. utworzone od czasowników nietematycznych, por.: *бышиа* (17v), *вдашася* (100v), *воздашиа* (101v), *выдашиа* (34v), *не дашиа* (6).

W starobiałoruskich zabytkach XV – pierwszej połowy XVI w. typowym zjawiskiem było użycie nieprawidłowej formy aorystu, odnoszące się najczęściej do osoby lub liczby¹³⁶. Podobne zapisy świadczą o regresie tej kategorii morfologicznej. W *Kronice supraskiej* znalazły liczne poświadczenia podobne przykłady, por. użycie formy liczby pojedynczej w znaczeniu podwójnej lub mnogiej: *и под двою лѣтъ Синеусь и братъ его Триур умре* (6v), *а иноплеменници град осьтупишиа Резань декебря в 16, а в 21 взяшиа и и пожьгоша все, а князя Юря уби и князеи то всих, и поидоша на Коломьну* (22v), *князь велики Швитригаило посла на них князя Михаила, киевського воеводу, а и с нимь посла иных князеи рускых. И побихиа пана Петраша Монкирдовича и литву, а иных поима на Копачех. И оттоле поиде ко Жеславлю, и Жеславл возме того же дни, пожьже, а людеи много в полон поведоша* (75) oraz pl. zamiast sg.: *Князь Дмитреи Юрьевичь Шемяка изымаша брата своего (...) и выымаша ему очи, а самь сяде на великомь княжени на Москве* (87). Ponadto często pojawiają się nieprawidłowe zapisy aorystu, zbliżone formalnie do imperfectum, por.: *епископъ же Куриль идяшиа со Бѣлаозера, и пришед на мѣсто, идеже убиень бысть князь Юри* (25), *бивъшиася обоимь полком, побежяшиа угры, и гнашиа до реки Дуная и стояшиа по побѣде 3 лѣта* (33).

1.3.2. Perfectum

W rozwoju języka staroruskiego perfekt okazał się najbardziej trwałym czasem przeszłym, który stopniowo zaczął zajmować miejsce aorystu i imperfectu. Pierwotnie był on tworzony wyłącznie od czasowników dokonanych i oznaczał czynność, odbywającą się w przeszłości, której rezultaty są odczuwalne w momencie mówienia. Perfectum było tworzone w sposób analityczny, poprzez połączenie czasownika *есмь* w odpowiedniej osobie z imiesłowem czynnym czasu przeszle-

¹³⁶ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 210.

go na *-ль*. Przejmując stopniowo funkcję zanikającego aorystu i imperfectum, czas ten tworzony był również od czasowników trybu niedokonanego i oznaczał ogólnie czas przeszły¹³⁷.

W latopisach złożona forma 3 os. perfectu spotykana była jeszcze często, ale jej użycie wiązało się bardziej z tradycją piśmienniczą, niż z żywym językiem¹³⁸. Częstotliwość stosowania samego imiesłowu w funkcji praeteritum w języku staroruskim zaczyna gwałtownie wzrastać w XII–XIII w.¹³⁹, przy czym w 1 i 2 os. czasownik posiłkowy utrzymuje się znacznie dłużej. Wczesny zanik słowa posiłkowego w 3 os. wszystkich liczb językoznawcy tłumaczą faktem, iż zaimki osobowe w języku staroruskim były używane rzadko, w związku z czym wykładnikiem osoby w formach perfectum mogło być jedynie słowo posiłkowe *есмь*. Przy 3 os. przeważnie pojawia się rzeczownik w roli orzeczenia, który wskazywał na subiekta czynności¹⁴⁰. Zdaniem G.A. Chaburgajewa słowa posiłkowe są używane w analitycznej formie perfectum wyłącznie w roli wykładnika osoby, jako synonimy zaimka osobowego, a o utracie przez nie cech czasownika może świadczyć również użycie przeczenia *не* przy imiesłowie na *-ль* (przeczenie przy czasowniku *есмь* było niemożliwe ze względów semantycznych), por.: *еси не взяли, оже еси не ставилъ послуховъ, есме не чували*¹⁴¹, *не рушив есмо* (92).

Singularis

Analiza przykładów perfectum w *Latopisie supraskim* pozwala stwierdzić, że przeważają formy syntetyczne, co świadczy o daleko posuniętej ewolucji tego czasu.

W latopisie poświadczenie uzyskały analityczne oraz syntetyczne formy 1 os. sg. Stary wariant słowa posiłkowego *есмь* w piśmiennictwie starobiało-

¹³⁷ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 173.

¹³⁸ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 304.

¹³⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 232.

¹⁴⁰ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 283.

¹⁴¹ Г.А. Хабургаев, *Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке*, [w:] *Вестник Московского Университета. Серия филология*, № 4, Москва 1978, s. 45–46.

ruskim notowały jeszcze gramoty XIII–XIV w., jednak równocześnie w zabytkach zaczęła pojawiać się nowa forma *есми*, która z czasem stała się dominującą¹⁴², por.: *вчиниль есми* (92), *слышаль есми* (55). W latopisie został również odnotowany przykład z błędnie użytą formą czasownika posiłkowego w 1 os. pl.: *не рушив есмо* (92). Pozostałe wyekscerpowane z zabytku przykłady 1 os. przyjmują syntetyczną postać z wykładnikiem osoby w postaci zaimka: *не азъ начал* (14), *я не вчинил* (92). W jednym przykładzie forma perfectum pojawia się bez zaimka osobowego, por.: *прошед страны и языки, не видих такова* (28).

Formy 2 os. zachowują w większości przypadków pierwotną postać z czasownikiem posiłkowym *еси*: *взал еси* (45v), *добыл еси* (107), *еси уедьналь* (94v). Tylko jeden przykład potwierdza nowy typ perfectum z zaimkiem osobowym w roli wykładnika osoby: *ты не вѣриль* (92).

Zdecydowana większość przykładów 3 os. reprezentuje syntetyczną formę czasu przeszłego z imiesłowem w funkcji praeteritum, por.: *бился* (86v), *быль* (66v), *возрель* (17), *вынял* (106v), *выпустиль* (69v), *добиль* (52), *дошель* (52), *ездиль* (33), *ель* (25v), *заставил* (107), *заступиль* (26v), *захотель* (105v), *издобылся* (11), *княжил* (4), *крестил* (70v), *крьл* (33), *мужествовал* (30), *оставиль* (93), *отпустиль* (65v), *переступил* (95v), *пиль* (25v), *побежаль* (50), *подвел* (46), *поехаль* (29v), *поменул* (41), *помыслиль* (28), *посажаль* (106v), *послаль* (50), *послушаль* (41), *не поспел* (88), *почалься* (72), *пошол* (4v), *прибежаль* (20v), *приездиль* (54), *приказаль* (24), *приняль* (66v), *пришел* (106v), *сел* (6), *служиль* (25v), *слышаль* (28), *собрався* (91v), *старостил* (108), *стретиль* (88v), *уехалъ* (53), *узриль* (101), *умерл* (10), *ходиль* (41v), *хотель* (73). Odnotowano zaledwie dwa przykłady starego perfectum ze słowem posiłkowym *есть*, por.: *убил есть* (13), *утопль есть* (27). Jak już wspomniano wyżej, formy 3 os. najwcześniej utraciły czasownik posiłkowy, a stosunkowo częste użycie dawnego perfectum w kronikach, zwłaszcza tych starszych, należy tłumaczyć wpływem tradycji piśmienniczej¹⁴³.

Należy dodać, że imiesłowy rodzaju męskiego na spółgłoskę tylnojęzykową lub *с, з* we wczesnych zabytkach piśmiennictwa białoruskiego używane były

¹⁴² А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 189–190.

¹⁴³ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 304.

z wygłosowym -ль. Tradycyjne formy zapisu są spotykane w tekstach staro-białoruskich jeszcze na początku XVI w., jednak już od końca XV w. pojawiały się także przykłady bez wygłosowego -ль, por.: *бѣгль, могль, неслъ / бегъ, могъ, несь* itp.¹⁴⁴ W *Kronice supraskiej* znalazły odzwierciedlenie obie formy perfectum, chociaż zdecydowaną większość stanowią tradycyjne zapisy: *выбегл* (106v), *остерегл* (92), *посекль* (69v), *прибегль* (50), *рекл* (91v) / *облекься* (70), *пас* (62), *принесь* (65).

Stosunkowo wcześniej w żywej białoruszczyźnie zaszła zmiana wygłosowego -ль na [ɥ] w czasownikach rodzaju męskiego na samogłoskę. W zabytkach pozostających pod silnym wpływem tradycji piśmienniczej ten proces nie został jednak odzwierciedlony konsekwentnie¹⁴⁵, o czym może świadczyć również pisownia *Kroniki supraskiej*, por. pr.: *князь же сынъ ея Святослав, возмужав и бысть храбръ велми* (12), *и тамо женивъся и крестивъся в латыньскую вѣру* (52v), *Витовът же весну всю стоял, колко бивъся и тружавъся и не може его выстояти* (59v), *и в Смоленсте быв и зборовал* (71), *а как услышав то князь великы Витовть* (93v)¹⁴⁶.

Zdecydowanie mniejszą liczebność wykazują syntetyczne formy perfectum 3 os. w rodzaju żeńskim i nijakim, por.:

fem.: *была* (15v), *вдовѣла* (107v), *не дошла* (85), *запустела* (66v), *обломилася* (19v), *огнила* (10v), *плакала* (11v), *приходила* (66v), *собралася* (97), *сталася* (91v), *стояла* (44);

neutr.: *большало* (81v), *не бывало* (100v), *было* (10v), *двигнулося* (41), *досталося* (38v), *минуло* (3v), *ся остало* (77), *ся посмотрѣло* (106), *пригодилося* (105v), *проявилося* (91), *сотворилося* (63), *не стало* (97), *ся учирило* (78v), *учинилося* (91), *шло* (73).

Dualis

W analizowanym latopisie pojawiła się jedna konstrukcja perfectum w 2 os. liczby podwójnej: *отшла еста* (20).

¹⁴⁴ A.M. Булыка і in., *Мова беларускай...*, s. 195–196.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 198.

¹⁴⁶ Dokładniej to zagadnienie jest omówione w rozdziale *Fonetyka*, s. 74–75.

Pluralis

W zabytku nie uzyskała poświadczenia żadna forma 1 os. pl. Jedyny udokumentowany przykład 2 os. przyjmuje postać analitycznej formy perfectum z czasownikiem *есте* w roli słowa posiłkowego, por.: *есте выѣхали* (55).

W 3 os. przeważającą większość stanowią syntetyczne konstrukcje z imiesłowem w roli perfectum: *были* (87v), *взяли* (106), *возрадовалися* (92v), *вставили* (89v), *забрали* (108), *зазвонили* (83v), *записалися* (91), *звали* (89v), *жаловалися* (62), *кликнули* (92v), *колибалися* (87), *любили* (89), *огърабили* (108), *окормили* (106), *молвили* (83v), *муровали* (105v), *нашли* (105), *остали* (83v), *переняли* (17), *переступили* (83), *не повоевали* (24), *покорилися* (5v), *помогали* (107), *поняли* (6), *не почали* (105), *пошли* (92v), *приехали* (47v), *приходили* (73), *созвали* (108), *стояли* (45), *угонили* (105v), *удавили* (95v), *учинили* (88), *ходили* (96), *не хотели* (58), *целовали* (83). Forma tradycyjnego dwuczłonowego perfectum ze słowem posiłkowym *суть* jest reprezentowana zaledwie przez jeden przykład: *были суть* (6v).

Odnotowane w zabytku formy pl. przyjmują uniwersalną dla wszystkich rodzajów końcówkę *-и*, genetycznie odnoszącą się do rodzaju męskiego.

1.3.3. Imperfectum

W języku staroruskim imperfectum oznaczało długotrwałą, powtarzającą się bądź składającą się z kilku aktów czynność w przeszłości. Zdaniem językoznawców czas ten najwcześniej uległ zanikowi, a jego funkcję przejęło stopniowo perfectum. Uważa się, że w żywym języku wyszedł z użycia w XII w.¹⁴⁷, jednak w tekstach był jeszcze stosowany. Najczęściej takie konstrukcje czasu przeszłego są spotykane w tekstach stosujących styl podniosły oraz w narracyjnych fragmentach latopisów¹⁴⁸. Jak zauważa J.F. Karskij, pojawienie się podobnych form w zabytkach zachodnioruskich należy traktować jako świadomy zabieg stylizacyjny, mający na celu upodobnienie do wzorców cerkiewnosłowiańskich¹⁴⁹.

¹⁴⁷ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 341.

¹⁴⁸ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 206.

¹⁴⁹ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 292.

Obecność imperfectum w latopisach białoruskich jest stosunkowo częsta nawet w oryginalnych fragmentach, co świadczy o silnym oddziaływaniu tradycji piśmienniczej na język zabytków¹⁵⁰.

Singularis

Latopis supraski dokumentuje tylko jeden przykład 1 os. sg.: *слышах* (98).

Dosyć bogatą realizację w analizowanym zabytku uzyskuje 3 os. We wszystkich przykładach formy takie są tworzone od czasowników niedokonanych, por.: *бежаше* (26v), *бываше* (79v), *бяхе* (12v), *веляше* (14), *вопяше* (69v), *вытягаше* (39), *глаголаше* (56v), *держаше* (4), *не домышляшеся* (17v), *живяше* (10), *изимяше* (59v), *лежаше* (40), *любяше* (15v), *не можаше* (20v), *мужствоваше* (29), *мысляше* (14), *подаваше* (84v), *посылаше* (80v), *пребываше* (28v), *приехалаше* (56), *сияше* (58v), *служаше* (81), *стояше* (29), *хотяше* (79v), *ядяше* (82v). Należy zauważyć, że autor nie zrezygnował z użycia form imperfectu nawet w oryginalnej części *Kroniki supraskiej*, co świadczy o świadomym zabiegu stylistycznego ujednoczenia całości tekstu.

W *Kronice supraskiej*, podobnie jak w wydaniach F. Skoryny oraz w innych zabytkach zachodnioruskich¹⁵¹, często występuje mieszanie form 3 os. sg. imperfectu z aorystem tejże osoby w liczbie mnogiej., por.: *Уведавши же се оканни устремишася на него, бежаше люди во городъ* (26v), *Изымаше смолянне Петрыку; Князь великыи Семень Ивановичъ посла во орду князя Федора Глѣбовича, а с нимъ кылычеи Федор Шубачев а Иминь. Вытягаше князеи литовьскых* (39), *Князь Василеи московскыи Ивановичъ и Патрикеи Наримонть приехалаше в Новьгород, и прияше их новьгородци* (56), *И ту изимяше князя Родислава и приводаша его нужею к великому князю Витьвту* (59). Udokumentowane zostało również użycie nieprawidłowej liczby, por.: *а то в него служиль, хлѣбъ его ель, а чашю пиль, то за любовь его не може служити никому же, но желажу вся дни живота своего* (25v), *и zde же явишася в полку Александрове б мужеи храбрых, иже мужствоваше с нимъ крипко* (29v).

¹⁵⁰ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 206.

¹⁵¹ Ibidem, s. 207.

Dualis

Latopis supraski dokumentuje jeden przykład 3 os. liczby podwójnej: *правда же истинна с нимъ ходиста* (25v).

Pluralis

Liczba mnoga imperfectum reprezentowana jest wyłącznie przez przykłady w 3 os., por.: *бияхуся* (12), *бяху* (31v), *влачаху* (69v), *глаголаху* (27), *желлаху* (25v), *жряху* (16), *зажиглаху* (98), *запцраху* (98), *зваху* (27), *зовяхуся* (6), *идяху* (18v), *имяху* (5v), *кладяху* (98v), *крадаху* (16v), *можяху* (27v), *мучаху* (99), *нарицаху* (15v), *носяху* (16v), *обещеваху* (26), *плакахуся* (23v), *подимаху* (98), *приносяху* (26), *прихожаху* (80v), *резахуся* (27), *сбцраху* (98), *служаху* (81), *не смеяху* (27), *стояху* (46v), *стрежаху* (32), *тыкаху* (98v), *хожьдаху* (29v), *хотяху* (13v), *ядаху* (82v).

Staroruską innowacją było dodanie do form 3 os. sg. i pl. końcówki czasu teraźniejszego *-ть*. Takie konstrukcje pojawiają się wprawdzie również w zabytkach scs., ale są niezwykle rzadkie, por. *Kodeks supraski: прѣсташеть*¹⁵². W *latopisie* zostały odnotowane dwie takie konstrukcje: *приносяхуть* (80v), *служахуть* (79v). Dwukrotnie odnotowane zostało użycie nieprawidłowej formy imperfectu: *жьреху* (15v), *изнеможеху* (16v), co (obok mieszania form imperfectu 3 os. sg. z aorystem 3 os. pl. oraz użyciem nieprawidłowej liczby) świadczy o regresie omawianego czasu w okresie powstania zabytku.

1.3.4. Plusquamperfectum

Na gruncie wschodniosłowiańskim spotykane były dwa warianty czasu zaprzęszłego: odziedziczona jeszcze z prasłowiańszczyzny konstrukcja imiesłowu na *-ль* z imperfectum *блхъ* w odpowiedniej formie lub tzw. „imperfektywnym aorystem”¹⁵³ *бѣхъ* oraz nowsza, w której obok imiesłowu na *-ль* pojawia się perfekt od *быти*. W zabytkach staroruskich nowa forma czasu zaprzęszłego zaczęła

¹⁵² Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 232.

¹⁵³ Ibidem, s. 237.

rozpowszechnić się w XIII w. Słowo posiłkowe w perfekcie wcześniej uległo zanikowi. W związku z tym konstrukcja nowego plusquamperfectum redukuje się do dwóch wyrazów i ma postać *быль привель*¹⁵⁴. Jak zauważa N.N. Durnovo, stara forma spotykana była jeszcze w XIV w., a nawet później, ale wyłącznie w utworach kompilowanych, czerpiących ze źródeł XI- i XII-wiecznych. Zabytki staroruskie podają zdecydowanie więcej przykładów nowej konstrukcji czasu zaprzeszłego, która w tekstach zachodnioruskich utrzymała się do XVI–XVII w.¹⁵⁵ Plusquamperfectum oznaczało czynność w przeszłości uprzednią w stosunku do innej czynności. Należy jednak zauważyć, że – równolegle ze starym znaczeniem – w zabytkach staroruskich mogło być używane również w znaczeniu aorystu¹⁵⁶. W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane formy plusquamperfectum w pierwotnym znaczeniu oraz przykłady użycia niezależnie od chronologii zdarzeń w przeszłości, por.: *потомъ пакъ учинилося великое знамение: князь великии Ягашло далъ былъ Полтескъ брату своему Скиригашту, и они его не приняли* (91), *ты мнѣ не вѣривъ, а се тые грамоты, записалися были на нас, но бог насъ остерегл* (92), *и уже взявъ былъ Литовскои земли по Велию реку, а и Полтескъ вдася ему (100v) / первое был пекаромъ, потомъ вставили его постелю слати и воду давати собѣ пити, и потомъ (89v) пакъ полюбилъся былъ ему, далъ былъ ему Лиду держати и повель былъ его в добрых (90), а в тыя лѣта князь великии Витовт господаремъ стал на Литовскои земли, и Подольская земля не хотела была поштушна быти князя великого Витовта и Литовскои земли (106).*

Z uwagi na fakt, że czas zaprzeszły był rozpowszechnionym środkiem narracji, zabytki dokumentują przede wszystkim formy 3 os. obu liczb¹⁵⁷. *Latopis supraski* również dokumentuje wyłącznie takie przykłady.

W zabytku zostały odnotowane trzy konstrukcje starszego typu plusquamperfectum z aorystem *бѣ* w roli słowa posiłkowego. Dwie z nich, mające formę sg. fem. i masc.: *бѣ была* (13) i *бѣ пришел* (13v) z pewnością zostały przeniesione do tego fragmentu *Kroniki supraskiej* z protografu, którym był najprawdopodobniej

¹⁵⁴ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 280.

¹⁵⁵ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 304, 318.

¹⁵⁶ А.М. Булыка i in., *Мова беларускай...*, s. 209.

¹⁵⁷ Ibidem.

latopis Nowogrodzki IV¹⁵⁸. Trzecią formę w liczbie mnogiej, znajdującą się w oryginalnej części *Latopisu supraskiego*, należy raczej potraktować jako błędny zapis, ponieważ w okresie jego powstania konstrukcje tego typu wyszły już z użycia, por.: *бѣ дали* (100v).

Singularis i pluralis

Udokumentowane w *Kronice supraskiej* konstrukcje nowego czasu zaprzeszłego przyjmują formę 3 os. obu liczb. Wszystkie wyekscerpowane przykłady mają postać zredukowaną o czasownik posiłkowy *емь*, co było zjawiskiem powszechnym w piśmiennictwie starobiałoruskim. Należy zauważyć, że nowszy typ plusquamperfectum odnotowany został w *Latopisie wielkich ksiąg litewskich*, będącym oryginalnym utworem wchodzącym w skład zabytku, natomiast nie ma go w części ogólnoruskiej.

Materiał egzemplifikacyjny:

3 os. sg. masc.: *взяль был* (100v), *даль был* (90), *повель был* (90, 91), *полюбилься былъ* (90);

3 os. fem.: *не хотела была* (106);

3 os. pl.: *дали были* (107v), *записалися были* (92).

We współczesnym języku białoruskim i ukraińskim istnieje złożony czas przeszły, jednak takie konstrukcje pełnią funkcję praeteritum. W dialektach białoruskich, w których zwykły czas przeszły tworzony jest za pomocą konstrukcji *jon vyjexaǫšy*, formy typu *ja byla vyšaǫšy* używane są w funkcji czasu zaprzeszłego¹⁵⁹.

2. TRYB ROZKAZUJĄCY

Tryb rozkazujący w języku staroruskim posiadał formy 2 i 3 os. sg. oraz 1 i 2 os. pl. i dualu. Możliwe były również opisowe konstrukcje 3 os. wszystkich liczb z użyciem partykuły *нусть*, *нускай*, staro-cerkiewno-słowiańskiej *да* lub,

¹⁵⁸ Por. A.A. Шахматов, *Обозрение русских летописных...*, s. 334.

¹⁵⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 239.

poczynając od XIV w., zachodniosłowiańskiej partykuły *hexaiŭ*. W zabytkach piśmiennictwa białoruskiego od połowy XIV w. stała się ona głównym sposobem wyrażania opisowej formy trybu rozkazującego¹⁶⁰.

Singularis

W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane przykłady ilustrujące przede wszystkim 2 os. sg. i pl. trybu rozkazującego, przy czym w większości przypadków zachowują one formy zgodne ze staroruską tradycją piśmienniczą. Poczynając od XIII w. niektóre formy 2 os. sg. poświadczają zanik wygłosowego *-u*. Ten proces był zależny od miejsca akcentu i zakończenia tematu czasownika. Stara końcówka rozkaźnika zachowała się pod akcentem w formach z tematem na spółgłoskę bądź grupę spółgłosek¹⁶¹. Takie czasowniki są powszechne w *Latopisie supraskim*: *вели* (29), *взложи* (10v), *возми* (10v), *възвеличи* (14), *мсти* (20), *побери* (107v), *не погуби* (9), *пойди* (10v), *пошли* (95), *сотвори* (14v), *учини* (107), *не ходи* (15).

W pozycji nieakcentowanej wygłosowe *-u* ulegało redukcji. W zabytkach piśmiennictwa starobiałoruskiego XV w. ten proces zaczął zaznaczać się wyjątkowo wyraźnie, zaś w XVI–XVII w. stał się gramatyczną normą białoruszczyzny¹⁶². Analizowany zabytek odnotowuje jeden podobny przykład: *ноўдъ* (95v). Pozostałe udokumentowane formy trybu rozkazującego z akcentowanym tematem zachowują starą końcówkę rozkaźnika, por.: *поделися* (33) oraz analogiczną do 2 os. formę *буди* (*имъ же буди вечная память* (49v)). W zabytkach piśmiennictwa zachodnioruskiego czasowniki należące do koniugacji na *-o/-e* z tematem na spółgłoskę, powstała w wyniku II palatalizacji, wykazują tendencję do jej zamiany na syczące *ж, ш, ч*: *поможу, рещи*¹⁶³. W *Kronice supraskiej* zostały udokumentowane przykłady *не мози* (32v), *рци* (15), w których nie zaszła taka zamiana, co po raz kolejny potwierdza silny związek języka latopisu z tradycją piśmienniczą.

¹⁶⁰ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 227.

¹⁶¹ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 263.

¹⁶² Ibidem, s. 267.

¹⁶³ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 317.

Nieco inaczej zjawisko zaniku wygłosowego *-u* przedstawia się w formach z akcentowanym tematem zakończonym na grupę spółgłosek. W takich czasownikach końcówka rozkaznika mogła się zachować, por.: *наполни, очисти*. Zabytki piśmiennictwa poświadczają również przykłady bez *-u*: *не мысль, молвь, не наэль*¹⁶⁴. W analizowanym latopisie został potwierdzony przykład czasownika *побѣзни* (15) z zachowaną końcówką.

W formach trybu rozkazującego tworzonego od czasowników starej koniugacji na *-jo/-je* nieakcentowana końcówka ulegała redukcji do *-j*. Pierwsze próby odróżnienia tej głoski w grafice pojawiły się w XIV w., jednak dopiero dwa stulecia później konsekwentnie zaczęto stosować literę *ѣ*¹⁶⁵. W latopisie zostały zachowane formy bez znaku diakrytycznego przy *u*, również w oryginalnej części zabytku: *не веруи* (91), *въспеваи* (13), *помилуи* (70), *пристроися* (14v), *приступиаи* (14v).

Odrębną grupę stanowią formy trybu rozkazującego utworzone od czasowników typu *бѣти, лѣти, нѣти*. Normą języka staroruskiego były zapisy w postaci *бѣи, лѣи, нѣи*. Te dwie samogłoski w żywym języku białoruskim ulegały redukcji, jednak podobne wyrazy przeważnie zapisywano zgodnie z tradycją bądź w postaci *бѣѣ*, a w drukowanych księgach również jako *бѣѣѣ*¹⁶⁶. Zabytki piśmiennictwa zachodnioruskiego XVI w. dokumentują również zapisy zgodne z wymową języka białoruskiego, co potwierdza tekst *Kroniki supraskiej* w przykładzie *ѣѣ* (14v).

Tryb rozkazujący od czasownika *ѣти* w języku staroruskim przyjmował postać *ѣжь*, która po utracie *jeru* i ubezdźwięcznieniu [ž] zamieniła się w *ѣшь*. Ta forma została przeniesiona do czasu teraźniejszego, natomiast w trybie rozkazującym, prawdopodobnie pod wpływem czasowników typu *знаѣ, читаѣ*, powstała nowa forma *ѣѣ*. Pojawiła się ona już w XI w. w *Ewangeliarzu Ostromira*: *ѣи емоу господѣ бѣѣ*¹⁶⁷. W analizowanym zabytku zostały potwierdzone przypadki użycia tego czasownika: *ѣи* (12v), *отѣи* (107v).

3 os. sg. jest reprezentowana przez formy *бѣди так* (14v), *бѣди* (49v) oraz opisową *ѣ бѣдѣ* (18v), utworzoną od staro-cerkiewno-słowiańskiej partykuły *ѣ* i czasownika w czasie przyszłym.

¹⁶⁴ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 268.

¹⁶⁵ Ibidem, s. 269–270.

¹⁶⁶ А.М. Булыка, i in., *Мова беларускай...*, s. 219–220.

¹⁶⁷ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 358–359.

Dualis

Liczba podwójna została udokumentowana w *Latopisie supraskim* w 1 os. *поможеве* (29). Pojawia się również forma 2 os. pl. w znaczeniu liczby podwójnej: *аще тѣломь отишла еста отсуду, но молитвою помозѣте ми* (19v).

Pluralis

Za pomocą końcówek *-ѣте* (dla czasowników I i II koniugacji) oraz *-ите* (dla III i IV koniugacji) była tworzona w języku staroruskim 2 os. pl. Od XIII w. obserwuje się unifikację form trybu rozkazującego, co wyrażało się przenikaniem końcówki *-ите* do pozostałych czasowników¹⁶⁸, por.: *боитесь* (78), *побѣзните* (20v), *пособѣствуите* (69v), *пребываите* (41), *пристроите* (11v), *просите* (12v), *не стреляите* (23v), *читите* (78). W analizowanym zabytku przykłady I koniugacji zachowują pierwotną końcówkę, por.: *удете* (13), *рцете* (13). Jednocześnie upowszechniają się formy na *-ѣте*, również w czasownikach z pierwotną końcówką *-ите*, w czym badacze dostrzegają wpływ języka ukraińskiego¹⁶⁹. W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane przykłady ilustrujące to zjawisko, np. *прислѣте* (11v). W tekście zabytku utrwalone jest również wahanie pomiędzy starą i nową formą trybu rozkazującego czasownika *дати*, por.: *дадѣте* (12) / *предаетесь* (69).

3 os. pl. wyrażają w *latopisie* formy z partykułą *да*, natomiast nie odnotowano, powszechnych od XIV w. w zabytkach zachodnioruskich, przykładów z *нехай*¹⁷⁰, por.: *да будуть* (9 v), *да вѣдають* (9v).

3. TRYB PRZYPUSZCZAJĄCY

Pierwotnie tryb przypuszczający w językach wschodniosłowiańskich wyrażony był za pomocą analitycznej formy złożonej z czasownika posiłkowego *бимь* oraz

¹⁶⁸ Ibidem, s. 357.

¹⁶⁹ А.М. Булька, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 276.

¹⁷⁰ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 269.

imiesłowu czynnego czasu przeszłego na -л. Dosyć wczesnie miejsce czasownika *бимь* zaczął zajmować aoryst *быхъ* i taką formę trybu przypuszczającego dokumentuje większość staroruskich zabytków piśmiennictwa¹⁷¹.

Singularis

Zanik dawnej odmiany słowa posiłkowego rozpoczął się w XIV w., w wyniku czego we wszystkich formach ustaliła się nieodmienna partykuła *бы*, występująca pierwotnie w 2 i 3 os. sg.¹⁷² Proces ten wyraźnie zaznaczył się w zachodnioruskich zabytkach XIV–XV w.¹⁷³ Udokumentowane w latopisie formy sg. nie pozwalają stwierdzić, w jakim stopniu ten proces mógł odzwierciedlić się w tekście. Zabytek nie poświadcza żadnego przykładu 1 os. O przekształceniu słowa posiłkowego w nieodmienną partykułę można wnioskować na przykładzie 2 os. masc. *ты бы приѣхал* (94v), przy której pojawia się formalny wykładnik osoby w postaci zaimka *ты* oraz *штобы еси уедьнать* (94v), gdzie obserwujemy pojawienie się osobowej formy czasownika w czasie teraźniejszym.

W zabytkach XV – pierwszej połowy XVI w. częstym zjawiskiem było połączenie posiłkowego czasownika *быти* ze spójnikiem *а* w zdaniach z modalnym znaczeniem pragnienia, konieczności czynności: *поданъ сторожо^М абы дети не брали, сътворить убо есть богъ абы были вси речи*¹⁷⁴. W 3 os. zabytek dokumentuje formę *абы не пустиль и не послалъ* (50) oraz przykład użycia w tym samym znaczeniu spójnika *да*: *дабы обрел* (61), *дабы приняль* (97). W jednym przykładzie została użyta forma trybu przypuszczającego z czasownikiem posiłkowym w 3 os. pl., por.: *многу муку приносяху ему, да быша имь повинуль* (26). Pozostałe przykłady 3 os., wyekscerpowane z tekstu zabytku, posiadają regularne formy z czasownikiem posiłkowym *бы*:

3 os. masc.: *бы быть* (94v), *владел нами и судил бы* (6), *бы даль* (94v), *понял бы* (97), *штобы приѣхалъ* (94v), *сталь бы* (97v), *бы явил* (91);

3 os. neutr.: *бы не было* (94v), *бы ся достало* (90v).

¹⁷¹ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая...*, s. 272–273.

¹⁷² Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 224.

¹⁷³ А.М. Булыка і in., *Мова беларускай...*, s. 229.

¹⁷⁴ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 284.

Pluralis

Od połowy XIV w. czasownik posiłkowy *быхомъ* w 1 os. pl. zaczął ustępować miejsca formie *быхмо* (*абыхмо*). Nowy wariant powstał prawdopodobnie pod wpływem polskiego *byśmy*¹⁷⁵. *Latopis supraski* dokumentuje jedynie tradycyjne przykłady trybu przypuszczającego w 1 os. z aorystyczną formą czasownika potocznego: *штобы вчинили быхомъ* (95), *быхомъ держали* (94v), *быхомъ поговорили* (94).

W 2 os. pl. w większości zachodnioruskich zabytków używana była tradycyjna forma czasownika posiłkowego *бысте*, często w połączeniu ze spójnikiem *a*, partykułą *же*. W przypadku, gdy tryb przypuszczający tworzone z użyciem słowa *бы*, niezbędne stało się określenie wykonawcy czynności za pomocą innych środków. Wykładnikiem osoby w zabytkach staroruskich, obok zaimków osobowych, mógł być czasownik *быти* w czasie teraźniejszym. Taka trójczłonowa forma często pojawiała się w 1 i 2 os. pl.¹⁷⁶ W 2 os. zostały odnotowane oba sposoby tworzenia trybu przypuszczającego: *дабы есте выѣхали* (55v) / *держали (...) вы бы* (94v).

Zanik aorystycznej formy słowa posiłkowego *быхомъ* w zabytkach zachodnioruskich najwcześniej dokonał się w 3 os. pl.¹⁷⁷ *Kronika supraska* dokumentuje jedynie formy ze słowem posiłkowym *бы*: *бы не повоевали* (24), *бы не приходили* (80).

Analiza przykładów trybu przypuszczającego w zabytku pozwala stwierdzić, że w jednym przypadku zostało błędnie użyte słowo posiłkowe, na co wskazuje kontekst. Jest to forma 3 os. sg.: *и того деля многу муку приносяху ему, да быша имь повинуль* (26), gdzie omyłkowo posłużono się formą pl.

Już we wczesnych zabytkach piśmiennictwa białoruskiego tryb przypuszczający mógł być wyrażony również przez połączenie partykuły *бы* z bezokolicznikiem¹⁷⁸. W *Latopisie supraskim* uzyskało realizację kilka takich form: *бы всклати* (96v), *бы высадити* (88), *бы исповедати* (78v), *же бы испытати* (78v), *штобы отехати* (94v), *остати бы* (96v), *дабы не поставити* (81v), *бы приходити* (95), *бы сести* (88).

¹⁷⁵ А.М. Булыка і ін., *Мова беларускай...*, s. 231.

¹⁷⁶ Ibidem, s. 232–233.

¹⁷⁷ Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, вып. 2, s. 287.

¹⁷⁸ А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 286.

4. BEZOKOLICZNIK

Z *Latopisu supraskiego* zostały wyekscerpowane formy bezokolicznika zakończonego na *-ти, -ть* oraz *-ци/-чи*, por. materiał egzemplifikacyjny:

formy bezokolicznika na *-ти*: *бежати* (14), *битися* (85), *благословѣяти* (70), *боронити* (39), *быти* (11), *вести* (14 v), *владѣти* (6), *воевати* (6), *всклати* (96v), *вѣровати* (3), *глаголити* (23), *грести* (29), *давати* (9v), *датися* (83v), *ждати* (60), *записыватися* (90), *засести* (88), *звати* (103), *ездити* (10), *измытися* (11v), *изъбивати* (14), *имѣти* (14), *искати* (74v), *ити* (19), *княжити* (7v), *копати* (17), *креститися* (5v), *нарежати* (23v), *отѣхати* (95), *плакати* (70), *погружати* (21), *поити* (11v), *покладывати* (96v), *положити* (10), *понести* (11v), *поняти* (12), *построити* (10v), *презывать* (70), *приступати* (14), *просити* (39), *ся радити* (83v), *розбити* (96), *сести* (45v), *сказати* (66), *слати* (89v), *служити* (60), *слышати* (31), *сопротивитися* (81), *ставити* (6), *стати* (5v), *судити* (55v), *сѣделати* (9), *убити* (7v), *чинити* (90);

formy bezokolicznika na *-ть*: *держать* (108), *ять* (31);

formy bezokolicznika na *-ци/-чи*: *вреди* (63), *зажещи* (12), *извлещи* (9), *изрещи* (9), *не мощи* (9), *осечи* (63).

Najliczniejszą grupę stanowią w zabytku czasowniki zakończone na *-ти* kontynuujące sufiks prasłowiański. Takie formy bezokolicznika były normą piśmiennictwa staroruskiego, jednak już w zabytkach z XI w. uzyskały poświadczenie również czasowniki posiadające zredukowany sufiks *-ть*¹⁷⁹. Zanik wygłosowego *-и* w językach wschodniosłowiańskich jest związany z miejscem akcentu w wyrazie¹⁸⁰. W *Kronice supraskiej* obecność *-ти* jest niezależna od miejsca akcentu, por.: *стати*, *измытися*, *сказати*, *розбити*. W piśmiennictwie zredukowany sufiks bezokolicznika najwcześniej został udokumentowany w czasownikach z tematem spółgłoskowym. Takie formy poświadczają starobiałoruskie gramoty z XIV w., jednak dopiero w II połowie XVI w. ich użycie stało się bardziej

¹⁷⁹ Н.Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 301.

¹⁸⁰ В.В. Иванов, *Историческая...*, s. 359.

usystematyzowane¹⁸¹. Nieliczne przykłady czasowników ze zredukowanym wygłosowym *-u* w *Kronice supraskiej* potwierdzają, że w okresie powstania zabytku podobne formy nie były zjawiskiem rozpowszechnionym. Z pewnością na postać bezokolicznika znaczący wpływ miał również charakter zabytku będącego kompilacją starszych tekstów, jak również miejsce jego powstania. Obecność form bezokolicznika na *-mu* mogła bowiem być uzależniona od wsparcia ze strony gwar białoruskich, zwłaszcza z obszaru południowo-zachodniej Białorusi¹⁸².

O silnym związku *Latopisu supraskiego* z tradycją cerkiewnosłowiańską świadczą również formy bezokoliczników z tematem na spółgłoskę tylnojęzykową, w których kontynuowany jest południowosłowiański sufiks *-um-* w postaci *-ц-*, por.: *извѣсти, изрѣсти, врѣсти*. W analizowanym tekście pojawił się zaledwie jeden przykład bezokolicznika z ruską realizacją sufiksu: *оцѣчу*. Bezokoliczniki na *-чу* stały się formami dominującymi w późniejszych zabytkach piśmiennictwa starobiałoruskiego¹⁸³.

WNIOSKI

Z przeprowadzonej analizy wynika, że w systemie werbalnym *Kroniki supraskiej* zaznaczyły się wyraźne tendencje do uproszczenia. Przejawia się to w stopniowym przejmowaniu funkcji prostych czasów przeszłych oraz plusquamperfectum przez zuniwersalizowane praeteritum, przeważnie zredukowane do syntetycznej formy imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-ль*. Analiza przykładów perfectum w *Latopisie supraskim* pozwala stwierdzić, że w 3 os. obu liczb przeważają formy syntetyczne, co świadczy o daleko posuniętej ewolucji tego czasu, por.: *княжил, остерегл, пришел; не дошла, плакала, стояла; двинулося, учинилося; не повоевали, не хотели*. Odnotowano zaledwie kilka przykładów starego perfectum ze słowem posiłkowym *есть*, por.: *убил есть, утопль есть; были суть*. Paralelnie zabytek dokumentuje również formy syntetyczne z wykładnikiem osoby w postaci zaimka: *не азъ начал, я не вчинил*. Jednocześnie autor *latopisu*

¹⁸¹ A.M. Булька, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, s. 315.

¹⁸² T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny...*, s. 82–83.

¹⁸³ A.M. Булька i in., *Мова беларускай...*, s. 269.

nie zrezygnował z używania form dawnych czasów przeszłych (również w oryginalnej części *Kroniki supraskiej*). Często następuje mieszanie form imperfektu 3 os. sg. z aorystem tejże osoby w pl.: *изымаше смолняне Петрыку, прияше их новъгородци* oraz użycie nieprawidłowej liczby: *б мужеи храбрых, иже мужствоваше с нимъ крипко* (imperfectum), *иноплеменници град осьтупиша Резань (...)* а князя Юря *уби* и князеи *то всех, и поидоша на Коломьну*; князь *Дмитреи Юрьевичъ Шемяка изымаша брата своего (...)* и *вышмаша ему очи, а самъ сяде на великомъ княжени на Москве* (aoryst).

Formy fleksyjne czasu teraźniejszego oraz przyszłego prostego w zasadniczy sposób nie różnią się od siebie. Należy podkreślić, że w 3 os. sg. częste są formy bez wygłosowej spółgłoski w końcówce, wyraźnie zaznaczone zwłaszcza w praesens historicum, np.: *побѣже, прибѣже, види*. Futurum złożone uzyskało realizację jedynie w konstrukcjach ze słowami posiłkowymi *почати, начати, хотети, имети* + bezokolicznik¹⁸⁴. W *Latopisie supraskim* nie zostały natomiast udokumentowane formy analityczne z *быти*.

Tryb rozkazujący nie uległ zasadniczym przekształceniom; zabytek dokumentuje stare formy 3 os. z partykułą *да*: *да будет, да вѣдают, да будут*.

O stopniowej ewolucji trybu przypuszczającego mogą świadczyć formy 2 i 3 os. pl.: *дабы держали (...)* *вы бы, бы не приходили*.

¹⁸⁴ K. Grabowska, *Sposoby wyrażenia praesens...*, s. 103.

Rozdział IV

ZAPOŻYCZENIA LEKSYKALNE

Zapóżycczenia stanowią jedno z ważniejszych źródeł wzbogacenia zasobu leksyki każdego języka. Najczęściej są rezultatem wzajemnych interakcji kulturowych, społeczno-politycznych oraz ekonomicznych pomiędzy narodami. Mogą również wynikać z potrzeby nominacji nowych realiów, zjawisk i przedmiotów, które nie mają swej nazwy w języku zapożyczającym¹.

Za zapóżycczenia uznaje się środki leksykalne, morfologiczne oraz fonetyczne, które przeszły do innego języka w rezultacie wzajemnych oddziaływań. Proces ten może odbywać się bezpośrednio z języka-źródła lub za pośrednictwem innych języków drogą ustną lub pisemną. Zjawisko zapóżycczeń najintensywniej przejawia się w zakresie słownictwa i sprzyja wzbogaceniu i urozmaiceniu leksykalnego systemu języka. Leksyka obcego pochodzenia podporządkowuje się zasadom fonetyki, gramatyki i słowotwórstwa języka-biorcy². Jak zauważa B. Walczak³, derywaty od zapóżycczeń utworzone na gruncie języka przyjmującego z wykorzystaniem funkcjonujących w nim modeli słowotwórczych w świetle kryterium diachronicznego (genetycznego), w którym decydujący jest akt powstania wyrazu, powinny być uznane za rodzime jednostki leksykalne. Jednakże w przypadku badań historycznojęzykowych istnienie derywatów oraz ich liczba może świadczyć o stopniu zakorzenienia się zapóżycczeń w języku-biorcy.

¹ L. Citko, *O zapóżycczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2010, nr 10, s. 20; *Даўн. зап.*, s. 3.

² А.Я. Міхневіч (red.), *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск 1994, s. 215.

³ B. Walczak, *Zapóżycczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. 2, Białystok 1999, s. 71.

Za zapożyczenia leksykalne w niniejszej pracy uznaje się wszystkie jednostki leksykalne, powstałe w wyniku oddziaływania języków obcych na język zabytku. Szerokie ujęcie terminu sprawia, że obejmuje on: zapożyczenia formalnosemantyczne (leksykalne właściwe), kalki strukturalne oraz kalki semantyczne⁴. Zgodnie ze stanowiskiem leksykalistycznym, językiem zapożyczenia jest język, będący bezpośrednim źródłem przejęcia wyrazu obcego, który genetycznie może mieć inne pochodzenie⁵.

Wszystkie zapożyczenia leksykalne udokumentowane w *Latopisie supraskim* można podzielić na pożyczki z języków słowiańskich (cerkiewnosłowianizmy, polonizmy) oraz niesłowiańskich (głównie greczyzmy, w mniejszym stopniu germanizmy, turczyzmy i lituanizmy). W przypadku części zapożyczeń z języka greckiego oraz cerkiewnosłowianizmów nie zawsze można jednoznacznie określić bezpośrednie źródło, z którego trafiły one do języka staroruskiego. Słowniki etymologiczne często podają sprzeczne dane na temat określonych jednostek leksykalnych. W swej pracy starałam się uwzględnić wyrazy, w których język źródłowy jest jednoznacznie sprecyzowany w słownikach etymologicznych⁶.

1. ZAPOŻYCZENIA Z JĘZYKA GRECKIEGO

Język grecki wywarł znaczny wpływ na charakter i zasób leksykalny języków słowiańskich. Już w pierwszych wiekach naszej ery plemiona wschodniosłowiańskie miały styczność z greckimi koloniami, umiejscowionymi na północnym brzegu Morza Czarnego, co sprzyjało nawiązaniu kontaktów handlowych⁷, a w konsekwencji – również przyswojeniu nowej leksyki. Za pośrednictwem sieci rzek ruskich z północy do Bizancjum prowadził szlak handlowy (tzw. *путь из*

⁴ Ibidem, s. 72; H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 47.

⁵ B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 80; H. Milejkowska, *Польские заимствования в русском литературном языке XV–XVIII веков*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1984, t. 7, s. 16.

⁶ W przypadku sprzecznych danych przy jednostkach leksykalnych umieszczone zostały odnośniki do konkretnych słowników.

⁷ П.Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*, Москва 1956, s. 150.

варяг в греки), który służył również wyprawom łupieżczym⁸. Wpływy greckie nasiliły się po przyjęciu przez Ruś chrześcijaństwa z Bizancjum w X w.

Na podstawie analizy haseł słownikowych⁹ do bezpośrednich zapożyczeń z języka greckiego w staroruskim można zaliczyć następujące jednostki leksykalne wyekscerpowane z *Kroniki supraskiej*:

апостоль ‘apostoł’ (grec. *ἀπόστολος* Vasm. I 81) – *поменул слово Христово, иже рече апостолом своим* (41);

грамота ‘pismo urzędowe’ (grec. *γράμματα* Vasm. I 451) – *вынесоша грамоты цареви и патриарши* (41), *Псковскую крестную грамоту присла в Новгород* (62), *и записываются грамотами противу великого князя Кестутия* (90);

деспоть ‘pan, władca’ (grec. *δεσπότης* Vasm. I 507) – *по болгарскому языку зовемья дѣиспоты* (80);

корабль, карабль¹⁰ ‘statek’ (grec. *καράβιον, κάραβος* Vasm. II 321) – *бѣ числомь караблеи 2000* (9), *победи Александрь караблѣи* (30v), *И поидоша во караблѣи за море* (102);

миро ‘wonna olej używany w obrzędach chrześcijańskich’ (grec. *μύρον* Vasm. II 626) – *святого чудотворца Николы изыиде миро изо образа* (62);

митрополить¹¹ ‘metropolita’ (grec. *μητροπλίτης* Vasm. II 629) – *и взя у Фотия патриарха первого митрополита и Киеву Леоня* (19), *Кирил митрополить крыл церков оловомь* (33v), *Оженися Семень Ивановичь (...) утаяся митрополита* (39);

митрополия ‘metropolia’ (śr.grec. *μητρόπολις*) Vasm. II 629) – *а по своем животу благослови его на митрополию* (40v);

⁸ И.И. Огиенко, *Иноязычные элементы в русском языке*, Москва 2012, s. 50.

⁹ Zapożyczenia leksykalne ujęte w pracy zostały sprawdzone w słownikach: Булыко; Даўн. зап.; Дьяч.; Кр. этим. сл.; Преобр.; Сл. инш. сл.; Сл. тюрк.; Срезн.; Цыг.; Шан.; Шапош.; ЭСБМ; ЕСУМ; Boryś; Brückn.; Reczek; Linde; Vasm.; SPXVI oraz porównane z wynikami badań zawartych w pracach: А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980; А. Золтан, *Западноруско-великорусские языковые контакты в области лексики в XV в.* (rozprawa doktorska), Москва, 1984; E. Klich, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927; S. Kochman, *Polonica w leksykografii rosyjskiej XVII w.*, Warszawa–Wrocław 1975.

¹⁰ Stanowi bardzo stare (prasłowiańskie) zapożyczenie.

¹¹ W zabytku udokumentowane zostały derywowane od niego przymiotniki dzierżawcze: *митрополичю слову* (65), *на митрополициемь дворе* (103).

- оксамить** ‘aksamit’ (grec. *εξάμιτος* Vasm. I 66) – *учти и удари (...) дорогими оксамиты* (104v);
- полата, палата** ‘pałac, komnata, sala, namiot’ (śr.grec. *παλάτιον* Vasm. III 307) – *и многы полаты разбиша и церкви раскопаша* (9), *и посадиша ю в полате* (17v), *100 и 50 и полат падоша* (41);
- протодияконь** ‘protodiakon’ (grec. *протоδιάκονος* Vasm. III 383) – *той же зимы приехали от митрополита 2 протодиякона* (47v);
- християнинь**¹² ‘chrześcijanin’ (grec. *χριστιανός* Vasm. IV 276) – *недостойно хрестяномь за паганья давати* (17), *зѣло убо хваляся на хрестяны* (54v).

Forma *хрестянинь* utworzona została drogą analogii do rzeczowników oznaczających nazwy narodów z sufiksem *-анинь* (w pl. *-ане*).

Niektóre z poświadczonych w zabytku jednostek leksykalnych mają niejasną etymologię, przez co nie można ich jednoznacznie zaliczyć do pożyczek greckich. Są to następujące przykłady:

- комора** ‘komora’ (grec. *καμάρα* Vasm. II 305) – *людемь же возбегьшимь на церков и на коморы церковныхья* (32). Jak zauważają językoznawcy, akcent wskazuje na stare zapożyczenie prawdopodobnie z języka greckiego, nie zaś z łacińskiego *camera*. Niektórzy uważają, że może to być polonizm¹³ (*komora*);
- риза** ‘szata liturgiczna kapłana’, ‘szata, sukienka na ikonie’, ‘ubranie’ (śr.gr. *ρίζαι* Vasm. III 483) – *ласкающе его и дарми и ризами безыценныхмы* (26), *не токмо ризь ценных съвлечеша* (26), *и отслуживь обедню, таки в ризах взяль одинь жребих* (65). Możliwe, że jest to zapożyczenie z języka greckiego bądź trackiego¹⁴;
- теремьный** – derywat od rzeczownika *терем* ‘pałac, zamek’ (grec. *τέρεμνον* Vasm. IV 47) – *вниде во двор теремьи* (14v), *постави кумѣры на холми вне двора теремьного* (15v). Wyraz uważany za zapożyczenie z greckiego, aczkolwiek istnieje również teoria na temat pokrewieństwa słowiańskiego **termъ* z greckim **τέραβνον* i łacińskim *trabs, trabēs*¹⁵.

¹² Od niego derywowany przymiotnik *хрестянскы* (99).

¹³ Por. np. *Сл. инш. сл.*, s. 142; Булыко, s. 281.

¹⁴ Por. np. Vasm., t. 3, s. 482–483; Булыко, s. 504.

¹⁵ Por. np. Vasm., t. 4, s. 47; ЕСУМ, т. 5, s. 550; *Кр. этим. слов.*, s. 440; Булыко, s. 573.

2. CERKIEWNOSŁOWIANIZMY

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na Rusi pojawiły się cerkiewnosłowiańskie tłumaczenia greckich ksiąg liturgicznych, co wywarło ogromny wpływ na rozwój rodzimego piśmiennictwa oraz zasób leksykalny języka staroruskiego. Zapożyczenia cerkiewnosłowiańskie są zaliczane do bardzo wczesnych na gruncie wschodniosłowiańskim. Język przekładów ksiąg liturgicznych początkowo był traktowany wyłącznie jako język Cerkwi, służący do przekładu ewangelii, psalterzy, żywotów świętych, pouczeń, modlitw. Prestiż, jakim cieszył się cerkiewnosłowiański, można tłumaczyć tym, że formował się on na bazie słowiańskiego materiału językowego za pośrednictwem wysokorozwiniętej greckiej literatury i kultury filozoficznej¹⁶. Z jednej strony ulegał wpływom żywych języków ruskich, z drugiej zaś, w sposób istotny, oddziaływał na piśmiennictwo Słowian wschodnich. Elementy cerkiewnosłowiańskie zaczęły przenikać do systemu leksykalnego oraz struktury gramatycznej języka staroruskiego. Jak zauważają badacze¹⁷, wzajemne wpływy tych dwóch systemów językowych doprowadziły do uformowania się jednego języka literackiego, zróżnicowanego pod względem stylistycznym. W języku literatury cerkiewnej dominowały elementy cerkiewnosłowiańskie, natomiast w literaturze świeckiej – cechy staroruskiego języka mówionego. Nie istniały jednak utwory, w których jeden z tych języków występowałby w czystej postaci. Centralne miejsce zajmuje tu gatunek latopisarSKI, który według F.P. Filina, cytowanego w artykule M.M. Kopylenki, zachowuje względną równowagę w użyciu obu języków¹⁸. To właśnie w literaturze narracyjnej, do której zaliczane jest latopisarstwo, najwcześniej ujawniły się rezultaty wzajemnego wpływu języków cerkiewnosłowiańskiego oraz staroruskiego¹⁹.

Wśród zapożyczeń cerkiewnosłowiańskich dominuje leksyka religijna, co jest zjawiskiem oczywistym ze względu na charakter przekładów, jakich dokonywano w tym języku oraz sferę jego użycia. Język cerkiewnosłowiański wzbogacił rów-

¹⁶ В.М. Русанівський, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985, s. 14.

¹⁷ Пор. пр. А.И. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1967, s. 34.

¹⁸ М.М. Копыленко, *Кальки греческого происхождения в языке древнерусской письменности*, [w:] *Византийский временник*, т. 34 (59), Москва 1973, s. 142.

¹⁹ В.М. Русанівський, *Джерела розвитку...*, s. 19.

niez rodzime słownictwo o szereg pojęć abstrakcyjnych²⁰ oraz niezwykle liczną grupę imion chrześcijańskich, które przywędrowały na Ruś wraz z nową religią²¹.

Za cerkiewnosłowianizmy zostały uznane w niniejszej pracy wszystkie wyrazy, które za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego przeszły do języków wschodniosłowiańskich. Szczególnie liczną grupę stanowią tu słowa pochodzenia greckiego²², mniejszą liczebność wykazują pożyczki z języka łacińskiego, hebrajskiego i in.

W pierwszej kolejności rozpatrzone zostaną zapożyczenia formalnosemantyczne, następnie kalki strukturalne, semantyczne oraz frazeologizmy.

2.1. Zapozyczenia formalnosemantyczne

Wiele zapożyczeń formalnosemantycznych wyodrębnionych w tej grupie stanowi kalki wyrazów greckich, które przez medium cerkiewnosłowiańskie przeszły do języka staroruskiego. Poniżej przytoczone zostały wybrane przykłady pożyczek wraz z ich kontekstem źródłowym:

Абие ‘natychmiast’ (cs. **абіє** Дьяч. 1) – *И абие из головы змяя вкуси Олега* (10v), *Они же абие имьше и ограбиша, и приведоша ю на Москву* (61);

алчьба ‘pragnienie’ (cs. **алчьба** Дьяч. 13) – *во среду и в пятокъ пребываше во алчьбѣ* (28v);

божьствьныи ‘boski’ (cs. **божественный** Дьяч. 54) – *владыка Семіон того дни соверши божественую литоргию во светей Софи* (68v);

владыка ‘władyka’ (cs. **владыка** Дьяч. 79) – *Кров брата моего въпиеть к тобѣ, владыко* (20), *отпусти смоленского владыку Герасима во Царьград на митрополишу* (73v);

владычество ‘panowanie, zwierzchność władyki’ (cs. **владычество, владычествоіє** Дьяч. 79) – *Митрополить Фегнасть благослови владыку Данила на владычество во Суздаль* (40);

²⁰ Л.И. Рахманова, В.Н. Суздальцева, *Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология.*, Москва 2010, s. 166.

²¹ Петр., s. 10.

²² И.И. Огиенко, *Иноязычные элементы...*, s. 13.

- Воздвижение** ‘Święto Podwyższenia Krzyża Świętego’ (cs. **Воздвиженіе** Дьяч. 86) – *Священа бысть церкви святая София на Воздвижене (21v), А по Воздвижени поѣха митрополитъ на Москву (72);*
- въстокъ** ‘wschód’ (cs. **востокъ** Дьяч. 97) – *кладези, яже суть за тобою на востоце (17);*
- занже, занъ же** ‘dlatego, że’, ‘ponieważ’ (cs. **зане і занеже** Дьяч. 194) – *занже тогда бѣше во ординьскихъ странахъ (61), того неть, занъ же со мною гораздо живеть (91);*
- икона** ‘ikona’ (cs. **икона** Дьяч. 219) – *иде кров от иконы святѣя Богородици (63), И на Москву приходила святая тая икона месяца августа 15 (66v);*
- истина** ‘prawda’ (cs. **истина** Дьяч. 230) – *Да се истыньна будеть, то и поустинне великъ бог хрестяньскы (18), правда же истинна с нимъ ходиста (25v);*
- крѣсть** ‘krzyż’ (cs. **крѣстъ** Дьяч. 270) – *и нача погружати чесны крѣсть со мощами во мори (21), и тако нача владыка благословляти на вси страны крѣстомъ (70);*
- Крещение** ‘Święto Chrztu Pańskiego’ oraz ‘sakrament chrztu’ (cs. **крещеніе** Дьяч. 271) – *а у Вилни былъ на Крещение (71), Канонъ канона Крещения, в субботу (103), наречены во светомъ крещени Иоан (103);*
- кумѣрь** ‘bożek, bałwan’ (cs. **кѣмиръ** Дьяч. 275) – *и нача княжити Володимир в Кивее, и постави кумѣры на холми (15v), и постави кумѣра Перуна над рекою Волхвомъ (16);*
- литоргѣя** ‘liturgia’ (cs. **литѣргіа** Дьяч. 284)²³ – *и по свершени святой литоргѣи и остася на престоле Самсоновъ жеребеи (67v), владыка Семион того дни соверши божественую литоргѣю (68v);*
- литоргися** (imiesłów utworzony od bezokolicznika *литоргисати*, *литургисати*²⁴, cs. **литѣргисати** ‘sprawować liturgię’ Дьяч. 284) – *Митрополитъ Фегнасть (...) литоргися великыи четвертокъ (40);*
- мощи** ‘relikwie’ (cs. **моци** Дьяч. 318) – *Володимир же поима (...) мощи святого Климента (18), Грекы же (...) нача погружати чесны крѣсть со мощами во мори (21);*

²³ Często również cs., strus. *литорги*, por. Vasm., t. 2, s. 503.

²⁴ Vasm., t. 2, s. 503–504.; Преобр., т. 1, s. 458.

- невѣиглас** ‘roganin, człowiek nieoświecony’ (cs. **невѣгласъ** Дьяч. 341) – *a sei же невѣиглас наконецъ обрѣте спасение* (16v);
- паки** ‘jeszcze raz, znnowu’ (cs. **паки** Дьяч. 403) – *и отпустив дружину, паки поиде к нимъ* (11), *на ту же зиму ноября месяца паки приходи Олгирдь к Волоку* (45v);
- попущение** ‘przyzwolenie’ (rzeczownik odczasownikowy, por. cs. **попущати** Znosko 243) – *Божим попущениемъ придоша с восточныхъ страны безъбожны татарове* (21v), *по божию попущению князь великий Витовтъ умышливѣши ему по своему хотению* (67v);
- праведный** ‘robozny, sprawiedliwy’ (cs. **праведный** Дьяч. 472) – *к ров брата моего въпиетъ к тобѣ, владыко, и мстыи кров праведного сего* (20);
- преосвященный** ‘przewielebny’ (cs. **преосвященный** Znosko 262) – *поиде во орду преосвящены митрополитъ Фегнасть* (38v);
- преставитися** ‘przenieść się z życia doczesnego do wieczności’ (cs. **преставитися** Znosko 264) – *Месяца мая (...) преставися князь вилки Дмитреи Ивановичъ* (52), *преставишася во Володимеричи, князь Ярославъ и потомъ князь Василеи* (72);
- престолъ** ‘tron’, cerk. ‘stół ofiarny’ (cs. **престолъ** Дьяч. 491) – *бѣ бо всему хитрь и седе в дрбрыхъ днех и на отчемъ престолѣ* (25v), *написав 3 жребей на престолѣ во имя Самьсона* (67);
- прозвитель** ‘prezbiter’ (cs. **пресвитеръ** Дьяч. 291)²⁵ – *и се слышавши царие ради быша (...) и посласта ю к Володимеру, и сановники некия, и прозвители* (17v);
- пророкъ** ‘prorok’ (cs. **пророкъ** Дьяч. 512) – *бог же по Давыда пророка слову сотвори* (99v);
- святитель** ‘archijerej’ (cs. **святитель** Дьяч. 584) – *и видя святителя плачущесе и молящесе* (70);
- священникъ** ‘kapłan’ (cs. **священникъ** Дьяч. 586) – *и понесося на главахъ его священници, поюще пѣсни отходные* (103);
- скыма** ‘najwyższy stopień życia zakonnego w Cerkwi związany z surową ascezą;

²⁵ W cs. również **пресвитеръ** pod wpływem form na **про-**, por. Vasm., t. 3, s. 360.

- szata zakonna tychże mnichów' (cs. *сѹима* Дьяч. 694)²⁶ – *приставися князь велики [Иван] Даниловичъ в чернцех и во скыме марта 31 (37v);*
- совѣтъ** 'zgoda' (cs. *совѣтъ* Дьяч. 630) – *Козляне же совѣтъ сотвориша не вдатися Батью (26v);*
- съборныи** 'soborowy, katedralny' (cs. *соворный* Дьяч. 627) – *пристави святеи Богородици съборнои 4 верхы и позолоти (4v), заложена бысть церкви на Москве святая Богородица соборная (36);*
- свершити** 'zrobić, dokonać', 'odprawić nabożeństwo' (cs. *совершити* Дьяч. 628) – *совершень бысть град Киев (21), владыка Семион того дни соверши божественую литоргию (68v);*
- Христовъ** 'Chrystusowy' (cs. *Христовъ* Дьяч. 796) – *патрiархъ же Калист поменул слово Христово (41);*
- чадо** 'dziecko' (cs. *чадо* Дьяч. 808) – *князь великыи воземь миръ на многа лѣта и отпусти Коръadowу чадь (39v).*

W przypadku części wyekscerpowanych z *Latopisu supraskiego* zapożyczeń nie zostało jednoznacznie ustalone bezpośrednie źródło²⁷, z którego przeszły one do języka staroruskiego:

- ангелъ** 'anioł' (grec. *ἀγγελος*, scs. *ангелъ* Шан. 1 105) – *Мнози бо видиша ангели (20v), здѣ обретоша множество мертвых, избиеных от ангель божших (30v);*
- архиепискупъ** 'arcybiskup' (grec. *αρχιεπίσκοπος*, cs. *архієпископъ* Дьяч. 24) – *Крестився Володимер и взя у Фотия (...) к Новугороду архиепискупа Якима (19);*
- архимандритъ** 'archimandryta' (grec. *αρχιμανδρίτης*, cs. *архімандритъ* Дьяч. 24) – *митрополитъ Фегнасть постави Алексѣя архимандрита (...) епископа во Вольдиме (40v), посылалъ митрополитъ архимандрита Иону и со иконою Пречистою на Тѣфер (71v);*
- дияволь** 'diabeł' (grec. *διαβολος* Vasm. 1 560, cs. *дiаволь* Дьяч. 145) – *но бог не дастъ дияволу радости (19);*

²⁶ W cs. *сѹима* oraz *скима*, por. Vasm., t. 3, s. 815.

²⁷ Niektóre słowniki etymologiczne podają jako bezpośrednie źródło zapożyczenia język grecki.

- дияконъ** ‘diakon’ (grec. *διακονος* cs. дѣаконъ Дьяч. 145) – в недѣлю 2-ю поста, марта 15, поставися Самьсона во дияконы (68);
- епискупъ, епископъ** ‘biskup’ (grec. *ἐπίσκοπος*, scs. кпискоупъ Vasm. 2 21) – епискупъ же руськы с попы царичыными (18), Киприянь митрополить постави Григория епископомъ Ростову и Ярославлю (56);
- игумень** ‘ihumen, przełożony monasteru’ (grec. *ηγούμεν*, cs. иг҃мень Дьяч. 209) – основана бысть церкви Печерская игуменомъ Федосиемъ (21v), Фотеи митрополить (...) постави епископа на Коломну, игумена ярославского (64v);
- манастьрь** ‘monaster’ (grec. *μοναστήριον*, scs. манастьрь, моностырь, монастырь Шан. 10 295) – воеваше татарове около Киева и манастьрь Почерьскый пограбиха и пожгоша (68v), и провидиша со честию у святого Спаса, во манастьри (86v);
- пасха** ‘Pascha’ (grec. *πάσχα*, scs. пасха Vasm. 3 216) – по пасце на друго недели во въторокъ (46v), приставися князь великы Дмитреи Ивановичь, месяца мая 19 на 5 по пасце во среду (53);
- патриархъ**²⁸ ‘patriarcha, najwyższy rangą duchowny Cerkwii, głowa Cerkwii prawosławnej’ (grec. *πατριάρχης*, scs. патрнар(ъ)хъ Vasm. 3 217) – и посрамлень бысть царь от нея и отпущена бысть в Киев, повчившися у патриарха (12), Поставлень патриархомъ Матфеимъ при цари Мануиле (64).

Przytoczone przykłady pozwalają stwierdzić, że największą liczebność wśród zapożyczeń formalnosemantycznych stanowią rzeczowniki (32 jednostki leksykalne), nielicznie zostały udokumentowane w zabytku przykłady innych części mowy. Dominacja rzeczowników w omawianej grupie zapożyczeń potwierdza wnioski badaczy, zajmujących się analizą tego zagadnienia²⁹.

Należy podkreślić, iż w kilku przypadkach obok cerkiewnosłowiańskich zapożyczeń w *Kronice supraskiej* pojawiają się wyrazy staroruskie (lub wcześniejsze pożyczki z innych języków) o podobnym lub zbliżonym znaczeniu. O swoistej konkurencji między zapożyczeniami a rodzimymi synonimami świadczą następu-

²⁸ Od niego derywowany przymiotnik *патрiархи* (41).

²⁹ А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, s. 92.

jące pary leksemów: *абие / скоро (въскоре) (потомъ же скоро поехаль ко князю Александру (29v), Он же (...) въскоре приѣха к нему (78v)); преставитися / умръѣти (того жь лѣта умре князь великы литовьскыи Олгирдь (47v)); чада / дети (а княгиню его и дети его отпустиша (58)).*

Do grupy zapożyczeń formalnosemantycznych należy zaliczyć także nazwy miesięcy, które weszły do języka staroruskiego z greki za pośrednictwem cerkiewnosłowiańskim. Ogromnej liczbie świętych czczonych w tradycji południowosłowiańskiej została poświęcona pamięć również w kalendarzu rosyjskim. Na tej podstawie można wysnuć wniosek, że na Ruś przywędrował on razem z innymi księgami liturgicznymi³⁰. W *Latopisie supraskim* stosuje się dwojaki sposób datowania wydarzeń. Pierwszym jest odniesienie daty opisywanego wydarzenia do konkretnego święta, okresu w kalendarzu liturgicznym, dnia, w którym czczono pamięć danego świętego lub ikony, np.: *той жь зимы князь Михаило тферьскыи подвел рать литовскую втаи на град Переяславль (...) по пасце на друго недели во въторокъ (46v), и той же осени на Филоповы запуски приде воиско литовское ко Смоленску (84v), священа бысть церкви святая София на Воздвижене повелением князя Ярослава и сына его Володимера (21v)*. W zabytku pojawiają się również daty kalendarzowe, wskazujące na dzień i miesiąc prezentowanych wydarzeń: *того жь лѣта приде изо орды князь Василея Дмитреевичь от цара Тактомоша генваря 19 (52v) (cs. генѢарь, генѢарин Vasm. 4 557), Алексеи митрополит феврала 12 (47v) (cs. февѢарій Дьяч. 774), приеха в Новгород месяца апреля во 16 день (68v) (cs. апрілій Дьяч. 21), еже и ввре месяца июля в 15 день (19v) (cs. июль Дьяч. 237), убиень бысть (...) за вѣру хрестянскую сентябрия 23 (33v) (cs. септѢбрь, септѢмбрь Vasm. 3 602), бысть имь бои месяца декабрия в 8 день (74) (cs. декабрь Дьяч. 139)*. Niejednokrotnie obok tradycyjnej daty pojawiają się jeszcze dane związane z kalendarzem liturgicznym, co było częstym zjawiskiem w zabytkach piśmiennictwa staroruskiego³¹, por.: *в недѣлю 2-ю поста, марта 15 (68) (cs. мартъ Дьяч. 298), месяца мая в 8 день на память святого апостола Иаона Богуслова (4) (cs. май Дьяч. 295), во*

³⁰ Л.В. Вялкина, *Славянские названия месяцев*, [w:] Р.И. Аванесов (red.), *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1970, Москва 1972, s. 271–272.

³¹ Ibidem, s. 273.

Петрово говение, месеца шоня 26 день, во четвъртокъ (60) (cs. *іюнь Дьяч. 237*), *месеца октябръ 26 день, на память святого мученика Дмитрия* (75v) (cs. *октябрь, октомври, охтоври, октомвь Vasm. 3 131*). W analizowanym zabytku nie zostały udokumentowane nazwy miesięcy pochodzenia słowiańskiego, co może świadczyć o dominującej roli kalendarza cerkiewnego z typowym dla niego sposobem przedstawiania dat.

Przed przyjęciem chrześcijaństwa Słowianie używali imion, które określały człowieka na podstawie jego charakterystycznej cechy, pochodziły od nazw roślin, zwierząt, odzwierciedlały kolejność pojawiania się członków rodziny lub stosunek do nich. Występowały również imiona złożone typu *Яръславъ, Владимиръ* powstałe na gruncie ogólnosłowiańskim bądź wschodniosłowiańskim³². Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na Rusi pojawiły się nowe imiona związane z kalendarzem liturgicznym. Są to imiona pochodzenia greckiego, łacińskiego, hebrajskiego, arabskiego, należące do kanonu cerkiewnego i według tradycji nadawane zgodnie z imieniem świętego, którego pamięć była czczona w dniu narodzin dziecka³³. Wiele zapożyczonych imion, wyekscerpowanych z tekstu latopisu, dokumentuje zmiany związane z ich adaptacją na gruncie wschodniosłowiańskim³⁴. Należy podkreślić, że nowe imiona wchodziły do powszechnego użycia stopniowo. W zabytkach piśmiennictwa często można zaobserwować używanie, obok chrześcijańskiego imienia, dodatkowego świeckiego, które z czasem zmieniło się w przydomek³⁵. W *Kronice supraskiej* obok form cerkiewnych pojawiają się również imiona w wersji ludowej³⁶, por.: *Оженися князь Александръ Невъський во Полотцѣ* (27v) ('Aleksander', cs. *Александръ* SIP 4), *Поиде князь великии Андрѣи христоробивы в градъ Вѣлодимер* (3v) ('Andrzej', cs. *Андрей* SIP 5), *Придоша новъгородци со Афанисиемъ ратию в Торжок* (35) ('Atanazy', cs. *Афанасій* SIP 7), *постави Киеву митрополита Григория болгарани Цамивлика* (67v) ('Grzegorz', cs. *Григорій* SIP 17), *Поставлен бысть епископомъ Ростову Дионисию* (69) ('Dionizy', cs. *Діонсій* SIP 11),

³² Петр., s. 10.

³³ Ibidem, s. 6.

³⁴ А.П. Пасхалов, *Удивительная этимология*, Москва 2007, s. 28.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Wszystkie formy imion przytoczonych w pracy zostały sprawdzone w następujących źródłach: Суперан., Петр., А.П. Пасхалов, *Удивительная...*

на память святого мученика **Дмитрия** (75v) ('Dymitr', cs. Димитрій SIP 12), посылает владыку своего **Епифания** и бояр своих (47) ('Epifaniusz', cs. Єпіфаній SIP 13), царь **Иоан** бежа в Селунь (41) ('Jan', cs. Іваннъ SIP 20), и посылал митрополитъ архимандрита **Иону** (71v) ('Jonasz', cs. Івна SIP 20), выиде из Царяграда митрополитъ **Киприянь** (47v) ('Cyprian', cs. Купріянь SIP 10), а Новъгород бог заступилъ молитвами святого **Кирила** (26v) ('Cyrul', cs. Күрілль SIP 10), князь **Лев** Корядовичъ (57) ('Leon', cs. Левъ SIP 23), Поставленъ патрiархoмъ **Матфеимъ** при цари **Мануиле** (64) ('Emanuel', cs. МанѢилъ SIP 24), А епископи служаше над ним: (...), **Митрофанъ**, епископ суздальскыи (62v) ('Mitrofan', cs. Митрофанъ SIP 26), **Михаил** царь изыде с вои своими брегом и морем на болгары (5v) ('Michał', cs. Мнѣилъ SIP 26), преставися князь **Петръ** Дмитриевичъ месяца февраля (72v) ('Piotr', cs. Піётръ SIP 30), постави **Фотеи** митрополитъ епископа на Резань **Сергия** Озакова (64v) ('Sergiusz', cs. Сергій SIP 33), остави брату своему всих бояр на помощь, **Стефана** Александрo вича и иных (42v) ('Stefan', cs. Стефанъ SIP 34), и наречень в крещени **Феодор** (65v) ('Teodor', cs. Феодоръ SIP 36), и воеводу **Филипа** Нянька убиша (23) ('Filip', cs. Філіппъ SIP 15), Ту же паки князящи ему в Киевѣ, бысть же нехто **Фома** (102v) ('Tomasz', cs. Фома SIP 37), Крестився Володимер и взя у **Фотия** патрiарха первого митрополита и Киеву (19) ('Focjusz', cs. Фотій SIP 16) / Того же лѣта сяде на великое княжение князь **Александрo** Михайловичъ (36v), постави **Алексѣя** архимандрита святого Рожества епископа во Волъдиме (40v) ('Aleksy', cs. Алєкій SIP 4), Володимер же пошма царицю Анну и **Настаса**, и попы корсуньскыя (18) ('Anastazy', cs. Анастасій SIP 5), приставися архимандрат **Анофреи** спаськи месяца сентября (85) ('Onufry', cs. ОнѢфрій SIP 28), на поставлени были епископи: (...), **Антонеи** тѣферскыи (68) ('Antoni', cs. Антoнiй SIP 6), Ярослава Всеволодича сынове: (...), **Афанасеи** (8v) ('Atanazy', cs. Афанасій SIP 7), приде изъ орды князь **Василеи** Дмитровичъ (44) ('Bazyli', cs. Васілій SIP 9), а с ними Володимеръ Даниловичъ а **Григорей** Володимировичъ (55v), князь **Данило** Борисовичъ Нижсьнего Новъгорода и с татары взя столни город Володимер (64v) ('Daniel', cs. Данілъ SIP 11), придоша послове изъ Царигорода **Деметѣи** с другы (40v) ('Domecjusz', cs. Дoмeтiй SIP 11), собрав епископи руския, иже во области его живуци: (...), **Деонисеи** луцькыи (67v), князь великыи **Дмѣтреи** Всеволъд и мсти кров брата своего (4), собрав епископи руския,

иже во области его живуци: (...), **Евхимеи** туровъскыи (67v) ('Eufemiusz', cs. **Єѹѿмїи** SIP 13), посла во сторожехъ воеводую **Ерѣмѣю** Глѣбовича (22v) ('Jeremiasz', cs. **Іеремїа** SIP 20), царя **Ивана** изгнаша, а на царьство сяде тестъ его (41), Убиень бысть во ордѣ князь **Михаило** черниговъскыи (33), и тамо на Кieve постави **Савостияна** владыку ко Смоленьску (65v) ('Sebastian', cs. **Сѣвастїанъ** SIP 33), Того жъ лѣта поиде во орду князь **Семень** Ивановичъ (37v) ('Symeon', cs. **Сѹмемнъ** SIP 35), крести его игумень **Сергеи** (46v), митрополить **Фегнасть** благослови владыку (40) ('Teognost', cs. **ѹеогностъ** SIP 36), того жъ лѣта сверши бысть церквы святы **Федор** во Тѣри **Иваномъ**, игуменомъ царигородскымъ (36), подле гроба святого **Федосия** Печерьскогого (103) ('Teodozjusz', cs. **ѹеодосїи** SIP 36), на память святого мученика **Федота** (67) ('Teodot', cs. **ѹеодотъ** SIP 36), постави **Фотеи** митрополить епископа на Резань (64v), взя (...) к Новугороду архиепискупа **Якима** корсунина (19) ('Joachim', cs. **Іѡакїмъ** SIP 20), на память святого **Якова**, брата господня (73v) ('Jakub', cs. **Іакѡвъ** SIP 20).

Zabytek dokumentuje również niewielką grupę imion żeńskich. Tu również, oprócz cerkiewnych, pojawiają się potoczne formy imion, por.: и наехаша княгиню Семеновую княгиню **Александрю** в Татарскои земли (61) ('Aleksandra', cs. **Алєѡандра** SIP 42), и умолиста сестру свою **Анну** (17v) ('Anna', cs. **Анна** SIP 42), оженися князь великыи Дмитреи московъскыи (...) **Евдокиєю** (44v) ('Eudokia', cs. **Євдокіа** SIP 43), оженися князь велики Семень (...) **Евпракьсью** (38v) ('Eupraksja', cs. **Євпраѡїа** SIP 43), за святою **Ириною** во Кieve (7v) ('Irena', cs. **Ірина** SIP 44), Оженися Семень Ивановичъ (...) **Мариею** (39) ('Maria', cs. **Марїа** SIP 46), В то же лѣто свецана бысть церкви святая **София** в Кieve (21) ('Zofia', cs. **Софіа** SIP 51) / того жъ лѣта оженися князь Борисъ Ольгирдовною **Огрифиною** (41v) ('Agrupina', cs. **Агрїппїна** SIP 40), Приставися княгина Семеновая **Настасья** (38v) ('Anastazja', cs. **Анастасїа** SIP 40), того жъ лѣта обручи за князя Володемеры у Ольгирда дщерь его **Олену** (45v) ('Helena', cs. **Єлена** SIP 44), в домъ святая **Софьи** месяца августа в 11 день (67v).

Na podstawie wymienionych przykładów można stwierdzić, że najczęstszymi zmianami zachodzącymi w imionach tego typu były³⁷:

³⁷ Zob. także Z. Abramowicz, *Synkretyzm antropimii Podlasia*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2014, t. 27, s. 17–32.

- a) zmiana nagłosowej samogłoski, np.: *Якимъ* (19), *Олексѣи*³⁸ (41v), *Ондрѣи* (66), *Яковъ* (73v), *Анофреи* (85), *Огрифина* (41v), *Олена* (45v);
- b) uproszczenie grupy samogłosek w imieniu i/lub zamiana samogłoski w rdzeniu, np.: *Федор* (36), *Семень* (37v), *Фегнасть* (40), *Савостиянь* (65v), *Федотъ* (67), *Федоси* (103);
- c) zamiana końcowego *-и* w imionach męskich na *-еи*: *Дмѣтреи* (4), *Афанасеи* (8v), *Дементѣи* (40v), *Василеи* (44), *Сергеи* (46v), *Григореи* (55v), *Деонисеи* (67v), *Антонеи* (68), *Анофреи* (85);
- d) obecność w imionach męskich sufiksu *-ко*, paradygmatycznego *-о*³⁹, np.: *Михалко* (4), *Михашло* (33), *Александро* (36v), *Данило* (64v), *Степанко* (69v);
- e) opuszczenie samogłoski nagłosowej, np.: *Настасъ* (18), *Настасья* (38v);
- f) pojawienie się wstawek w rdzeniu imienia, np.: *Ивань* (41), *Геворгеи* (68).

Wszystkie omówione wyżej zapożyczenia można podzielić na kilka grup semantycznych o zróżnicowanej liczebności:

- a) nazwy osób duchownych oraz funkcji w administracji cerkiewnej i klasztornej: *архиепискупъ*, *архимандритъ*, *епископъ*, *игумень*, *митрополитъ*, *патриархъ*, *святитель*, *священникъ*;
- b) nazwy pojęć, zwyczajów i obrzędów religijnych: *дияволъ*, *кумѣръ*, *литоргѣя*, *литоргисья*, *манастырь*, *мощи*, *скыма*;
- c) pojęcia związane z kalendarzem liturgicznym (nazwy świąt, miesiący): *Крещение*, *маи*, *пасха*, *октябрь*, *сентябрь*, *февраль*;
- d) chrześcijańskie imiona własne: *Александръ*, *Диониси*, *Иоан*, *Михашл*, *Александра*, *Ирина*.

Drugą grupę **zapożyczeń formalnosemantycznych** wypisanych z *Latoпису супрасkiego* stanowią wyrazy złożone. Są one najczęściej **kalkami słowotwórczymi** z języka greckiego, powstałymi w wyniku dokładnego tłumaczenia morfemów wyrazu obcego, które przez medium cerkiewnosłowiańskie weszły

³⁸ Więcej o przechodzeniu nagłosowego A- w O- w imionach własnych: M. Malec, *Imiona chrześcijańskie...*, s. 27.

³⁹ Por. L. Citko, „Kronika Bychowca” na tle historii..., s. 93.

do zasobu leksykalnego języków wschodniosłowiańskich⁴⁰. Zapożyczenia tego typu zazwyczaj oznaczały pojęcia abstrakcyjne, dla których nie istniały odpowiedniki w rodzimym języku. Cechą charakterystyczną tego typu pożyczek była powtarzalność pierwszego komponentu w wyrazie złożonym, który najczęściej zaczynał się od: *благо-*, *бого-*, *добро-*, *досто-*, *зло-*, *суде-*⁴¹. Pierwszą część wyrazu złożonego mogły stanowić tematy rzeczowników, przymiotników, zaimków, przysłówków, rzadziej czasowników⁴². W roli drugiego komponentu występowały zarówno imienne części mowy, jak i czasowniki. Z upływem czasu na gruncie wschodniosłowiańskim zaczęły powstawać rodzime wyrazy złożone tworzone na wzór cerkiewnosłowiański. W związku z tym wyodrębnienie zapożyczeń w omawianej grupie wyrazów jest nieraz bardzo trudne⁴³.

Poniżej zostały przytoczone wybrane przykłady wyrazów złożonych poświadczonych w tekście *Latopisu supraskiego* wraz z ich kontekstem źródłowym:

благоверьный ‘wyznający prawdziwą wiarę’ (cs. **благовѣрный** Дьяч. 40) – *наслѣдникъ благовѣрному царю Костентину (3), при благовѣрномъ великомъ князи Дмитреи Ивановичь (52v);*

Благовещение ‘Zwiastowanie’ (cs. **Благовѣщеніе** Дьяч. 40) – *тогда уползну снегъ в Новегороде за святымъ Благовещеньемъ (45), Тогда былъ Благовещенье в понедѣлекъ (66v);*

благословение ‘błogosławieństwo’ (cs. **благословеніе** Дьяч. 44) – *Володимер же поима (...) собѣ на благословение (18v), послаше во Царьгородъ благословения просити (39);*

благословити ‘pobłogosławić’ (cs. **благословіти** Vasm. I 171) – *онъ же не благослови его (39);*

благословѣяти ‘błogosławić’ (cs. **благословѣати** Дьяч. 44) – *и тако нача владыка благословѣяти на вси страны крестомъ (70);*

боголюбивый ‘kochający Boga’ (cs. **боголюбивый, боголюбенный** Дьяч. 51) – *первое святую Богородицю боголюбивы Юревичъ Долгоруки (3v);*

⁴⁰ М.О. Новак, *Реакции на греческие словосложения в древнеславянском Апостоле*, [w:] *Русский язык: функционирование и развитие. Материалы Международной научной конференции (Казань, КФУ, 18–21 апреля 2012 г.)*, т. 1, s. 164–171.

⁴¹ Л.Г. Самогик, *Лексика современного языка. Учебное пособие*, Москва 2012, s. 398.

⁴² С.А. Аверина, *Сложные слова в языке XII в.*, [w:] В.В. Колесов (red.), *Древнерусский язык домонгольской поры*, Ленинград 1991, s. 168.

⁴³ *Ibidem*, s. 164.

- Богородица** ‘Bogurodzica’ (ср. **Богородица** Аникин 3 303) – *священа бысть церкви святая Богородица* (21), *иде кров от иконы святыя Богородици* (63);
- Богословъ** ‘Teolog’ (ср. **Богословъ** Аникин 3 294) – *на память святого апостола Иаона Богуслова* (4);
- единовѣрєнь** ‘współwyznający, wyznający tę samą wiarę’ (пор. ср. **единовѣрїє** ‘jedność wiary’ Znosko 101) – *и с нами единовѣрєнь будєши* (17);
- единомыслєнникъ** ‘człowiek o tych samych poglądach’ (пор. ср. **единомыслїє** **единомышлєнїє** Дьяч. 169) – *Олєгъ поверга свою землю и побєжалъ со (...) единомыслєнными своими* (50), *Мамаи же, то видєвъ, и побєжѣ со единомыслєники своими* (50v);
- законопрєстѣпныйи** ‘sprzeczny z prawem, bezprawny’ (ср. **законопрєстѣпныйи** Znosko 112) – *яко же ни Онтиох сирскыи, ни Ульгян законопрєстѣпныйи тех мукъ не сотвори над хрєстяны* (98v);
- кровопролитїє** ‘rozlew krwi’ (ср. **кровопролитїє** Дьяч. 272) – *не хотя кровопролитїя видєти во хрєстянєхъ* (70), *нача Свѣтослав думати со Смоленскыи бояри на хрєстянское кровопролитїє* (98v);
- крѣпкодушєнь** ‘silny duchem’ (ср. **крѣпкодѣшєнь** Znosko 148) – *бєжашє люди во городъ, потомъ крѣпкодушєни* (26v);
- мясопустєнь** ‘mięsoпустny’ (пор. ср. **мясопѣстнаѧ недѣла** Дьяч. 324) – *и в субботу мясопустную и начаша нарежати лєсы* (23v);
- православныйи** ‘prawosławny’ (ср. **православный** Дьяч. 474) – *храбрость показаша по православнои вѣри* (49v);
- прѣлюбодѣецъ** ‘cudzołożnik’ (ср. **прєлюбодѣецъ** Znosko 260) – *другое же Владимир заляжє ю не по кряку⁴⁴, прєлюбодѣецъ бо бѣ* (15v);
- христоимєнитыи** ‘niosący imię Chrystusa’ (ср. **хрїстоимєнитый** Дьяч. 796) – *и много многожєство хрїстоимєнитых людєи бєзє числа от остра мєча падоша* (49v);
- хрїстолюбивыи** ‘miłujący Chrystusa’ (ср. **хрїстолюбивый** Дьяч. 796) – *Поидє князь великыи Андрѣи хрїстолюбивы в град Вѣлодїмер* (3v);
- чадолубивыи** ‘kochający swoje dzieci’ (ср. **чадолубивый** Znosko 375) – *яко отецъ чадолубивъ* (25v).

⁴⁴ Taki zapis pojawia się w latopisie.

Na podstawie przytoczonych przykładów można stwierdzić, iż w roli pierwszego komponentu najczęściej pojawiają się tematy: *благ*⁴⁵, *бог*-, *един*-, *кров*-, *христ*-. Najwyższą frekwencję w omawianej grupie wykazują przymiotniki i rzeczowniki, udokumentowane zostały też dwa czasowniki.

2.2. Kalki semantyczne

Kolejną grupą zapożyczeń cerkiewnosłowiańskich są **kalki znaczeniowe (semantyczne)**, czyli wyrazy ogólnosłowiańskie, które otrzymały osobliwe znaczenie w języku cerkiewnosłowiańskim i z takim znaczeniem weszły do zasobu leksyki staroruskiej. Omawiane zjawisko dotyczy wyrazów o semantyce religijnej, związanej z chrześcijaństwem. Kontakty pomiędzy językami pokrewnymi z jednej strony sprzyjają powstawaniu kalk semantycznych z uwagi na zbieżność lub identyczność odpowiednich leksemów, z drugiej zaś ich wyodrębnienie jest niezwykle trudne i można tego dokonać wyłącznie w oparciu o historyczno-filologiczne metody badawcze⁴⁶. Oznacza to, iż w każdym konkretnym przypadku należy określić czas i okoliczności pojawienia się nowego znaczenia, śledząc historię analizowanego wyrazu od momentu jego pojawienia się w języku⁴⁷. Można przypuszczać, że liczba leksemów cerkiewnosłowiańskich należących do omawianej grupy była niewielka.

W analizowanym zabytku zostały wyodrębnione następujące kalki semantyczne:

блудъ ‘rozpusta, rozwiązłość’ (cs. *вѣдѣ* Znosko 30) – *и бѣ не съть блудомь, приводя к собѣ мужеския жены и девици рястляя;*

Богъ ‘Bóg’ (scs. *Богъ* Vasm. 1 181) – *ино преблагъи бог не хотя смерти грѣшьникомь (15v), то же бысть богу мерзко зрѣти (98v);*

⁴⁵ Jak zauważa R.M. Cejtlin wyrazy złożone na *благо*- stanowiły najliczniejszą grupę w języku scs., por. P.M. Цейтлин, *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.*, Москва 1977, s. 219.

⁴⁶ А. Зализняк, *Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект создания «Каталога семантических переходов»*, «Вопросы языкознания» 2001, т. 2, s. 20–21.

⁴⁷ Л.П. Гарбуль, *Межславянские семантические заимствования в русском приказном языке XVII века*, „Slavistica Vilmensis” 2014, s. 64.

- господь** ‘Pan (Bóg)’ (cs. **Господь** Znosko 81) – *и весь народ нача презывати: «Господи, помилуй»* (70);
- господень** ‘Pański, należący do Boga’ (cs. **господень** Znosko 80–81) – *на память святого Якова, брата господня* (73);
- грехъ** ‘grzech’ (cs. **грѣхъ** Znosko 82) – *и бысть ему во грехъ неисцелень* (63), *того жь лета попущениемъ божиимъ некихъ, грехъ ради наших* (54);
- овьца** ‘chrześcijanin’ (cs. **овча** Znosko 207) – *зѣло убо хваляся на християны и на овъцы Христовы паствы* (55);
- служба** ‘nabożeństwo’ (cs. **слѣжба** Znosko 312) – *на праздникъ в город⁴⁸ божественныя службы* (71v);
- (от)служити** ‘celebrować nabożeństwo’ (cs. **слѣжити** Znosko 312) – *а епископи служаше над ним* (62v), *и отслуживъ обедню* (65);
- спасъ**⁴⁹ ‘Zbawca’ (cs. **Ѧпасъ** Znosko 325) – *положена бысть во церкви святого Спаса на Москве* (38v), *а было то побоище в Сождали у святого Спаса у монастыри* (86v).

2.3. Frazeologizmy i cytaty

Do licznych środków językowych pełniących funkcję stylistyczną w latopisach zalicza się, obok leksyki cerkiewnosłowiańskiej, również frazeologizmy zaczerpnięte z ksiąg cerkiewnych (najczęściej z Biblii, z Psalterza, z Nowego Testamentu)⁵⁰. Jest to ostatnia grupa cerkiewizmów poddanych analizie w niniejszym rozdziale. Za frazeologizmy uznawane są utarte związki wyrazowe, które bez tłumaczenia przeszły z cerkiewnosłowiańskiego do języka staroruskiego⁵¹. Najczęściej są to zwroty i wyrażenia zapożyczone ze źródeł cerkiewnosłowiańskich, aczkolwiek zdarzają się również całe frazy będące cytatami fragmentów ksiąg liturgicznych.

Poniżej zostały przytoczone wybrane cerkiewnosłowiańskie związki frazeologiczne wyekscerpowane z tekstu *Kroniki supraskiej*:

преблагъи бог (15v), *царство небесное* (17), *прослави бога истинного* (18), *бог не дастъ дьяволу радости* (19), *божиимъ гнѣвомъ* (20v), *в субботу мя-*

⁴⁸ Taki zapis pojawia się w latopisie.

⁴⁹ Пор. Дьяч., s. 648.

⁵⁰ А.И. Ефимов, *История русского...*, s. 49–50.

⁵¹ Л.И. Рахманова, В.Н. Суздальцева, *Современный русский...*, s. 234.

сопустную (23v), *в руци божи* (26), *на средокрестнои недели* (26v), *слуги божи* (28), *сподоби его богъ* (28v), *Божиею волею* (30), *на средохрестнои недѣли* (38v), *бысть знамение на небеси* (43), *бысть знамение во солнци* (44), *Имь же буди вечная память* (49v), *овъцы Христовы паствы* (54v), *грехъ ради наших* (54v), *грехъ неусцелень* (63), *по божию попущению* (67v), *богом дарованному ему* (68v), *Господи, помилуй* (70), *божественя службабы* (71v), *божествену литоръгию* (71v), *слово божие* (99).

W zabytku udokumentowane zostały również cytaty z Nowego i Starego Testamentu:

еже рече: «В нюже мѣру человекъ мерить, отмирится ему, а что посеетъ, то и пожънетъ (99) (Mt. 7,2⁵²: *i taką miarą, jaką mierzycie, wam odmierzą*) (Gal. 6,7: *A co człowiek sieje, to i żąć będzie*);

бог же по Давыда пророка слову сотвори, еже рече: «Обратися болезнь на главу его, и на верхъ его неправда снудеть» (Ps. 7,17: *Jego złość obróci się na jego głowę, a jego gwałt spadnie tu na ciemność*) *И пакы: «Ров изрыв ископа, и впадеся в него, еже сотвориль»* (99v) (Ps. 7,16: *Wykopał rów i pogłębił go, lecz wpadł do jamy, którą przygotował*).

W *Kronice supraskiej* pojawia się również parafraza słów Chrystusa skierowanych do uczniów: *Патриаръхъ же Калист поменул слово Христово, иже рече апостолом своим: «Идеже слово ваше примуть, ту пребывайте прочие»* (41) (Mt. 10,14: *Gdyby was nie chciano przyjąć i nie chciano słuchać słów waszych, wychodząc z takiego domu albo miasta, strząśnijcie proch z nóg waszych*).

3. ZAPOŻYCZENIA Z JĘZYKA POLSKIEGO

Język polski i języki zachodnioruskie znajdowały się w bliskiej więzi⁵³ od najdawniejszych czasów, czemu sprzyjało położenie geograficzne oraz wzajemne

⁵² Polska wersja tłumaczeń jest przytaczana na podstawie *Biblii Tysiąclecia*, Poznań–Warszawa 1980, s. 574, 1131, 1134, 1322.

⁵³ Problem zapożyczeń leksykalnych z języka polskiego w latopisach zachodnioruskich został omówiony w artykułach: K. Grabowska, *Zapożyczenia leksykalne z języka polskiego*

kontakty polityczne i ekonomiczne⁵⁴. W XVI–XVII w. polszczyzna była pośrednikiem w kontaktach językowych pomiędzy Rusią a Europą Zachodnią. Pierwsze polonizmy udokumentowane zostały już w XIII-wiecznym *Latopisie Halicko-Wołyńskim*⁵⁵. Wpływ języka polskiego na starobiałoruski nasilił się po zawarciu Unii w Krewie w 1385 r., co spowodowało zacieśnienie współpracy politycznej i ekonomicznej pomiędzy Rzeczpospolitą a WKL⁵⁶. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w różnych gatunkach piśmiennictwa starobiałoruskiego, które wzbogaciło się o szereg nowych polskich wyrazów⁵⁷.

3.1. Zapożyczenia formalnosemantyczne

Zapożyczenia formalnosemantyczne stanowią najliczniej udokumentowaną grupę zapożyczeń z języka polskiego. Większość leksemów polskiego pochodzenia została odnotowana w oryginalnej części *Kroniki supraskiej*. Niektóre z nich przez polskie medium przeszły do zabytku z języków zachodnioeuropejskich. Chodzi głównie o zapożyczenia z języka łacińskiego i niemieckiego, które wywarły bardzo silny wpływ na polską leksykę⁵⁸.

Poniżej zostały przytoczone zapożyczenia wypisane z tekstu *Latopisu supraskiego* wraz z ich kontekstem źródłowym. Większość pożyczek tej grupy znalazła poświadczenie w pracach A.M. Bułyki i A. Zoltana⁵⁹:

арцибискупъ ‘arcybiskup’ (pol. *biskup* SPXVI 1 204–205) – *присла арцибискупа к Витни в Литовскую землю* (97v);

w „*Kronice supraskiej*”, „*Linguodidactica*” 2013, t. 17, s. 57–67 oraz K. Grabowska, *Polonizmy leksykalne w wybranych latopisach białorusko-litewskich*, „*Acta Neophilologica*” 2014, t. 16(2), s. 25–35.

⁵⁴ Даўн. зап., s. 5.

⁵⁵ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku...*, s. 261.

⁵⁶ А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія...*, s. 91.

⁵⁷ А.Я. Міхневіч (red.), *Беларуская мова...*, s. 216.

⁵⁸ О wpływach m.in. łaciny i niemieckiego na język polski por. B. Walczak, *Kontakty polszczyzny z językami niestowiańskimi*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin 2001, s. 527–539; zob. również B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*, Białystok 1996.

⁵⁹ Пор. пр. Даўн. зап.; А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай...*; А. Золтан, *Западнорусско-великорусские языковые...*; А. Zoltan, *Inter Slavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*, Москва 2014.

- будованыи** ‘budowany’ (pol. *budować* SPXVI 2 489–491) – в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменем будованого (105);
- гиншьть** ‘wałach’, ‘koń ułożony do specjalnego chodu’ (pol. *hinst, hynst* SPXVI 8 346) – учти и удари разльичньными дарми: (...) и гиншьты во седлех золотых снастех (104v);
- господарьство** (pol. *gospodarstwo* SPXVI 8 46–49) – князь Костентин (...) на своемъ господарьстве умерл (106);
- дѣдичь** (pol. *dziedzic* SPXVI 6 344–348) – а то си три браты, татарскыа князи, отчичи и дедѣчи Подолскои земли (104v);
- дорадитися** (pol. *doradzić się* SPXVI 5 393) – дорадивъшися и взяша из Ляховъ Казимера королевича на великое княжение Литовское (84);
- заставити** (pol. *zastawić* SJPD 10 787) – а корол в тые города во двадцати тысячах пану Спытъку заставил (107);
- кглеитовный (листь)** *przym. od glejt* ‘list żelazny’ (pol. *glejtowy (list)* SPXVI 8 351) – и он прислал к князю Костентину кглеитовный листы, со великою твердостью и прося его, штобы к нему приѣхаль (105v), князь Костентин на кглеитовных листех к польскому королю ѣздил (105v);
- копа, грошь** (pol. *grosz* SPXVI 8 146–151, *wchodziło w skład wyrażenia kopa groszy*; pol. *kopa* SP 10 609–611) – четвертка жита тогда была под две копе грошеи (82v);
- зброя** (pol. *zbroja* ЭСБМ 3 316) – наредилися во изброи и со луками, и со стрелами (83v), вели, пане, дворяномъ своимъ убиратися у зброи, а мы и с тобою (83v);
- комната** (pol. *komnata, kownata* SPXVI 10 504–505) – велить его твердо стерети во комьнате (96), князь пакъ великый Витовѣт седель во Креиве за твердою сторожею в камьнате (96); жонце двѣ ходили покладывати княгиню в камнату (96v);
- коруна** (pol. *korona, koruna* SPXVI 10 632–646) – корунованъ бысть того королевства коруною (73), князь велики Витовѣт хотель на себе положить коруну (73), его не приняли поляне, не пропустиша коруны, и за тымъ ие положи на себе каруны (73);
- коруновати** (pol. *koronować* SPXVI 10 652–653) – корунованъ бысть того королевства коруною (97v);

- костель** (pol. *kościół* SPXVI 11 35–68) – *оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру (...) и тогда начаша костелы ставити по всеи Литовьскои земли (97v);*
- кмотрь** ‘ojciec chrzestny’ (pol. *kmotr* SPXVI 10 426–427) – *тот был кмотр великому князю Кестутию (90v);*
- маршалок/маршалко** (pol. *marszałek* SPXVI 13 172–175) – *убиша мистра и маршалка, и кундуры побиша, и всю силу их немецкую побиша (64v), изымаше смолянне Петрыку, маршалка смоленского (84), а немци пакъ прускии услышавши тая дѣла, и маршалко прускии поидеть ратию (93);*
- местичь** ‘obywatel, mieszkaniac miasta’ (pol. *mieścic* SPXVI 14 122) – *того жь лѣта бысть побоище на Вилькомири, множество побиша князеи и бояр и местичев (82v), (...) и местичи, и черныя люди целовали пана Андрѣя на всемъ томъ Вилни не отступати (83);*
- миля** (pol. *miła* ЭСБМ 7 41) – *не дошед до Вилни за шесть миль и стаха в Ошмени ту стояша неделю (74), за польтары мили от Вильни начоваль в Рудомену и поиде к городу (74v);*
- мистрь** ‘dostojnik posiadający określony urząd i godność w zakonach rycerskich, największy zwierzchnik zakonu rycerskiego’ (pol. *mistrz, mistr* SPXVI 14 308–321) – *князь велики Витовть Кестутевичь созваша к собе (...) мистра немецкого и пруского, мистра лифанского (64v), ти же велици князи немецки, по немецкому языку зовемому мистрове (80), он же тогда не возма Вилни и поиде к мистру (100v);*
- мурованны** (pol. *murowany* SPXVI 15 187–188) – *и приде ко Креиву, и стояша два дни, взяша Креиво мурованны и сожже (75), (у)муровати (pol. *murować* ЭСБМ 7 93) – посекиши лѣсь город муровали Каменець (105v), ис того вси Подолски города умуровали и всю землю Подолскую осели (105v);*
- пани** (pol. *pani* ЭСБМ 8 146–147) – *пани Спытковая стала вдовою (107v);*
- пань** (pol. *pan* ЭСБМ 8 146–147) – *во двадцати тысячах пану Спытку заставил (107), умыслив тое собѣ и своими паны (83), пришед панове под Полоцькомъ стояли неделю (84);*
- пекарь** (pol. *piekarz* ЭСБМ 9 13) – *первое был пекаромъ, потомъ вставили его постелю слати (89v);*
- полецатися** (pol. *polecać się* SPXVI 26 431–432) – *прислашеса к нему велици ординьскыи князи, полецаюся ему под великую службу (81);*

- польский** (pol. *polski* SPXVI 26 464) – князь велики *Витовть Кестутевичь* созваша к собе короля польского *Владислава* (72v), король польскыи *Владислав* и бысть у великого князя *Витовта* (73v), князь *Костентин* на клегишовных листех к польскому королю *ѣздил* (105v);
- презволение** (pol. *przyzwolenie* Даўн. зап. 263) – князь *Юрьи* (...) со князя великого *Олгирдивым* презволениемъ и с помочию *Литовския* земли пошли в *Подолскую* землю (104v);
- пушка** ‘armata’ (pol. *puszka* ЭСБМ 10 261) – *Витовѣтъ* (...) пушьками град бив, бѣ бо град *Смоленескъ* велми твердѣ (59v);
- пѣннѣзь** (pol. *pieniądz* ЭСБМ 9 24) – еси намѣ [дал]половицю *Подольскои* земли во двадцати тысячех *пѣннѣзех* (107v), отдаи двадцать тысячеи *пѣннѣзеи*, а города опять побери за себе (107v);
- рада** ‘wyższy organ władzy w WKL, początkowo jako organ doradczy przy wielkim księciu litewskim’ (pol. *rada* ЭСБМ 11 24) – рада же *литовьская* великого княжения, князи и панове и вся земля, пана *Долъкгирда* из города ис *Каменца* созвали на раду к собѣ и до рады не допустивши самого *шняли* и *огърабили* (108);
- скарбѣ** (pol. *skarb* Даўн. зап. 299) – не рушив есмо ни *скарбов* его, ни *стад* (92), князь великыи *Кестути* отпусти его со *матирю* и со *братишо*, и со *скарбы* (92v);
- соимѣ** (pol. *sejm* Даўн. зап. 295) – почаль со *немьци* собе *соимы* чинити (90);
- стольнечьныи** (pol. *stołeczny* SJPD 8 770) – посадиша его со *честию* на *стольнечьномѣ* граде на *Вилне* и на *всеи* *Рускои* земли (84);
- учинити** (pol. *uczynić* SJPD 9 467) – князю великому *Кестутишо* велми *нелюбость* учиниль и *жалость* (90).

Przytoczone przykłady pozwalają stwierdzić, że dominującą grupę wśród zapożyczeń formalnosemantycznych z języka polskiego w *Kronice supraskiej* stanowią rzeczowniki (24), co potwierdza wnioski badaczy zajmujących się tym problemem⁶⁰. Zdecydowanie niższą frekwencję wykazują przymiotniki, czasowniki oraz imiesłowy.

⁶⁰ Por. np.: А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія...*, s. 92.

W prezentowanym materiale leksykalnym wśród zapożyczeń można wyróżnić kilka grup semantycznych:

- 1) Nazwy ludzi według piastowanego urzędu, wykonywanego zawodu, przynależności do określonej grupy społecznej itp.: *арцибискупъ, дедѣчь, кмотръ, маршалко, местичь, мистръ, пани, пань, пекаръ*.
- 2) Określenia czynności i procesów: *муровати, полецатися, презволение, учинити, коруновати*.
- 3) Terminologia związana z funkcjonowaniem państwa, jego instytucji i organizacji, atrybutów władzy: *коруна, пѣнязь, рада, соимъ, копа грошеи*.
- 4) Leksyka wojenna, nazwy sprzętu wojskowego: *кклеитовный листъ, зброя, пушка*.

Należy zwrócić uwagę na przeciwstawienie leksyki zapożyczonej, związanej z realiami polskimi (i szerzej – europejskimi) oraz rodzimej, określającej desygnaty bliskie rzeczywistości Słowian wschodnich. Są to następujące pary wyrazów: *листъ – грамота, костель – церковь, арцибискупъ – архиепископъ, пань – бояринъ*, por.: *и князь Костентин на клегиштовных листех к польскому королю ъздил, (...) и опять на тых же листѣх отехал до Подольской земли и на своемъ господарстве умерл (106) / того жь лѣта князь великий Витовѣтъ (...) Псковскую крестную грамоту присла в Новгород (62); того жь лѣта придоша послове изъ Царигорода Дементѣи с други и вынесоша грамоты цареви и патриарши (41); и оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру, и присла арцибискупа к Вилни в Литовскую землю, и тогда начаша костелы ставити по всеи Литовьскои земли (97v) / крестився Володимер и взя (...) к Новугороду архиепискупа Якима корсунина (19); Кирил митрополить крыл церков оловомъ святую Богородицю во Володимери (33v); некто пань былъ, остродски кунтор, звали его Гунстыномъ (90); и затымъ полскы король Казимир Локотъковичь (...) умыслив тое собѣ и своими паны, што в него сына не было, толко была одна дочька, захотель за него дочку дати (105v) / того жь лѣта бысть в Новегороде усобица промежи хрестянь, и человекъ некоторыи, именемъ Степанко изымаль боярина Данила Ивановичь Божина (69v)*.

Latopisarz zachodnioruski przy określaniu odległości odnoszących się do obszaru WKL konsekwentnie stosuje termin *миля*, natomiast wyrazu *верста* używa wyłącznie wtedy, gdy mówi o księstwach ruskich, por.: *за польтары*

мили от Вильни начоваль в Рудомену и поиде к городу, и не доходя Троков, и поверъне на Старыи Троки (74v); поиде на Литву, и не дошед до Вилни за шесть миль и стаха в Ошмении ту стояша неделю (74); не доходя Лукомья за милью, в озерех, мештер поиде во свою землю, в Лифянты (75v) / не доидоша Навагорода за сто версть (26v); князь великии Дмитриеи Иванович ходилъ ратию к Великому Новугороду (...). Не дошель князь великии и за петьнадцать версть (52).

Warto zwrócić uwagę na przymiotnik **польский**, który w zabytku stanowi część tytułu króla polskiego i tylko w takim kontekście jest używany, por.: **короля польского Владислава, король польскыи Владислав, к польскому королю**. W pozostałych przypadkach pojawia się typowy dla języka staroruskiego przymiotnik **лядский**: *и не можаше терпѣти на единомъ мѣсте, прибежалъ Лядску землю гоним божиим гнѣвомъ (20v), в та же лѣта брату его Ягашлу держащи стол Краковского королевѣства, по лядцькому языку тому зовему Владиславу (79v), во Вильню послалъ корол старосту своего лядского (100), а лядскои заставе, во Высоком городе тогда суци, и не пустиша во градъ князя Коргашла (101v)*. Należy przypuszczać, że pierwotnie ten przymiotnik przeszedł do języka starobiałoruskiego jako składowa część tytułu królewskiego, a dopiero potem jego użycie rozszerzyło się na inne pojęcia⁶¹.

3.2. Kalki semantyczne i strukturalne

W analizowanym zabytku udokumentowane zostały nieliczne przykłady kalk semantycznych oraz strukturalnych. Większość przykładów została wyekscerpowana z *Latopisu wielkich książąt litewskich*.

3.2.1. Kalki semantyczne

Za kalki semantyczne uznaje się wyrazy o strukturze morfologicznej zgodnej z językiem starobiałoruskim, którym zostało przypisane znaczenie ich odpowiedników w języku polskim⁶². Są to następujące wyrazy:

⁶¹ Por. A. Золтан, *Западнорусско-великорусские языковые...*, s. 74.

⁶² Na temat kalk semantycznych por. H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe...*, s. 55.

- мѣсто** (pol. *miasto* SPXVI 13 373–396) – *отчину его, Ведбескъ и Крево, и вся мѣста, што отецъ его держаль, то все даю ему* (92), *князь Андрѣи полоцькихи приде с немьци лифянты и со всею латыною на Литовску землю и повоевал, пожьже много мѣсть и сел* (98);
- поняти** ‘*rojać, wziąć za żonę*’ (pol. *rojać* SPXVI 26 222–223) – *хоцю поняти дщер твою жену собѣ* (13v), *женился князь велики Василен Дмитревичъ, поня за себе дщерь Витовтову, князя великого Витовта, Софию* (53v), *и понял бы в них кролевну именемъ Ядвигу собѣ женою* (97).

3.2.2. Kalki strukturalne

W analizowanym zabytku zostały udokumentowane nieliczne przykłady kalk strukturalnych frazeologicznych, czyli kolokacji powstałych w wyniku kopiowania struktury morfologicznej polskich jednostek leksykalnych, w których polskie elementy składowe zostały zastąpione białoruskimi⁶³. Są to następujące zwroty:

- покоры учинити** (pol. *pokorę uczynić* SPXVI 26 355) – *не всхоте покоры учинити и челомъ ударити великому князю Витовту* (102);
- учинити честь** (pol. *cześć uczynić* SPXVI 26 355) – *учини ми тую честь, даи ми Подольскую землю* (107);
- до живота** ‘do śmierci, dożywotnio’ (pol. *do żywota* Reczek 677, Linde 6 1214) – *такоже были и до живота своего в той правде* (89), *какъ до его живота в одинопьстве с нимъ были* (89v), *а быти имъ до живота в любви* (89v).

Warto też zwrócić uwagę, że w *Kronice supraskiej* została użyta zapożyczona z języka polskiego konstrukcja składniowa **отехати до, приѣхати до** (pol. *odjechać, przyjechać do kogo, czego*) – *князь Костентин (...) опять на тых же листѣх отехал до Подольскои земьли* (106), *онъ вже до Городна приѣхал з Дорогичина* (91v).

⁶³ Ibidem.

4. ZAPOŻYCZENIA Z INNYCH JĘZYKÓW

Oprócz zapożyczeń z języków słowiańskich oraz greckiego analizowany zabytek dokumentuje mniej liczne zapożyczenia z innych języków, głównie tureckich oraz germańskich.

4.1. Zapożyczenia z języków tureckich

Większość wyekscerpowanych z *Latopisu supraskiego* turcyzmów jest wynikiem bezpośrednich kontaktów Słowian wschodnich z plemionami tatarskimi, szczególnie intensywnych w okresie najazdów mongolskich i podboju ziem ruskich⁶⁴.

Wśród zapożyczeń zostały udokumentowane również takie, które przeszły do języka jeszcze w epoce ogólnosłowiańskiej. Należą do nich następujące wyrazy⁶⁵: **товарь** ‘towar’ (turec. *tabur* Vasm. 4 68) – *людемъ же възбегъшимъ на церковъ и на коморы церковныя и с тавары своими* (32), *у поли повержены вежи их, и тавара в них множество* (47v);

шатерь ‘namiot, budowla w kształcie stożka’ (kazach. *šatyr*, turec. *čadyr* Vasm 4 413) – *си наехаль шатерь великыи златоверхи* (30), *и паде шатер, и полци Александровы, видевьши падение шатра того, и возрадовашасяси наехаль шатерь великыи златоверхи* (30v).

Do późniejszych pożyczek tureckich⁶⁶, głównie z okresu istnienia Złotej Ordy, zaliczyć można:

атаманъ, втамонъ, отаманъ, отамонъ, утамонъ ‘tatarski przywódca, zwierzchnik’ (tatar. *odaman* Brückn. 8) – *а от них завѣдали втамони* (104v), *приездыючи от них утамонъв* (104v);

бахмать, бохмать ‘koń tatarski; krępy, silny, wytrzymały koń konnicy bojowej’ (tatar. *paçın at* lub turec. *Mähmäd* – Mahomet Vasm 1 136–137) – *учти*

⁶⁴ А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія...*, s. 142–143.

⁶⁵ Por. Vasm., t. 4, s. 67, m 413.

⁶⁶ O wpływach tureckich por. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія...*, s. 138–145; А.М. Булыка, *Освоение старобелорусским языком тюркизмов на словообразовательном уровне*, [w:] А.М. Булыка, *Выбранья...*, s. 150–164; zob. również *Сл. тюрк.*

князя великого *Витовта* многими дарми (...) камками и суды златыми, и бахматы (104v);

бесурмань, бесурмянинь, бусурмянинь ‘*muzułmanin, wyznawca islamu*’ (dial. turec. *bisurman* Vasm. 1 160)⁶⁷ – и много бесермени татар избиша (55v), а церковь ту поставил некоторыи бесурменинь (61);

баскакъ, байскакъ, бойскакъ, боскакъ ‘*tatarski namiestnik, który zbierał daniny i pilnował wypełnienia nakazów*’ (czagat. *baskak* Vasm. 1 131) – а от них завѣдали втамони а боискаки (104v), и боскакомъ выхода не почали давати (105);

бурый ‘*maść konia*’ (turec. *bur* Vasm. 1 249)⁶⁸ – просяци в них десятины во всемь: в князех и в людех и в конех десятое (...) во бурых десятое (22);

казна ‘*kiesa*’, ‘*skarb państwa*’ (turec. *ħaznā* Vasm. 2 160) – казну его взяша (61v), во Сьмоленце остави свою казню (66v);

камка ‘*jedwabna wzorzysta tkanina*’ (tatar., kazach., kirg., altaj. *katka* Vasm. 2 175) – учти князя великого *Витовта* (...) камками и суды златыми (104v);

кань, хань ‘*chan, tytuł władcy u dawnych ludów tureckich i mongolskich*’ (turec., uję. czagat. *ħan* Vasm. 2 177, IV 221) – иже воротися вѣдав смерть канову (31v), бѣ кань от рода его (31v), и Олег резаньскыи иде ко канови (33);

киличей ‘*poseł*’ (prawdopodobnie z turec., por. tatar. *kilisz* – *chodźić do siebie* Vasm. 2 232) – князь великыи Семень Ивановичь посла во орду князя Федора Глѣбовича, а с нимь кылычей (39), и ту состигоша его киличей изо орды (39), и послаша киличей во орду ко царю Мурату (43);

орда ‘*tatarskie wojsko na Rusi, tatarski chanat*’ (turec. *ordu* Сл. тюрк. 250) – выиде изо орды князь Михаило тферьскыи (45v), взя Мамаеву орду и царици (50v);

султань, салтань, солтань, солдань ‘*sultan, tytuł władcy*’ (turec. *sultan* Сл. тюрк. 291) – ходи во орду князь великыи Василеи Дмитреевичь ко царю Зивиде солтану (66);

⁶⁷ Według A. Bułyki wyraz ten przeszedł do języka starobiałoruskiego za pośrednictwem polszczyzny, por. *Даўн. зап.*, s. 42.

⁶⁸ Мniej prawdopodobne jest zapożyczenie tego wyrazu z łac. *burrus*, por. Vasm., t. 1, s. 249.

улуць, влуць ‘osada tatarskich koczowników’, również ‘kraj podległy Tatarom’ (turec., azerb., kipcz., ałtaj. i in. *ulus* Vasm. 4 160) – *и улуць весь побра* (50v); **ярлыкъ, ерлыкъ, ярылыкъ** ‘dokument dyplomatyczny, dekret władców mongolskich i tatarskich zawierający rozkazy dla książąt podbitych ziem’ (turec. *jarlyk* Vasm. 4 561) – *вынесоша ерлики и княжение великое Новгородское* (43v), *и вынесе ярлыкы и великое княжение князю Дмитрею Костентиновичю* (44v).

Pod względem semantycznym najbogatszą egzemplifikację uzyskały zapożyczenia określające osoby ze względu na pełnioną funkcję administracyjną, por.: *бойскакъ, втамонъ, канъ, кличичи, солтанъ*, a także leksyka dotycząca organizacji i funkcjonowania państwa: *казна, орда, улусъ, ярлыкъ*. Część zapożyczeń omawianej grupy stanowią egzotyzy opisujące realia i sposób funkcjonowania państwa mongolskiego, por. np.: *улусъ, ярлыкъ*.

4.2. Zapożyczenia z języków germańskich

Kronika supraska dokumentuje niewiele wyrazów, które można traktować jako bezpośrednie zapożyczenia z języka niemieckiego. Jak zauważa J.F. Karskij, germanizmy przeszły do języka starobiałoruskiego głównie przez polskie medium⁶⁹. Bezpośrednie pożyczki z języka niemieckiego odnoszą się przede wszystkim do okresu ożywionych kontaktów handlowych mieszkańców północnych miast WKL z kupcami niemieckimi w Rydze i na Gotlandii w XIII w.⁷⁰ Do tego typu zapożyczeń niemieckich można zaliczyć następujące przykłady⁷¹:

кунторъ, кунтаръ, кунтуръ, кунтырь, кундоръ, конторъ ‘komtur, zwierzchnik domu zakonnego, później zarządca komturii, a w czasie wojny – dowódca osobnego oddziału’ (st.-wys.-niem. *kommendur(e)* Vasm. 2 418) – *убиша мистра и маршалка, и кундуры побиша* (64v), *иных кунторов много побиша* (77), *некто панъ былъ, остродски кунтор, звали его Гунстыномъ* (90);

⁶⁹ Е.Ф. Карскій, *Бѣлоруссы. Введение въ изучение языка и народной словесности*, т. 1, Варшава 1903, s. 159.

⁷⁰ А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, *Гістарычная лексікалогія...*, s. 117.

⁷¹ Ibidem.

местерь ‘mistrz, zwierzchnik zakonu krzyżackiego’ (śr.-d.-niem. *mēster* Vasm. 2 607) – *и мештер лифанскыи со всею силою своею и приде ко Швитригашу на помощь (74v), приде ко Швитригашу на помоч мещер лифански (76v), а лифяньского местера самого убиша (77).*

Jako zapożyczenie okazjonalne na wzór *ландграфъ*, *ландвойтъ* można traktować udokumentowaną w *Kronice supraskiej* formę **ландмаршалокъ** ‘landmarszałek’ (st.-wys.-niem. *lent-* + *marschale*, *Дайн. зап.* 185, 198), por.: *лифяньского местера самого убиша, и ланьмаршалка (77).*

Nie do końca jasna pozostaje etymologia wyrazu **дворянинъ** ‘dworzanin’, por.: *а городы своя опять поимал за себе и старосту своего посадил, дворенина своего Грановского (107v)*. Przypuszczalnie stanowi bezpośrednią kalkę śr.-wys.-niem. *hövesch*, chociaż niektórzy badacze przyjmują jego ogólnosłowiańskie pochodzenie⁷².

4.3. Zapożyczenia z języków skandynawskich

Poświadczone w zabytku nieliczne pożyczki skandynawskie są związane z żeglarstwem, por.:

шнека ‘rodzaj uzbrojonego statku wykorzystywanego do wypraw łupieżczych’ (st.skand. *snekkja* Vasm. IV 462) – *сии наехать на шенеку⁷³ и видель королевича мчаща под руку (29v);*

якорь ‘kotwica’ (st.szwedz. *ankari* Vasm. IV 553) – *озмутъ у цара брашна на дорогу, якори, ужа, елико потребно (9v).*

Ponadto zabytek dokumentuje apelatywy pochodzenia skandynawskiego. Niektóre z nich (oraz ich derywaty) na stałe weszły do zasobu imiennictwa (wschodnio)słowiańskiego, por.:

Аскольдъ ‘Askold’ (st.skand. *Hoskuldr* Vasm. I 93) – *и бѣста в него два мужа, Асколод и Диръ (6v);*

⁷² Por.: *ЭСБМ*, t. 3, s. 130, Vasm., t. 1, s. 489 oraz *Шан.*, t. 1, вып. 5, s. 30.

⁷³ Włędnie zapisany wyraz *шнека* (por. np. *Latopis słucki*).

- Глѣѣбъ** ‘Gleb’ (st.skand. *Gudleifr* Vasm. 1 411) – *от крещения до убиения Бориса и Глѣѣба* (8), *выеха к нему князь Глебъ Святославичъ* (54v);
- Игорь** ‘Igor’ (st.skand. *Ingvarr* Vasm. 2 116) – *убихомъ князя Игоря руского, и нынѣ поимем жену его Олгу за князя нашего* (11);
- Ольга** ‘Olga’ (st.skand. *Helga* Vasm. III 137) – *и живе Игор со Ольгою лѣтъ 43* (7v);
- Ольгъ** ‘Oleg’ (st.skand. *Helgi* Vasm. 3 133) – *в него воевода Олег* (7), *князь Олегъ резаньскыи* (44);
- Рогволодъ** ‘Rogwołod’ (st.skand. *Rag(n)valdr* Vasm. 3 490) – *и посла к Рогволоду полоцькому* (13v), *бѣ бо Рогволод пришел и замория* (13v);
- Рогнѣдъ** ‘Rogneda’ (st.skand. *Ragnheidr* Vasm. 3 490) – *а дщер его Рогнѣдъ поя жену* (13v), *и бѣше ему водимая Рогнеда* (16);
- Рюрикъ** ‘Ruryk’ (st.skand. *Hrørekr* Vasm. 3 533) – *и пришед стареши Люрикъ сел в Новегороде* (6), *и приня всю власть в Руси Люрикъ* (6v);
- Синеусъ** ‘Sineus’ (st.skand. *Signiutr, Signjótr* Vasm. 3 624) – *и под двою лѣтъ Синеусъ и братъ его Триур умре* (6v);
- Труворъ** ‘Tuwor’ (st.skand. *Þorvarðr, Þruvarðr* Vasm. 3 108) – *сел (...) Триур, братъ их, во Зборце* (6).

4.4. Zapóżyczzenia z języka litewskiego

Tekst *Kroniki supraskiej* nie poświędca apelatywów pochodzenia litewskiego, jednak występuje w nim szereg antroponimów litewskich, które bogatą egzemplifikację uzyskały przede wszystkim w oryginalnej części latopisu. Są to głównie imiona książąt litewskich, reprezentujące archaiczny typ imion dwuczłonowych, wspólny wielu ludom indoeuropejskim⁷⁴. Poniżej umieszczone zostały przykłady imion litewskich, udokumentowanych w *Kronice supraskiej*⁷⁵:

⁷⁴ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii..., s. 241.

⁷⁵ Antroponimia litewska bardzo szczegółowo omówiona została m.in. w pracach L. Citko, por.: „*Kronika Bychowca*” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006; *Imiona książąt litewskich w „Kronice Bychowca”*, [w:] Z. Abramowicz (red.), *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „*Studia Slawistyczne 3*”, Białystok 2003, s. 105–110; *Nazwiska patronimiczne w tradycji nazewniczej Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] L. Citko, B. Siegień (red.), *Gwary i otomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, Białystok 2006, s. 73–80.

- Витовть** ‘Witold’ (lit. *Vytautas* LVKŽ 381) – князь велики *Витовт поѣхаль к великому князю Ягайлу* (94v), князь же великии *Витовъть Кестутевичь литовъскыи* (56);
- Воидило** ‘Wojdyło’ (lit. *Vaidilá, Vaĩdilas* LPŽ 2 1131) – паробокъ неволны, холлоп, звали его *Воидиломь* (89v), и быть тотъ *Воидило* у великои моци у великого князя *Ягайла* (90);
- Долькгирдь/Долькгирьдь** ‘Dowgird’ (lit. *Daũgirdas* LPŽ 1 468) – а пану *Долькгирду Подолье дал* (108), пан же *Долькгирьд старостил на всих тех городех* (108);
- Евнугеи** ‘Jawnuta, Jewnuta’ (lit. *Jaĩnius* LPŽ 1 824) – *Евнугеи осадил во Вильни на великомь княжени* (87v), а брата, князя великого *Евнугеи, инял* (88v);
- Кедминь** ‘Gieduymĩn’ (lit. *Gedimĩnas, Gedyminas* LPŽ 1 640) – *Великого князя Кедмина литовъского было сынов 7* (87);
- Кестути/Кестугеи** ‘Kiejstut’ (lit. *Kęstutis* LPŽ 1 980) – и пошли к *Вильни к великому князю Кестутишо* (92v), *тои же осени Олигрд, князь литовъскыи, и братъ его Кестути* (45), а князь велики *Кестугеи пригналь ко городу Вильни* (88);
- Корбутъ/Корбутии** ‘Korybut’ (lit. *Kāributas* LPŽ 1 925) – а князя *Корбутия, а сына своего, князя вилкого Витовта* (93), и с *Корбутомь* (99);
- Кориятъ** ‘Korjat’ (lit. *Kārijotas* LPŽ 1 925) – *далъ отецъ (...) Корьяту Новгородок* (87v), *Великого князя Кедмина литовъского было сынов 7 (...) потомъ Корият* (87v);
- Любортъ** ‘Lubort’ (lit. *Liũbartas* LPŽ 2 95) – *потомъ Кестути, отецъ великого князя Витовта, седмыи Люборт* (87v), а *Люборта* принял *володимерьскыи князь к дотьце* (87v);
- Монтивидь/Монвидь** ‘Monwid, Moniwid, Montwid’ (lit. *Mantvydas* LPŽ 2 155) – *потомъ пакъ была за Монвидомь* (96), *Монтивиду далъ отецъ Корачев да Слонимь* (87v);
- Наримонтъ** ‘Narymont’ (lit. *Nármantas, Nármontas* LPŽ II 299, *Narimantas* LVKŽ 282) – *Великого князя Кедмина литовъского было сынов 7 (...) потомъ Наримонт* (87v), *Наримонту [дал] Пинеск* (87v);
- Олгирдь** ‘Olgiard’ (lit. *Algirdas* LVKŽ 69) – *некто пакъ был у великого князя Олгирда паробокъ неволны* (89v), *на ту же зиму ноября месяца паки приходи Олгирдь к Волоку* (45v);

Скиригаило ‘Skirgieľo’ (lit. *Skirgáila* LPŽ 2 742) – *и люди ратыни отступили от Скиригаила* (92v), *и князь Скиригаило такожь правду дал великому князю Витовту* (94v);

Швитригаило/Швертигаило ‘Šwidrygieľo’ (lit. *Švitrigáila* LVKŽ 340) – *и оттоле поиде Швитригаило во Угры* (69v), *князь великии Витовъть (...) со Швертигаиломъ* (59v);

Ягаило ‘Jagieľo’ (lit. *Jogáila* LVKŽ 205, *Jógéla* LPŽ 1 837) – *и сяде по немь сынъ его менши Ягаило* (47v).

WNIOSKI

Ze względu na kompilowany charakter *Latopis supraski* jest zabytkiem niejednorodnym pod względem językowym. Najstarsza część, powstała w wyniku połączenia fragmentów latopisów staroruskich, wykazuje najsilniejszy związek z tradycją cerkiewnosłowiańską. Jak zauważają badacze⁷⁶, w języku latopisów staroruskich, obok typowo wschodniosłowiańskich środków językowych, stosowano liczne elementy cerkiewnosłowiańskie zarówno w zakresie leksyki, jak i gramatycznej budowy wyrazów oraz składni. Dwie pozostałe części latopisu przybrały formę historycznej powieści-kroniki, w których obecność elementów cerkiewnosłowiańskich nie jest już tak wyraźna.

W tekście zabytku można odnaleźć wiele wyrazów, które pod wpływem religii chrześcijańskiej przyjęły nowe, nieznanne wcześniej Słowianom znaczenie. Pojawiają się też leksemy zupełnie obce plemionom słowiańskim do momentu przyjęcia chrześcijaństwa. Znaczną ich część stanowią wyrazy związane z kultem religijnym, postaciami świętych, organizacją Cerkwi i życia cerkiewnego oraz pojęcia abstrakcyjne. Większość z nich ma greckie pochodzenie, a język cerkiewnosłowiański był pośrednikiem w ich dotarciu na tereny ziem ruskich. Do tego typu zapożyczeń należy zaliczyć imiona chrześcijańskie, które przez cerkiewnosłowiańskie medium przeszły do języków wschodniosłowiańskich.

Analiza polonizmów wyekscerpowanych z tekstu *Kroniki supraskiej* pozwala stwierdzić, że wpływ języka polskiego najsilniej zaznaczył się w „części

⁷⁶ Пор. пр. А.И. Ефимов, *История русского...*, s. 49.

smoleńskiej” oraz w *Latopisie wielkich książąt litewskich*, które są chronologicznie najpóźniej powstałymi fragmentami zabytku. W najstarszej części zabytku, będącej kompilacją kronik ruskich, nie odnotowano żadnych pożyczek polskich. Z pewnością na taki stan rzeczy duży wpływ miał wzrost oddziaływania języka polskiego po zawarciu Unii w Krewie w 1385 r. Obecność zapożyczeń z języka polskiego w tekście *Kroniki supraskiej* wynikała również z potrzeby nominacji nowych realiów, zjawisk i przedmiotów, które w języku starobiałoruskim nie posiadały swojej nazwy oraz z indywidualnych cech językowych kronikarza⁷⁷. W większości są to pożyczki, które za pośrednictwem języka polskiego weszły do zasobu leksyki staro(biało)ruskiej z języków obcych, głównie z łaciny i niemieckiego.

Latopis supraski dokumentuje również nieliczne zapożyczenia z innych języków – przeważnie tureckich, które służyły do nominacji desygnatów obcych kulturze Słowian wschodnich.

⁷⁷ L. Citko, *O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny...*, s. 20; K. Grabowska, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 65.

PODSUMOWANIE

Odkrycie i publikacja *Kroniki supraskiej* zapoczątkowały rozwój badań nad językiem, treścią oraz okolicznościami powstania zachodnioruskich latopisów XV–XVI w. Pozwoliło to ujawnić ciekawe aspekty historiografii WKL tego okresu. Latopisarstwo białorusko-litewskie formowało się etapami. Początkowo powstawały oddzielne opowieści historyczne – kroniki, które następnie były łączone ze sobą w kompilacje. Z upływem czasu i w miarę rozwoju potrzeb uzupełniano je o nowe utwory, co dawało początek kolejnym, pełniejszym *zwodom*. Każdy z trzech *zwodów* latopisów białorusko-litewskich charakteryzuje się indywidualnymi cechami, związanymi nie tylko z określonym wydźwiękiem ideowym, innym w poszczególnych zabytkach, ale również ze środowiskiem, w jakim powstał. Znalazło to swe odzwierciedlenie również w specyficie językowej latopisów starobiałoruskich¹.

Kronikę supraską odróżnia od pozostałych latopisów białorusko-litewskich język, obfitujący w błędy, zniekształcenia wyrazów, powstałe prawdopodobnie przy jej przepisywaniu. Nie zmienia to faktu, że zabytek stanowi cenne źródło badań nad latopisarstwem oraz językiem piśmiennictwa WKL.

Celem monografii była charakterystyka językowa *Latopisu supraskiego* pod kątem cech fonetycznych, zmian w obrębie fleksji imiennej i werbalnej oraz zapożyczeń leksykalnych. Analiza językowa tekstu zabytku wykazała, że część zaobserwowanych w nim zjawisk fonetycznych oraz fleksyjnych uzyskuje zachodnioruską realizację, chociaż jednocześnie zabytek wykazuje silne powiązanie

¹ K. Smoktunowicz, *Latopisy białorusko-litewskie...*, s. 216.

z tradycją cerkiewnoruską, ujawniającą się zarówno na poziomie fonetycznym, jak też morfologicznym. Frekwencja poszczególnych zjawisk fonetycznych kształtuje się na zróżnicowanym poziomie, co sprawia, iż zdecydowana większość z nich nie uzyskała rangi normy pisownianej. W obrębie zapożyczeń leksykalnych odnotowany został z jednej strony wpływ języka polskiego, pełniącego zazwyczaj rolę pośrednika w przenoszeniu pożyczek na grunt zachodnioruski, z drugiej strony – nasycony leksyką cerkiewnosłowiańską tekst latopisu dokumentuje związek z tradycją piśmienniczą latopisarstwa ruskiego.

1. FONETYKA

Badanie języka latopisu rozpoczęto od analizy cech fonetycznych utworu. Zdecydowana większość zjawisk fonetycznych wykazuje wahania pomiędzy cerkiewnosłowiańską i (zachodnio)ruską realizacją. Dotyczy to m.in.: 1) realizacji form ze wschodniosłowiańskim pełnogłosem oraz cerkiewnosłowiańską metatezą w prasłowiańskich grupach *tort, *tolt, *tert, *telt, z zachowaniem względnej równowagi pomiędzy tymi formami, por.: *Володимерь, жеребеи, городов, полонися, в середу, сторожи* / *Владимер, во жребеи, плениша, стража, во среду*; 2) refleksacji nagłosowych połączeń *ort, *olt: *в ладях, разбившимь, разорение, разьличьными* / *во лодяхъ, робичища, розьделили*; 3) form z nagłosowym [o-] obocznym do [i̯e-] (< *ie-): *неодинмотьство, в озерех, олени, осени/едином, едьва, елико*; 4) wahań cerkiewnosłowiańskiej oraz ruskiej realizacji połączeń *kt', *gt', *tj (dominacja form z [št']) i *dj (przewaga przykładów z [ž]), por.: *восхоцеть, глаголюци, помощи, свеца; прежде, схождение/ночи, с помощью, секучи; надежи, в одежах, преже, по Рожествѣ*; 5) zapisów z *ки, ги, хи* obocznych do *кы, гы, хы*: *владыки, ис Киева, паки; дорогими, от многих, ноги; Ляхи* / *вопрекы, во Киев, руки; с други, могьла; в Ляхы*.

O silnym związku z tradycją piśmienniczą może świadczyć znikoma liczba zapisów dokumentujących przegłos [e] > [o] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich [ž'], [š'], [č'], [c'] oraz po [r']: *бочок, жонкою, пошол/женою, ни в чем, чернои, черныя, лицемь, со царемь*. Język *Kroniki supraskiej* dokumentuje jednostkowe przykłady wskazujące na dyspalatalizację spółgłosek dźwiękowych

i [r'], por.: *от наших, стареишинамъ; дружину, оружия; Дорогичину, на митрополициемъ; Богородици, во солнци, с бояри / царичыными; кровоядыцы, на овъцы, со бояры.*

Przewaga form realizujących wzorzec wschodniosłowiański nad formami cerkiewnosłowiańskimi zaznacza się w: 1) rozwoju prasłowiańskich połączeń z jarami przed płynnymi, por.: *во вербную, мертвых, четвертому; розгордѣвья, скорб; наполни, на холми;* 2) kontynuacji prasłowiańskiej grupy: wargowa + [j] w postaci [vɫ'], [pɫ'], [mɫ'], [bɫ']: *во Брясловли, посрамлень, Святославли, явльшюся.* Zabytek niemal bez wyjątku dokumentuje typową dla języka ruskiego wokalizację jerów w prasłowiańskich połączeniach *trъt, *tlъt, *trъt, *tlъt: *крестное, крови, плоти, слезы / криваво.*

Grupę zjawisk znajdujących uzasadnienie w fonetyce zachodnioruskiej, choć odznaczających się brakiem konsekwencji w ich realizacji, reprezentują: 1) spirantyczna zmiana [g] > [h], w cyrylickich zabytkach odzwierciedlona przez zapisy z *кг* oraz *к* w miejscu etymologicznego [g], por.: *Жиггимонт, Кедмина, на клегшитовных листех, Лыгъвеневиць/Жиггимонт, Лыгвена, Скиригашту, Ягашла* oraz opuszczenie szczelinowego [h] w słowach: *осподару, осподарь/господарь, на (...) господарьстве;* 2) przejście [ɣ] > [ɥ] w masc. czasu przeszłego, pr.: *бивьяся, крестивьяся, покрыв/крестил, отбежалъ, стояль;* 3) zmiana [u] > [ɥ]: *повчивишия, и вмре, невтолимо, на Вспѣние; но увесь;* 4) pisownia *ѣ* lub *е* na miejscu etymologicznego [ě], świadcząca o ich artykulacyjnej zbieżności, por.: *не вѣриль, дѣти, листѣх, лѣта, побѣже/бежати, дети, лета, листех, уверилися;* 5) zwężenie artykulacji [ě] właściwe gwarom południowobiałoruskim i północnoukraińskim, por.: *звирину, крипко, увирило / за вѣру, звѣри, крѣпко;* 6) akanie, udokumentowane zapisami z *а* w miejscu etymologicznego [o] w sylabach nieakcentowanych oraz, pośrednio, zapisami z *о* w miejscu etymologicznego [a] w pozycji bezprzyciskowej, por.: *багаты, ка Кеменцю, навгородець, подабаеть / на воряги, ерусолимского, с тотары;* 7) jekanie, utrwalone w pisowni *е* w miejscu nieakcentowanego [ʼa], por.: *дворенина, ерлики, во светую, октебря / дворяномъ, октября, святую, ярълыкы.*

Przykłady odzwierciedlające wpływ fonetyki polskiej uzyskały w zabytku marginalne poświadczenie.

Realizacja jerów w morfemach wyrazów świadczy o ich intuicyjnym użyciu, wynikającym z utraty przez nie znaczenia fonologicznego. Częste są przykłady

mieszania, opuszczania oraz wstawiania liter ъ, ь do grupy spółgłosek wbrew etymologii, por.: *киевьски, князя, во Львове, правьду; градскую, дщери, ничто; литовськими, ярльыкы.*

2. FLEKSJA

W książce dokonano analizy form fleksyjnych w obrębie rzeczowników, zaimków, przymiotników, imiesłowów oraz czasowników. Przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić, że w zakresie fleksji tak imiennej, jak i werbalnej latopis nie odbiega zasadniczo od stanu, jaki obserwuje się w większości XVI-wiecznych zabytków starobiałoruskich.

Spośród cech, charakterystycznych dla omawianego systemu w obrębie poszczególnych części mowy, można wymienić następujące:

W odmianie **rzeczownika** należy podkreślić dążenie tej kategorii leksykalnej do zmniejszenia liczby paradygmatów w stosunku do okresu ogólnoruskiego dzięki ich ujednoczeniu w oparciu o kryterium rodzajowe. Jednocześnie system deklinacyjny rzeczownika charakteryzuje się wahaniem w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych, co prowadzi do występowania wielu oboczności w obrębie poszczególnych paradygmatów, np.: w loc. sg. masc. (deklinacja na *ǫ) pojawiają się *-e, -y*, w nom. pl. masc. *-ы, -и, -ове* itd. Ze wszystkich typów deklinacyjnych najbardziej trwała okazała się deklinacja na *ā. Procesy wyrównawcze do odmiany na *ǫ charakteryzują deklinację ǫ-tematową w gen., dat., loc. sg. i pl.: *Ольгови, в полку, городов, Троков*. Formy rzeczowników odmiany spółgłoskowej na *s niemal całkowicie zostały wyrównane do deklinacji ǫ-tematowej, por. np.: *лица* (gen.), *тѣломь* (instr.). Uogólnieniu do końcówek fleksyjnych deklinacji na *ǫ uległy niektóre formy w obrębie odmiany na *jǫ, *n, *jā, *ū oraz *r, prowadząc w rezultacie do powstania wariantów: *мужьми* (instr. pl.), *царие* (nom. dual.), *времени* (gen. sg.), *княгиню* (instr. sg.), *во церкви* (loc. sg.), *дщери* (gen. sg.).

W odmianie rzeczowników na *ū, *ā, *jā, a także *ǫ, *jǫ dostrzec można tendencje wyrównawcze oraz wzajemne oddziaływanie odmiany twar-do- i miękkotematowej, por.: *утвердися велика любов* (synkretyzm nom. z acc.), *княгиня*

(nom. sg., zamiast dawnego *княгини*), *грады* (nom. sg., zamiast *граду*). Dążność do wyrównania końcówek wszystkich rodzajów w pl. według paradygmatu odmiany na *ā uzyskała w zabytku nieliczne poświadczenie. Rezultaty tego procesu można zaobserwować w niektórych formach dat., instr. oraz loc. rzeczowników należących do różnych typów deklinacyjnych.

Na uwagę zasługuje różny stopień rozwoju kategorii żywotności w obrębie poszczególnych typów. Powszechne jest użycie gen./acc. w masc. sg. w odniesieniu do rzeczowników żywotnych paradygmatu na *ǫ, *jǫ. W liczbie mnogiej rzeczowników męskoosobowych udokumentowane zostały paralelne formy starego i nowego acc., por.: *на болгары, боярь, вои, на древяны, люди, на мазовшаны, мужи, попы / древянь, князеи, людеи, послов, смолнянь, татаров*. Natomiast w obrębie rzeczowników rodzaju żeńskiego obserwuje się absolutny brak synkretyzmu gen./acc.

*

Zmiany związane z systemem deklinacyjnym **zaimków** objęły poszczególne grupy w sposób nierównomierny. Najmniejszym przekształceniom uległy zaimki osobowe i zwrotne oraz niektóre nierodzajowe.

Najistotniejsze zmiany, głównie w końcówkach, zaszły w obrębie zaimków nieosobowych. Dotyczą one m.in.: paralelnego użycia cerkiewnosłowiańskich i staroruskich końcówek w acc. masc. pl. (*некия, своя/свои, все*) i gen. fem. sg. (*нея, сея / еи, своеи*) oraz zachodnioruskich form typu: *тои, тое, тым, тыи, всим, вси*.

Na uwagę zasługuje paralelne użycie zaimków 2 os. oraz zwrotnego, opartych na cerkiewnosłowiańskich oraz staroruskich rdzeniach: *теб-, себ- / тоб-, соб-*.

W całym zabytku zaznacza się tendencja do zaniku liczby podwójnej, wyrównanej do form pl.

*

Do najważniejszych zmian zaobserwowanych w deklinacji **przymiotnika** należy zaliczyć proces wycofywania form odmiany rzeczownikowej, które najlepiej zachowały się w przymiotnikach dzierżawczych z formantami *-овъ (-евъ)*: *Дмитрова, Тактамышеву, царев*. Zmienia się również syntaktyczna funkcja przymiotników o odmianie prostej, ograniczająca ich użycie do roli orzecznika; nieliczne są poświadczenia podobnych form w roli przydawki, por.: *бысть ему сынъ Игор, мужъ мудръ и храбр*.

System deklinacyjny form krótkich w pl. cechuje skłonność do wyrównań fleksyjnych. W obrębie przymiotników złożonych odnotowane zostały, obok regularnych staroruskich, cerkiewnosłowiańskie końcówki *-ago* (masc. gen./acc. pl.), *-ei*, *-ыя* (fem. gen., dat. sg.), *-ыя (-ия)* (nom./acc. pl.).

Typowe dla języków zachodnioruskich innowacje fleksyjne zaznaczyły się w nom. masc. przymiotników złożonych, które posiadają końcówkę *-иш (-иш)* skontrahowaną do *-ы*, *-и*: *безбожныи, володимерскыи, великии / безъбожныи, Боголюбскыи, великыи* oraz w fem. przymiotników dzierżawczych z końcówkami odmiany złożonej, por.: *Семенова, Юрьевую, Петровою*.

*

Bogato egzemplifikowane w zabytku formy **imiesłowowe** cechuje znaczne uproszczenie systemu deklinacyjnego w porównaniu ze stanem ogólnoruskim. Wyrazem tego jest unifikacja form wszystkich rodzajów i liczb imiesłowów czynnych do nom. fem. i ograniczenie ich do funkcji imiesłowu przysłówkowego nieodmiennego, por.: *татарове (...) водяци со собою Володимера Юрьевича, людие же видивъшии вопл его*. Podobne formy wykazują w zabytku wysoką frekwencję użycia. Nielicznie odnotowane formy przypadków zależnych imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego wykazują tendencję do utraty form fleksyjnych odmiany złożonej.

Prawdopodobnie pod wpływem języka polskiego w *Latopisie supraskim* pojawiły się konstrukcje pasywne złożone z neutr. imiesłowu biernego czasu przeszłego i (ewentualnie) słowa posiłkowego *бысть*: *избито бысть вои много / из Немець ми явлено*.

*

W systemie werbalnym **czasownika** znaczące jest przede wszystkim dążenie do ujednoczenia i uproszczenia skomplikowanej struktury czasów przeszłych. Obok tradycyjnych form aorystu, imperfectum i plusquamperfectum, wykazujących dość wysoką frekwencję użycia, często funkcję uniwersalnego czasu przeszłego przejmuje perfectum, przeważnie uproszczone do syntetycznej formy w postaci imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-ль*, por.: *двигнулося, муровали, поехаль, пришел*. Odnotowano zaledwie kilka przykładów starego perfectum ze słowem posiłkowym *есть*, por.: *убил есть, утопль есть, были суть*. Należy zwrócić uwagę, że w oryginalnej części zabytku, powstałej już na terytorium WKL, staje się on formą dominującą, chociaż nie jedyną. Obecność

starych form czasu przeszłego w latopisie tłumaczy się przede wszystkim specyfiką gatunku literackiego, nawiązującego swą stylistyką do wcześniejszych protografów. Regres skomplikowanego systemu czasów przeszłych w języku mówionym zabytek dokumentuje również poprzez użycie nieprawidłowej liczby oraz błędny zapis niektórych form koniugacyjnych, por. np.: *а иноплеменници (...) князя Юря уби* (sg. aorystu w znaczeniu pl.), *князь Дмитреи Юрьевичь Шмяка изымаша брата своего (...) и выымаша ему очи* (pl. aorystu w znaczeniu sg.), *князь Василеи московскыи Ивановичь и Патрикеи Наримонть приехаше в Новьгород, и прияше их новьгородци* (mieszanie form imperfektu 3 os. sg. z aorystem tejże osoby w pl.).

Zabytek dokumentuje stare formy imperativus z częstką *да*: *да будет, да вѣдают, да будут*. Użycie czasownika posiłkowego *бы* w odniesieniu do 2 i 3 os. pl. świadczy o stopniowej ewolucji trybu przypuszczającego, por.: *держали (...) вы бы, бы не приходили*.

W 3 os. sg. czasu teraźniejszego/przyszłego prostego udokumentowane zostały formy bez wygłosowej spółgłoski w końcówce, por.: *види, вниде, помече*. Podobne przykłady w zabytku najczęściej występują w funkcji *praesens historicum*.

3. LEKSYKA

Dokonany w niniejszej monografii przegląd wyrazów zapożyczonych pozwolił na sformułowanie kilku następujących wniosków:

1 | Najliczniejszą grupę zapożyczeń w *Latopisie supraskim* stanowią wyrazy o cerkiewnosłowiańskim pochodzeniu lub takie, które przez cerkiewnosłowiańskie medium przeszły do języków wschodniosłowiańskich. Mniejszą liczebność wykazują polonizmy, greczyzmy, turczyzmy, lituanizmy oraz zapożyczenia z języków skandynawskich i germańskich.

2 | Częstotliwość występowania zapożyczeń z poszczególnych języków jest inna w każdej z części składowych latopisu. Zdecydowanie największą liczbę leksyki pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego (podobnie jak pożyczek skandynawskich) notuje kompilowana ogólnoruska część *Kroniki supraskiej*. Wpływ języka polskiego (oraz niemieckiego) najsilniej zaznaczył się w chronologicznie

młodszych fragmentach zabytku: „części smoleńskiej” oraz w *Latopisie wielkich ksiąg litewskich*, z kolei w części ogólnoruskiej nie został poświadczony.

3 | Leksyka cerkiewnosłowiańska związana jest głównie ze sferą religijną bądź służy określeniu pojęć abstrakcyjnych. Przeważnie są to wyrazy o pochodzeniu greckim, które za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego trafiły do słownika Słowian wschodnich. Do tej grupy zaliczają się również imiona chrześcijańskie oraz nazwy miesięcy, por. np.: *Богородица, икона, литорьгѣя, прозвितерь, Александрь, Софья*.

4 | Z przeglądu i charakterystyki grup semantycznych wyodrębnionych w leksyce zapożyczonych wynika, że najliczniej reprezentowane są w latopisie: nazwy określające człowieka według zawodu, piastowanego urzędu, funkcji w administracji cerkiewnej i klasztornej lub przynależności do grupy społecznej (np. *архиепискупъ, атаманъ, кмотръ, кунторъ, ландмаршалокъ, местичь, пань, пекаръ, салтанъ, святитель*) oraz nazwy związane ze sferą religijną (np. *дияволь, костель, Крещение, кумѣръ, литорьгѣя, манастыръ, моци, скыма*). Liczną grupę wśród zapożyczeń stanowi również terminologia z zakresu organizacji i funkcjonowania państwa, jego instytucji i atrybutów władzy (np. *казна, коруна, орда, пѣнязь, рада, соимъ, улусъ, ярлыкъ*).

5 | Wszystkie zapożyczenia wyekscerpowane z zabytku można podzielić na: formalnosemantyczne oraz (mniej liczne) kalki strukturalne i semantyczne.

6 | Zapożyczone wyrazy ulegały różnego rodzaju przekształceniom fonetycznym związanym z adaptacją na gruncie wschodniosłowiańskim.

7 | Częstym zjawiskiem było wymienne stosowanie przez redaktora zabytku leksyki zapożyczonych, związanej z obcą rzeczywistością oraz rodzimej (lub zapożyczonych wcześniej i w świadomości nosicieli języka odbieranej jako rodzima), określającej desygnaty bliskie realiom Słowian wschodnich, por.: *листъ – грамота, арцибискупъ – архиепископъ, пань – бояринь*.

* * *

Przeprowadzona analiza fonetyki, form fleksyjnych oraz zapożyczeń leksykalnych dowodzi, że *Kronika supraska* jest zabytkiem związanym z jednej strony z tradycją latopisarską Rusi, o czym najlepiej świadczy część ogólnoruska, z drugiej zaś – z tradycją piśmienniczą WKL. Większość ujawniających się w latopisie zjawisk językowych charakteryzuje się zasięgiem ogólnoruskim, jednak zabytek

dokumentuje też wiele cerkiewnosłowianizmów, tak na poziomie fonetycznym, jak i morfologicznym oraz leksykalnym. Charakterystyczną osobliwością latopisów białorusko-litewskich była obecność cech językowych właściwych obszarom zachodnioruskim, co potwierdza przeprowadzona analiza tekstu *Kroniki supraskiej*. Odznaczają się one niekonsekwencją realizacji i nierównomiernym stopniem egzemplifikacji w poszczególnych częściach zabytku.

BIBLIOGRAFIA

Текст źródłowy

Супрасльская летопись, [w:] Н.Н. Улащик (red.), 1980, *Полное собрание русских летописей*, т. 35, Москва, с. 36–67.

Słowniki i encyklopedie

Аникин – Аникин А.Е., 2007–2019, *Русский этимологический словарь*, т. 1–13, Москва.

Булыко – Булыко А.Н., 2011, *Большой словарь иностранных слов*, Москва.

Даўн. зап. – Булыка А.М., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.

ДАБМ – *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск 1963.

Дьяч. – Дьяченко Г.М., 1900, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва (ре-принт: Дьяченко Г.М., 1993, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва).

ЕСУМ – Мельничук О.С. (red.), 1982–, *Этимологічний словник української мови: В 7 т.*, Київ.

Жучкевич В.А., 1974, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск.

Кр. этим. сл. – Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В., 1971, *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва.

Міхневіч А.Я. (red.), 1994, *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск.

Петр. – Петровский Н.А., 1980, *Словарь русских личных имён*, Москва.

Преобр. – Преображенский А., 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–3, Москва.

Сл. інш. сл. – Булыка А.М., 1993, *Слоўнік іншамоўных слоў*, Мінск.

- Сл. тюрк. – Шипова Е.Н., 1976, *Словарь тюркизмов в русском языке*, Алма-Ата.
- Срезн. – Срезневский И.И., 1893, *Материалы для словаря древне-русского языка*, т. 1–3, Санктпетербургъ.
- Стрижак О.С. (red.), 1985, *Етимологичний словник літописних географічних назв Південної Русі*, Київ.
- Суперан. – Суперанская А.В., 2005, *Современный словарь личных имен*, Москва.
- Цыг. – Цыганенко Г.П., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.
- Чамярыцкі В.А., 2007, *Беларуска-літоўскі летапіс 1446*, [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах*, т. 1, Мінск, s. 299–300.
- Чамярыцкі В.А., 2007, *Супрасльскі летапіс*, [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах*, т. 2, s. 645.
- Шан. – Шанский Н.М., 1963, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, вып. 1, Москва.
- Шапош. – Шапошников А.К., 2010, *Этимологический словарь современного русского языка. В двух томах*, Москва.
- ЭСБМ – Цыхун Г.А. (red.), 1978–, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–11, Мінск.
- Boryś – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückn. – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Linde – Linde M.S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Lwów (reprint: Linde M.S.B., 1951, *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa).
- LPŽ – Vanagas A. (red.), 1985–1989, *Lietuvių pavardžių žodynas*, t. 1–2, Vilnius.
- LVKŽ – Kuzavinis K., Savukynas B., 1994, *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius.
- Reczek – Reczek S., 1968, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SIP – *Spis imion prawosławnych w brzmieniu polskim i staro-cerkiewno-słowiańskim*, Warszawa 1936.
- SJPD – Doroszewski W. (red.), 1958–1969, *Słownik Języka Polskiego*, t. 1–11, Warszawa.
- SPXVI – Mayenowa M.R., Peplowski F., 1966–, *Słownik polszczyzny XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Turkowski T., 1938, „Danilowicz Ignacy”, [w:] W. Konopczyński (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków, s. 412–414.
- Vasm. – Фасмер М., 2004, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва.
- Znosko – Znosko A., 1996, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok.

Literatura

- Аверина С.А., 1991, *Сложные слова в языке XII в.*, [w:] В.В. Колесов (red.), *Древнерусский язык домонгольской поры*, Ленинград.
- Арлоў У., Сагановіч Г., 2002, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918). Падзеі. Даты. Ілюстрацыі*, Вільня.
- Баханькоў А.А., Жураўскі А.І., Суднік М.Р., 1970, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Беднарчук Л., 2014, *Моўная суіснасьць Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай мове*, [w:] Беднарчук Л., *Спадчына Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай мове*, Нью Ёрк–Кракаў–Люблін, с. 1–8.
- Блінава Э., Мяцельская Е., 1980, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск.
- Бодянский О.М., 1846, *О поискахъ моихъ въ Познанской публичной библиотекѣ*, [w:] *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ*, № 1, Москва, с. 1–45.
- Борковский В.И., Кузнецов П.С., 2007, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Булыка А.М., 1980, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск.
- Булыка А.М., 2015, *Аб царкоўнаславянскіх лексічных элементах у старабеларускай мове*, [w:] А.М. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск, с. 68–82.
- Булыка А.М., 2015, *Освоение старобелорусским языком тюркизмов на словообразовательном уровне*, [w:] А.М. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск, с. 150–164.
- Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А.М. і ін., 1988, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск.
- Бѣлокуровъ С.А., 1898, *Русскія лѣтописи. I–III. (...) По рукописи принадлежащей Н.П. Никифорову*, [w:] *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ*, Кн. 4, Москва, с. III–LII.
- Валюх З., 2009, *Відтопоніміні прикметники в історії словотвірної системи української мови*, «Філологічні науки», вип. 1, с. 92–97.
- Вялкина Л.В., 1972, *Славянские названия месяцев*, [w:] Р.И. Аванесов (red.), *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1970*, Москва, с. 265–279.
- Гадолина М.А., 1963, *История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках*, Москва.
- Гарбуль Л.П., 2014, *Межславянские семантические заимствования в русском приказном языке XVII века*, „Slavistica Vilnensis”, с. 63–80.

- Горшкова К.В., Хабургаев Г.А., 1981, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Грушевський М., 1907, *Исторія України-Русі*, Київ–Львів.
- Данилович И., 1840, *О литовскихъ лѣтописяхъ*, «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія», ч. 38, № 2, Санктпетербургъ, s. 70–114.
- Дурново Н.Н., 2000, *Избранные работы по истории русского языка*, Москва.
- Ермаловіч М., 1990, *Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск.
- Ефимов А.И., 1967, *История русского литературного языка*, Москва.
- Жураўскі А.І., 1961, *Да пытання аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурнай мовы*, «Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР», вып. 8, s. 106–116.
- Жураўскі А.І., 1983, *Мова нашых продкаў*, Мінск.
- Жыдовіч М.А., 1969, *Назоўнік у беларускай мове*, ч. 1: *Адзіночны лік*, Мінск.
- Зализняк А., 2001, *Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект создания «Каталога семантических переходов»*, «Вопросы языкознания», т. 2, s. 13–25.
- Золтан А., 1984, *Западнорусско-великорусские языковые контакты в области лексики в XV в.* (rozprawa doktorska), Москва.
- Иванов В.В., 1983, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Иванова М.В., 2006, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Иванова Т.А., 2005, *Старославянский язык*, Санкт-Петербург.
- Иорданиди С.И., Крысько В.Б., 2000, *Историческая грамматика древнерусского языка*, т. 1, Москва.
- Карскій Е.Ф., 1903, *Бѣлоруссы. Введеніе въ изученіе языка и народной словесности*, т. 1, Варшава.
- Карский Е.Ф., 1955, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва.
- Карский Е.Ф., 1956, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 2, Москва.
- Карский Е.Ф., 1962, *О языке так называемых литовских летописей*, [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва, s. 208–249.
- Карский Е.Ф., 1962, *Особенности письма и рукописного сборника XV в., именуемого летописью Авраамки*, [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва, s. 345–372.
- Касаткин Л.Л. (red.), 2005, *Русская диалектология*, Москва.
- Касцюк М.П. (red.), 1994, *Нарысы гісторыі Беларусі*, ч. 1, Мінск.
- Колесов В.В., 1980, *Историческая фонетика русского языка*, Москва.
- Копыленко М.М., 1973, *Кальки греческого происхождения в языке древнерусской письменности*, [w:] *Византийский временник*, т. 34(59), Москва.

- Кузнецов П.С., 1953, *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва.
- Лихачев В.С., 2001, *Текстология (на материале русской литературы X–XVII веков)*, Санкт-Петербург.
- Лурье Я.С., 1976, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Ленинград 1976.
- Мещерский Н.А. (red.), 1972, *Русская диалектология*, Москва.
- Микитась В.Л., 1978, *Західноруські, або литовсько-руські, літописи* [витяг з підручника: М.С. Грицай, В.Л. Микитась, Ф.Я. Шолом, *Давня українська література*, Київ, s. 97–103], [online] <http://www.litopys.org.ua/psr113235/lytov34.htm>.
- Новак М.О., 2012, *Реакции на греческие словосложения в древнеславянском Апостоле*, [w:] *Русский язык: функционирование и развитие. Материалы Международной научной конференции (Казань, КФУ, 18–21 апреля 2012 г.)*, т. 1, s. 164–171.
- Огиенко И.И., 2012, *Иноязычные элементы в русском языке*, Москва.
- Огієнко І.І., 1995, *Історія української літературної мови*, Київ.
- Павленко Л.П., 2010, *Історична грамати́ка української мови*, Луцьк.
- Пасхалов А.П., 2007, *Удивительная этимология*, Москва.
- Приселков М.Д., 1940, *История русского летописания XI–XV вв.*, Ленинград.
- Пташицькій С.Л., Шахматовъ А.А. (red.), 1907, *Полное собрание русских лѣтописей (Западнорусскія лѣтописи)*, т. 17, С.-Петербургъ.
- Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н., 2010, *Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология*, Москва.
- Рогожникова Т.П., *Стилистика форм praesens historicum в життійних текстах «Макариевского цикла»*, [online] http://www.library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0088594.pdf.
- Русанівський В.М., 1985, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ.
- Самотик Л.Г., 2012, *Лексика современного языка. Учебное пособие*, Москва.
- Семянчук А.А., 2000, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна.
- Соболевский А.И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва.
- Сушицький Т., 1921–1929, *Західноруські літописи як пам'ятки літератури*, ч. 1–2, Київ.
- Тихомировъ И.А., 1901, *О составѣ западно-русскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей*, «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія», ч. 334, s. 1–37.
- Улащик Н.Н., 1974, *Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей»*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники*, Москва, s. 360–368.

- Улащик Н.Н., 1976, *Открытие и публикация Супрасльской летописи*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники*, Москва, s. 203–213.
- Улащик Н.Н., 1980, *Предисловие*, [w:] Улащик Н.Н. (red.), *Полное собрание русских летописей*, t. 35, Москва, s. 3–18.
- Улащик Н.Н., 1985, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва.
- Филин Ф.П., 2006, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Москва.
- Хабургаев Г.А., 1978, *Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке*, [w:] *Вестник Московского Университета. Серия филология*, № 4, Москва, s. 42–53.
- Цейтлин Р.М., 1977, *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.*, Москва.
- Чамярыцкі В.А., 1969, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск.
- Чамярыцкі В.А., 1997, *Беларускія летапісы і хронікі*, Мінск.
- Чамярыцкі В.А., 2015, *Летапісы і хронікі Вялікага княства Літоўскага XV–XVII стст.*, Мінск.
- Чемерицкий В. А., 1981, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Летописи и хроники 1980. В.Н. Татищев и изучение русского летописания*, Москва.
- Чемерицкий В.А., 1985, *Белорусская литература XIV–XVI вв. История всемирной литературы в 9 томах*, [online] <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl3/vl3-4932.htm?cmd=p>.
- Черных П.Я., 1956, *Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*, Москва.
- Шалфеева Е.Б., 2001, *Типология заимствованных элементов в языке белорусско-литовских летописей XV–XVI в.: На материале Супрасльской летописи 1519 г.* (rozprawa doktorska na prawach rectorisu), Новосибирск.
- Шахматовъ А.А., 1901, *О Супрасльскомъ спискѣ западно-русской лѣтописи*, [w:] *Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи за 1900 годъ*, вып. 13, Санкт-Петербург, s. 1–16.
- Шахматовъ А.А., 1908, *Разыскания о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, С-Петербургъ.
- Шахматов А.А., 1938, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва.
- Шахматов А.А., 1957, *Историческая морфология русского языка*, Москва.
- Щавинская Л.Л., 1998, *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря*, Минск.

- Юргелевіч П.Я., 1974, *Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментар'ямі*, Мінск.
- Янкоўскі Ф., 1983, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, Мінск.
- Abramowicz Z., 2014, *Synkretyzm antroponomii Podlasia*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 27, s. 17–32.
- Bartula C., 2004, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Bednarczuk L., 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Biblia Tysiąclecia*, Wydanie trzecie poprawione, Poznań–Warszawa 1980.
- Bolek A., 1990, *Charakterystyka morfologiczno-syntaktyczna imiesłóww piśmiennictwa Rusi Moskiewskiej XVI–XVII wieku*, Kraków.
- Citko L., 2003, *Imiona książąt litewskich w „Kronice Bychowca”*, [w:] Z. Abramowicz (red.), *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Sławistyczne 3”, Białystok, s. 105–110.
- Citko L., 2006, *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok.
- Citko L., 2006, *Nazwiska patronimiczne w tradycji nazewniczej Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] L. Citko, B. Siegień (red.), *Gwary i omomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, Białystok, s. 73–80.
- Citko L., 2010, *O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich*, „Białostockie Archiwum Językowe”, t. 10.
- Daniłowicz I., 1827, *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno.
- Daniłowicz I., Sidorowicz J., 1860–1862, *Skarbiec dyplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz*, t. 1–2, Wilno.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2003, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Getka J., 2009, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język „Nauk Parafialnych” (Poczajów 1794)*, Warszawa.
- Godek S., 2014, *O zaginionej spuściznie naukowej Ignacego Daniłowicza*, „Zeszyty Prawnicze”, t. 14, nr 4, s. 43–78.
- Grabowska K., 2013, *Zapożyczenia leksykalne z języka polskiego w „Kronice supraskiej”*, „Linguodidactica”, t. 17, s. 57–67.

- Grabowska K., 2014, *Polonizmy leksykalne w wybranych latopisach białorusko-litewskich*, „Acta Neophilologica”, t. 16(2), s. 25–35.
- Grabowska K., 2015, *Formy fleksyjne rzeczowników δ -tematowych w „Kronice supra-skiej”*, „Linguodidactica”, t. 19, s. 51–62.
- Grabowska K., 2016, *Sposoby wyrażenia praesens i futurum w „Kronice supraskiej”*, „Linguodidactica”, t. 20, s. 95–104.
- Jakubowski J., 1910, *Kroniki litewskie*, „Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie”, t. 3, s. 68–74.
- Jakubowski J., 1912, *Studia nad stosunkami narodościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa.
- Jasińska-Socha T., 1979, *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Jučas M., 1968, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius.
- Karaś H., 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Kaszlej A., 1997, *Dzieje Kodeksu supraskiego*, Supraśl.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań.
- Kochman S., 1975, *Polonica w leksykografii rosyjskiej XVII w.*, Warszawa–Wrocław.
- Krawcewicz A., 1999, *Formowanie się koncepcji genezy WKL w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 11, s. 5–17.
- Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Lehr-Spławiński T., Bartula C., 1973, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Malec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Milejkowska H., 1984, *Польские заимствования в русском литературном языке XV–XVIII веков*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej”, t. 7.
- Mironowicz A., 2014, *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, Białystok.
- Morozova N., 2001, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Bychovco kronika* (autoreferat rozprawy habilitacyjnej), Vilnius.
- Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Nowowiejski B., 1996, *Zapóżyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*, Białystok.
- Perczyńska B., 2007, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych*, Lublin.
- Prochaska A., 1890, *Latopis litewski: rozbiór krytyczny*, Lwów.
- Shevelov G.Y., 1963, *Orzeczenia bezpodmiotowe odimiesłowowe na -no, -to w języku polskim przed rokiem 1450*, „Slavia Orientalis”, t. 17, nr 3.

- Smoktunowicz K., 2009, *Latopisy białorusko-litewskie: geneza, redakcje, język*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 9, s. 203–216.
- Smoktunowicz K., 2011, *Unifikacja form czasu przeszłego w języku staroruskim na przykładzie „Kroniki supraskiej”*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 11, s. 259–267.
- Smolka S., 1889, *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny*, Kraków.
- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Szaraniewicz I., 1882, *O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie „Welikoho kniazstwa litowskoho i żomojtskoho*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 15, s. 351–413.
- Walczak B., 1999, *Zapóżyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. 2, Białystok.
- Walczak B., 2001, *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 527–539.
- Wolff J., 1895, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa.
- Zoltan A., 2014, *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*, Москва.

WYKAZ SKRÓTÓW

acc.	–	accusativus
ałtaj.	–	ałtajski
azerb.	–	azerbejdżański
cs.	–	cerkiewnosłowiański
czagat.	–	czagatajski
dat.	–	dativus
dial.	–	dialektalny
dual.	–	dualis
fem.	–	femininum
gen.	–	genetivus
grec.	–	grecki
instr.	–	instrumentalis
kazach.	–	kazachski
kipcz.	–	kipczacki
kirg.	–	kirgiski
lit.	–	litewski
loc.	–	locativus
łac.	–	łaciński
masc.	–	masculinum
neutr.	–	neutrum
nom.	–	nominativus
os.	–	osoba
pl.	–	pluralis
pol.	–	polski
scs.	–	staro-cerkiewno-słowiański
sg.	–	singularis

strus.	–	staroruski
st.skand.	–	staroskandynawski
st.szwedz.	–	staroszwedzki
st.-wys.-niem.	–	staro-wysoko-niemiecki
śr.grec.	–	średniogrecki
śr.-d.-niem.	–	średnio-dolno-niemiecki
śr.-wys.-niem.	–	średnio-wysoko-niemiecki
tatar.	–	tatarski
turec.	–	turecki
ujg.	–	ujgurski
voc.	–	vocativus

INDEKS FORM WYRAZOWYCH

А

абие 200
абы были 190
абы не брали 190
абы не пустиль 190
Аврама 47
Азбѣкомь 47
азь 44, 122
Азьбяк 47
Александрове 139
Александровичом 48
Александрову 139
Александру 208
Александръ 206
Александрѣв 56, 138
Алексѣя 104, 207
Алексеи 47
Алксандр 47
Алксандра 98
алксандрѣвского 144
Алксандро 207
Алксандрово 137, 139
Алксандрову 140
алчѣбѣ 57, 200
ангели 103, 203
ангелъ 103, 203

Андрѣева 49, 139
Андрѣевичъ 47, 49
Андрѣи 49, 104, 206
Андрѣя 104, 105
Андреи 49
Анну 208
Анофреи 45, 70, 207
Антонеев 137, 138
Антоней 207
апостола 98
апостолом 66, 197
апреля 205
архиепискупа 51, 98, 203, 219
архимандрита 99, 203
архимандрыта 203
арцибискупа 51, 215, 219
Асколод 47, 97, 225
Асколода 99
Афанасеи 70, 207
Афанисиємь 206
аще 68

Б

багаты 45, 143
багатыр 45

- багательство 45, 58
 баранов 103
 Батыа 46
 Батыева 139
 Батыеви 105
 Батыемь 46, 64
 Батыю 46
 бахматы 223
 бѣ была 185
 бѣ дали 186
 бѣже 170
 бѣжи 170
 Бѣлаозера 43, 101
 Бѣлгороде 38, 100
 Бѣлеозере 101, 140
 Бѣлуозеру 43, 101, 139
 бѣлых 148
 бѣ пришел 185
 бѣста 176
 бѣх 176
 бѣяша 176
 бег(ѣ) 64
 бежа 175
 бежати 49, 192
 бежаше 183
 без дву 82
 без оружия 82
 без полутрета 82
 безчислѣное 144
 безъбожны 143
 Безъбожны 57
 безъбожьну 140
 безъбожьны 57, 82, 137, 141,
 142
 безъ вести 82
 безъ всякого 82
 безъдушньнымъ 148
 безъдушньнымъ 57, 82
 безъконечну 82
 безъмѣрна 82, 140
 безъобразень 138
 безъперестани 82
 безъценьнымы 57, 82
 безъчеловечьны 82
 безъ числа 82
 безъчислѣное 73
 безъчислено 139
 Бельскыи 143
 Березине 39
 Берестию 39, 106
 Берестове 39
 беру 164
 бесермени 223
 бесурменинь 223
 би 176
 бивши 159
 бившися 57
 бивься 74, 181
 бивьшимъ 57, 160
 бивьшися 159
 биеть 166
 бился 180
 бися 175
 битися 192
 бишася 177
 биючи 68, 154
 биюще 156
 биющимься 68, 156
 бияхуся 184
 благовѣрному 39, 59, 210
 Благовѣрному 144
 благовѣрньномъ 39, 59, 145, 210
 Благовещеньемъ 39, 210
 благословение 39, 67, 106, 210
 благословению 67, 106
 благословения 67, 210

- благослови 39, 175, 210
 благословлень 39, 67, 161
 благословляти 67, 192, 210
 Благовещение 106, 210
 Блудо 98
 блудомь 212
 Блюдом 63
 бог 65, 97, 212
 бога 99
 боголюбивы 143, 210
 Боголюбскы 59, 143
 Боголюбскыи 143
 Богородица 211
 Богородици 73, 94, 145, 211
 Богородицю 95
 богоугодно 59
 богу 98, 212
 Богуслова 98, 211
 богь 65
 божественую 59, 146, 200
 божественья 59, 145
 божи 149, 150
 божие 149
 Божию 149
 божиим 149
 божиимь 149
 божиих 66, 150
 Божим 149
 божию 139, 149
 бои 104
 боискаки 223
 боитесь 189
 болгарини 41, 74
 Болгарская 41
 болгарского 41
 Болгарской 145
 болгары 41, 103
 болшенсьтве 60
 болшии 59, 150
 болших 59, 149, 151
 болгарини 42, 94
 Болгарскую 42
 Болгары 42
 большало 181
 Бориса 99
 боронити 38, 192
 Босарабьския 46, 145
 Ботьи 46
 бочок 48
 бояр 107, 108
 бояре 107
 бояремь 107
 бояри 74, 108
 бояриня 219
 боярми 108
 бояры 74, 108
 боярь 107, 108
 бояся 153
 брани 111
 брань 38, 111
 брат 65
 брата 99
 брате 100
 брати 102
 братие 96
 братиею 96
 братии 96
 братию 96
 братия 96
 братьов 103
 братомь 63, 100
 брату 98
 братьы 102
 брать 65, 97
 братьи 96
 брашна 101

брашно 38, 101
 брег 39, 99
 бегом 39, 100
 Брянескъ 85
 Брянци 59
 Брясловли 67, 105
 буда 153
 будеть 169
 будеши 169
 буди 187, 188
 будованого 216
 буду 169
 будут 171
 будущи 68, 154, 155
 будя 153
 бурых 148, 223
 бы былъ 190
 быв 181
 бываетъ 166
 бывало 181
 бываше 183
 бы всклати 191
 бывши 58, 158
 бывшую 159
 бывъши 159
 бы высадити 191
 бывъ 74
 бы даль 190
 бы исповедати 191
 бы испытати 191
 был 75
 была 181
 были 182
 были суть 182
 было 181
 был(ъ) 64
 былъ 180
 бы не было 190

бы не повоевали 191
 бы не приходили 191
 бы приѣхал 190
 бы приходити 191
 бы сести 191
 бысть 161, 162, 176
 бы ся достало 190
 быти 192
 быхомъ держали 191
 быхомъ поговорили 191
 быша 178
 быша повинуль 190, 191
 бы явил 190
 бяху 184
 бяше 183

В

вазив 138
 вами 124
 вамъ 66, 124
 варяга 102
 варягомъ 103
 варягы 103
 варягъ 103
 Варяжько 98
 варязи 102
 вас 66, 124
 Василии 105, 207
 Василию 105
 Васильевичемъ 48
 Васильевич(ъ) 65
 Васильи 105
 вась 66, 124
 ваша 132
 ваше 132
 ваших 134

- ваю 124
 в города 76
 вгорскыи 76
 вда 176
 вдасть 169
 вдашася 178
 вдовѣла 54, 181
 вдовою 54
 вѣдав 157
 вѣдаешь 165
 вѣдаючи 68, 154
 вѣли 175
 вѣриль 49, 180
 вѣровати 192
 вѣрсѣ 41, 49, 109
 вѣру 50, 91
 вѣры 90
 вѣсны 90
 вѣсть 111
 вѣтру 98
 Ведбескъ 81
 ведомы 161
 велблуд 54
 вели 175, 187
 велик 138
 Велик 66, 137, 152
 велика 139, 140, 151
 велики 143
 великии 71, 143
 Великии 143
 великим 65
 великимь 65, 145
 великих 148
 великого 144
 Великого 144
 великое 143, 144
 великои 145, 146
 великому 144
 Великомь 65
 великою 146
 велику 140
 великую 146
 великыи 71
 Великыи 143
 великимь 144
 великих 148
 великыя 145
 великъ 66, 138
 велить 166, 169
 Велице 139
 велицеи 146
 велицемь 145
 велици 73, 140, 141
 велми 54, 151
 вельми 56
 веляше 183
 вепров 103
 вербную 41
 версть 41, 220
 веруи 188
 верхи 71, 110
 верхы 41, 71, 110
 Верхъ 109
 верху 42, 109
 весну 91
 вести 111, 192
 весь 53, 65, 132
 вечернюю 57
 Вечеславо 98
 вечная 57, 145
 вечныи 143
 вженеть 169
 взал еси 180
 взвод 76
 возьмь 55, 61, 157
 в земли 76

- взложи 61, 187
 взя 61, 175
 взяли 61, 182
 взяль был 185, 186
 взяти 76
 взятие 61
 взятия 61
 взять 86, 161, 176
 взях 174
 взяша 61, 177
 видбляне 67, 81
 видевъши 158
 видевь 157
 видети 49
 види 170, 171
 видив 49
 видивши 49, 57, 72, 158
 видивъши 57, 158
 видиние 106
 видинию 49, 106
 видити 49
 видих 175
 видихомь 66, 177
 видиша 177
 вилики 51
 виликого 51
 виликому 51
 Виликыи 51
 Вилнѣ 101
 Вилни 94, 95
 Вилну 95
 Вилню 95
 Вильни 95
 вино 101
 витебскыи 81
 Витебську 100
 Витебска 81, 98
 Витебську 99
 Витебськъ 99
 Витепска 81
 Витовт 227
 Витовта 99
 Витовтову 140
 Витовтомь 100
 Витовт(ъ) 64
 Витовѣт 56, 97
 Витовѣтовы 56
 Витовѣтовымь 139
 Витовѣтъ 97, 227
 вкинуша 61, 177
 в князя 76
 вкуси 76, 175
 владѣти 39, 192
 владѣющьмь 39, 68, 156
 владел 75
 Владемер 50
 Владимир 39, 50, 97, 104
 Владимировымь 39, 141
 Владиславу 39
 владоша 176, 177
 владыка 90
 владыки 71
 владыко 39, 92, 200
 владыкою 92
 владыку 91, 200
 владыце 91
 владычество 39, 58, 200
 власкому 85
 власть 39, 111
 влачаху 39, 184
 вмалящися 154
 вмаящися 76
 вметаша 61
 в мистра 76
 вмре 76
 в него 76

- в нем 65
 вниде 61, 170, 175
 в них 76
 внучаты 117
 во велицеи 62
 воверженным 163
 вогна 53
 вода 90
 воде 49
 водимая 160
 водною 146
 воду 91
 водящи 68, 154
 воева 175
 воевати 192
 воевод 93, 94
 воевода 90
 воеводах 94
 воеводою 92
 воеводство 59
 воеводу 91
 воеводы 93
 воеводство 58
 возбегъшимъ 59, 62, 83, 160
 возводоша 83
 возвратимься 38, 62, 83, 170
 возвратися 38, 62, 83, 175
 воздаша 62, 83, 178
 Воздвижене 201
 Воздвижени 106, 201
 Воздвижение 62, 83, 106
 воземь 55, 62, 157
 воземьши 55, 59, 62, 157
 возирая 153
 возложи 175
 возлюби 175
 возлюбиша 62, 177
 возма 54, 62, 153
 возме 54, 62, 178
 возмемь 54, 55, 62, 170
 возмеша 54, 169
 возми 54, 55, 187
 возможно 139
 возможно 57
 возмужав 62, 181
 возрадовалися 182
 возрадовашася 177
 возрасътомь 40
 возрель 49, 50, 54, 75, 180
 вои 108
 Воидило 98, 227
 Воидиломь 227
 воиско 101
 воискомь 63, 101
 Волга 90
 Волгу 91
 волею 95
 воли 95
 Волидемѣр 40
 Волидемери 40, 50
 Володимере 105
 Володимери 38
 Володимерова 38
 Володимеровича 50
 володимерскыи 38, 57
 Володимеру 99
 володимерци 38, 73
 Володимерцомь 64
 Володимерь 50, 104
 Володимерьскому 57, 144
 Володимеря 99
 Володимир 50
 Володимиремь 50, 100
 волоского 38, 85
 волостемь 38, 64, 113
 волости 113

- волосъти 38
 волохи 38, 71, 103
 волохове 38, 102
 волторъникъ 59, 75
 Вольгою 56, 92
 Вольдимер 39, 56
 Вольдимера 39, 56, 99
 Вользѣ 49, 56, 92
 вольторъникъ 75
 волынскихъ 148
 Волыньскою 57
 вольторокъ 75
 вооруживься 157
 вопияше 183
 вопл 67
 вопреки 71
 вопросиста 176
 воробиемъ 38, 64
 воробиемъ 107
 воротамъ 38
 вороти 38
 воряги 46, 103
 восвоаяси 62
 восприяти 62, 83
 воспрятъ 62, 176
 воспротивися 62, 83, 175
 воспятишася 177
 восташа 177
 востоце 100, 201
 восточныя 57, 145
 восходити 62, 83
 восходящи 62, 68, 154
 восхоте 62, 83, 175
 восхоти 175
 восхоцеть 62, 68, 83
 воськоре 56
 в отца 76
 воюемъ 167
 воюеть 166
 впадется 61
 в полку 76
 враги 38, 71, 103
 врата 38
 враты 104
 врать 38
 врѣмя 39, 116
 времени 39, 116
 время 116
 врещи 192
 всадиша 177
 всѣдь 86
 все 132, 134
 Всеволод 38, 53
 Всеволодемъ 64, 105
 Всеволодомъ 53
 Всеволожья 53
 Всевольдъ 39, 56
 Всевольдя 56
 всегда 53
 всего 132
 всеи 53, 133
 всему 53, 127, 132
 семь 53, 132
 всею 61, 133
 всея 53, 132
 вси 53, 133, 134
 всеми 50, 134
 всимъ 53, 65, 132, 134
 всих 50, 76, 134
 всклати 61, 192
 вслышал 76
 Вспѣние 54, 76
 встави 175
 вставили 182
 вступаюся 164
 вступи 175

- всхоте 61
 всю 53, 133
 вся 53, 132, 134
 всякого 53, 127
 втамони 222
 втекши 58
 втопити 76
 второго 52
 второе 52
 вторыи 52
 входять 61, 168
 вчинил 76, 180
 вчиниль есми 180
 вчинолося 76
 възвеличи 60, 73, 187
 възвратившуся 38, 60, 159
 възвратися 60
 въземь 60
 възложи 60, 175
 възма 54, 60
 възмутися 60, 175
 възмутъ 54, 65, 86
 възрасть 40, 60
 възя 60
 въкратце 38, 60
 въкрепи 76
 Вълодимер 39, 56, 104
 Вълодимера 39, 56, 98
 Вълодимери 39, 50, 56, 105
 Вълодимерова 39, 56
 Вълодимеровы 39, 56, 141
 вълодимерцомь 39, 56
 Вълодимерь 56, 97
 въмутъ 171
 вънити 60
 въпиеть 166
 въправляше 67
 въроби 39, 56, 108
 върных 39, 56, 148
 въсих 53, 134
 въскоре 205
 въспеваи 188
 въста 60, 175
 въсхоте 60
 въсю 53, 56
 въсякое 53, 56
 въторокъ 52
 въчинили 76
 вы 124
 Вы 124
 выбегл 49, 86, 181
 выбиша 177
 выдасте 170
 выдаша 178
 выеде 49
 выеду 169
 выехавше 159
 вызва 54, 175
 вызыдоша 177
 выимаша 178
 выма 153
 вынесоша 177
 вынял 180
 выпустиль 180
 выскотив 157
 выслал 66, 75
 выслаша 177
 высоких 151
 Выспытко 98
 выступить 169
 вытягаше 183
 Вытягаше 183
 вышель 55
 вышли 54
 въ Псковѣ 61, 62
 все 53

вяземьского 51
 Вязимьскую 51, 57, 146
 Вязмѣ 91
 Вязми 50, 91
 Вязму 91
 Вязмы 90
 Вряжьское 144
 вятичех 103
 вятичи 108

Г

гдѣ 81
 Геворгеи 80
 генваря 205
 гибнущи 68, 154
 гиншьты 216
 главами 39, 94
 главах 94
 главу 39
 глаголаху 184
 глаголаше 39, 183
 глаголити 192
 глаголють 168
 глаголющи 39, 68, 154
 глаголя 39, 153
 глад 39, 97
 гладомъ 39, 63, 100
 глас 39
 Глѣба 53, 99, 226
 Глѣбе 53, 100
 Глѣбовича 53
 Глѣбовичемъ 48, 53
 Глѣбу 53, 99
 Глебъ 53, 226
 глубоко 138
 гнаша 53, 177

гнѣвомъ 49, 63
 гневень 49, 138
 говение 106
 году 98
 годы 102
 головах 38
 голову 91
 головы 38, 90, 93
 голоду 38, 98
 голуби 113
 гонецъ 65
 гонимъ 160
 гонца 59
 горами 51
 горды 41, 143
 горе 51, 92
 город 38, 99
 городѣ 49
 Городецъ 38
 Городищи 106
 городка 58
 Городна 101
 Городне 38, 101
 Городну 101
 городов 38, 103
 городокъ 38
 городом 103
 городу 61
 горожаны 38, 68, 117
 горѣд 39, 56
 горы 51
 господаремъ 69, 105
 господари 69, 107
 господарь 69, 104
 господарьстве 58, 69, 216
 господарю 69, 105
 господаря 69
 Господи 111, 213

господине 100
 господня 138, 213
 гости 112
 град 38, 103
 граде 100
 градех 103
 градных 38, 148
 градокъ 38, 57
 градом 103
 градомъ 65, 100
 градскую 38, 59, 83, 146
 граду 98
 грады 102, 103
 градь 99
 граждане 117
 гражняномъ 38, 68, 117
 грамотами 94, 197
 грамоту 91, 197, 219
 грамоты 93, 197, 219
 грѣшникомъ 103
 грѣшьникомъ 57
 гребушь 68, 153
 греки 102
 Греки 55
 греком 55, 65, 103
 грекомъ 55, 65, 103
 грекы 102
 Грекы 103
 грекыни 55, 94
 грекыны 55
 грекыню 55, 95
 грести 192
 грехъ 103, 213
 греци 55, 102
 грецькыма 55, 71, 147
 греческы 143
 греческым 55
 гречинь 55, 73

гривен 66, 94
 Григорей 207
 Григория 206
 гробу 98
 грозю 92
 гулубемъ 64, 113
 гуры 51

Д

да 45, 176
 да будетъ 188
 да будутъ 189
 дабы есте ѱхали 191
 дабы не поставити 191
 дабы обрел 190
 дабы приняль 190
 давати 192
 да вѣдаютъ 189
 Давыда 98
 дадѣте 189
 дадутся 171
 даемъ 167
 даи 188
 дал 75
 дали были 186
 дал(ь) 64
 даль был 185, 186
 даль былъ 185
 дан 65, 112
 дани 111, 113
 Данило 98, 207
 Даниловичомъ 48
 Даниловичъ 65
 дань 65, 112
 дарив 74, 157
 дарми 103

- дары 103
 дасте 170
 дасть 169, 171
 датися 192
 даша 178
 Дашько 98
 даю 164
 даючи 68
 дая 153
 два 53
 двадцати 53
 двѣ 49, 53
 двери 54, 113
 двигнулося 181
 двоижьды 53, 58
 дворѣ 49
 дворенина 46, 225
 двор(ѣ) 64
 дворѣ 64
 дворяномъ 46, 117
 двою 53
 дву 53
 дѣиспоты 197
 дѣтескъ 49
 дѣти 49, 118
 дебрянъскыи 85
 девеносто 46
 дедѣчи 216
 декабря 205
 дела 104
 Дементѣи 207
 день 55, 110, 111
 Деонисеи 207
 деревомъ 39, 63, 114
 Деревъскую 59, 146
 держа 41
 держал 41, 66
 держали бы 191
 держать 192
 держащи 154
 держащю 155
 держяше 41, 183
 деръжащи 42
 детеи 118
 дети 49, 118, 205
 детьми 49, 63, 118
 диаволу 98
 дивишася 177
 дивъныи 59, 143
 Дидикглду 70
 Дидикгоилду 70
 Дионисии 206
 Дирова 140
 дияволу 203
 дияконы 103, 204
 Дмѣтре 50
 Дмѣтреи 50, 104, 105, 207
 Дмѣтрея 50, 105
 Дмитреев 138
 Дмитрееви 105
 Дмитреи 50
 Дмитрею 105
 Дмитрея 104
 Дмитрия 207
 Дмитрова 137, 139
 дни 54, 113
 Днепр 97
 Днепру 99
 Днепрѣ 97
 днех 54, 64, 113
 дни 54, 111–113
 добиваяся 153
 добиль 75, 180
 добра 140
 Добрынею 95
 Добрыни 94

- Добрыну 95
 Добрыня 94
 добрых 66
 добыв 158
 добываютъ 168
 добыл еси 180
 доверяю 164
 догнавши 53
 до живота 221
 dokonчаемъ 167
 dokonчаютъ 167
 докопавши 58, 158
 Долгоруки 41
 должеи 41, 150
 Долькгирда 70, 98
 Долькгирду 70, 99, 227
 Долькгирѣд 70, 97, 227
 дольгонощеи 41, 68
 домов 110
 домы 110
 домышляшесе 183
 домъ 66, 109
 дондеже 53
 Доном 65
 Дономъ 65, 100
 дондеже 53
 допустивши 58, 158
 дорадивъшися 57, 158, 216
 дорогамъ 38
 дорогими 38, 71, 148
 Дорогичина 98
 Дорогичину 38, 73
 Дорогоичину 99
 дорогу 91
 досталось 181
 достойно 139
 достойных 148
 дотьце 80, 91
 доходя 153
 дочка 68, 90, 118
 дочку 91, 118
 дочька 57, 118
 дошед 86, 157
 дошедши 55
 дошель 180
 дошла 54, 181
 дрѣвена 39, 138
 дрѣвляне 39, 117
 дрѣвяную 146
 древляны 117
 древлянь 67, 117
 други 71, 103
 другы 71, 103
 дружина 90
 дружиною 92
 дружину 72, 91
 дружбѣ 49, 57
 дужине 92
 дулепы 102
 душу 95
 дщер 118
 дщери 53, 118, 119
 дщерь 53, 118
 дщи 53, 68, 118
 дышуци 68
 дьщери 56
 дяду 95
 дядю 95
- Е**
- Евдокию 43, 208
 Евнугеи 105
 Евнугеи 105
 Евнугеи 105

Евнутя 104, 105, 227
 Евпраксию 208
 Евфимей 43, 70
 Евхимей 43, 70, 208
 его 130
 единовѣрень 43, 137, 211
 едином 43, 65
 единомысленики 43, 211
 единомысленными 148
 единомысленными 43, 211
 единомъ 65
 едины 43
 единым 43
 единь 43
 едьва 43, 54, 80
 еже 132, 134
 ездиль 66, 180
 ездити 192
 ей 133
 елико 43
 ель 180
 ему 131
 емьлетъ 166
 емлющи 68, 154
 епископ 51, 97
 епископа 51, 98
 епископи 102
 епископом 65
 епископомъ 63, 65, 100, 204
 епискупы 102
 епискупъ 51, 97, 204
 Епифаня 70, 207
 Ерѣмѣю 208
 ерлики 46, 71, 224
 ерусалимского 46, 59, 144
 еси уедьналь 180
 есми 165
 есмо 167

есмь 164
 есте 168
 есте выѣхали 182
 есть 166
 ея 132, 133

Ж

жаждѣю 68, 92
 жаловалися 182
 жалосныя 85, 147
 жалость 112
 жда 54, 175
 ждати 54, 192
 ждуча 54, 68, 155
 ждуща 54, 68
 желаху 183, 184
 жена 90
 женею 92
 женивѣся 74, 181
 женою 48, 92
 женска 139
 жену 91
 женуть 51, 168
 жены 48, 93
 жень 48, 94
 жеребеи 39
 Жеславл 67, 77, 104
 Жеславлю 77, 105
 жива 138
 живе 175
 живеть 166, 171
 живешъ 165
 живота 98
 животе 100
 животех 66, 103
 животи 50

- животь 72
 живу 164
 живуци 154
 живых 148
 живяше 183
 Жигимонт 70, 97
 Жигимонта 70, 99
 Жигимонть 72
 Жикгимонт 70
 Жикгимонта 70, 98
 Жикгимонту 70, 99
 Жирьской 77
 жита 72
 жонки 48, 90, 93
 жонкою 48, 57, 92
 жонкы 57
 жонць 48, 49, 91
 жонце 48, 92
 жоньки 57, 71
 жребей 39, 105
 жреби 104
 жребию 105
 жряху 184
 жьреху 184
- З**
- забрали 54, 182
 забыв 157
 зажгоша 53, 177
 зажещи 68, 192
 зажжени 53, 163
 зажигаху 184
 зажьжеша 53
 зазвонили 182
 законопреступьныи 39, 57, 211
 заложена 161
 заложил 72, 175
 заляже 175
 заморя 106
 занже 201
 зань же 201
 западня 145
 запираху 184
 записалися 182
 записалися были 185, 186
 записаль 75
 записыватися 192
 заповеда 175
 запомнять 171
 запустела 181
 зару 95
 засести 192
 заставил 180, 216
 заступил 180
 затвори 175
 затворися 74
 затворишася 177
 захотель 180
 зачало 101
 збесися 86, 175
 зборную 146
 зборовал(ь) 64
 з бояры 61, 82
 зброи 79, 216
 звали 54, 182
 звати 54, 192
 зваху 184
 звѣри 50, 74, 112
 звѣрие 50, 112
 звезда 90
 Звинигород 51
 звирину 50
 згибоша 71, 77, 82, 177
 з градомь 61, 82

здѣ 81
 где 81
 з Дорогичина 77, 82
 здумавши 58, 82, 86
 здумаша 82, 86, 177
 зѣло 151
 землею 95
 земли 67, 94–96
 земля 65, 96
 землю 95
 землями 67
 земьлю 56
 Зенигороду 38, 51
 зиму 91
 зимы 90
 зла 53, 101, 140
 злато 39, 101
 златоверхи 39, 41, 143
 Златые 148
 Златымь 148
 Златых 39, 148
 злать 39, 138
 злѣи 53, 150
 зли 53
 з Литвы 77
 зло 53, 101
 злоба 53
 злодея 53
 злую 53, 146
 Злыи 53, 143
 з Ляхов 77
 змовилися 61
 знаете 168
 знамение 51, 106
 знамения 108
 знаминие 51
 з нашими 61
 знеможение 77, 106

зобращася 54, 177
 зовемень 160
 зовемому 160
 зовему 160
 зовеми 55, 160
 зовемя 161
 зоветь 166
 зовути 55, 80
 зовущимся 55, 68, 156
 зовяхуся 184
 Золоты 38, 141, 142
 золотыми 38, 148
 Золотых 148
 золь 55, 137, 138
 зрѣти 49, 50, 54
 з своими 61, 82
 з своимь 61, 82
 зъезды 48, 93
 зъ дары 62, 82
 зъѣхав 49
 зъ своею 82
 зъ секѣрами 82
 Зяславлю 67, 77
 зяти 113
 зять 86, 110
 зятя 111

И

и 130
 Ивана 208
 Ивановь 208
 Ивашько 98
 Игор 104
 Игора 105
 Игорева 140
 Игореви 105

- Игоремь 64, 105
 Игорови 105
 Игору 105
 Игоря 104, 105, 226
 игумена 99, 204
 игумени 102
 игуменомь 63, 100, 204
 игумень 97
 иде 175
 идемь 167
 идете 189
 идеть 166
 идоша 177
 иду 164
 идуть 168
 идуще 68, 155
 идяху 184
 идяша 178
 Иевхимия 43, 70
 иже 132, 133
 Ижеры 77
 Ижеславль 77, 104
 избавлю 67, 169
 избеzumися 81, 82, 175
 избиеных 148, 163
 избито 161, 162
 избрание 106
 Избрание 54
 избранного 54
 изброи 79, 216
 из Великого 78, 81
 из Витебьска 78, 81
 извлеци 192
 извоеваша 81
 изволи 81
 извьлеци 39, 56, 82
 изгадають 81, 171
 изгнав 53, 157
 изгнаша 53, 81, 177
 изгориша 79, 177
 из града 78, 81
 из двора 78
 издобылся 81, 180
 издыхания 81, 106
 изимьяше 183
 изливани 163
 изложено 161, 162
 измытися 192
 изнемогь 160
 изнеможе 77, 175
 изнеможеху 184
 изобилна 140
 Изославль 46, 67, 138
 изрещи 68, 192
 из своего 78, 82
 изьбудетя 82, 169
 изьшедшимь 58, 160
 изьде 175
 изьдоша 177
 изьма 175
 изьмав 74
 изьмано 161
 изьмаша 178
 Изьмаше 183
 изьбах 85
 изьбивати 81, 192
 изьбиены 163
 изьбиша 177
 изьборьной 59, 82, 146
 изьвергошася 177
 изьгибе 77, 175
 изьсѣкоша 82
 изьсекошася 82, 177
 изь собою 79
 изьсыпати 82
 изьшедшимь 55, 82

- Изяслав 46, 77
 икона 201
 иконою 92
 иконы 90, 93, 201
 има 133
 имаемь дати 173
 имаете 166
 имаеши исцелити 172
 имѣ 176
 имѣние 50, 106
 имѣниемь 49, 106
 имѣти 192
 имѣти иму 172
 имѣючи 68
 имѣя 153, 155
 имем 167
 имена 51, 117
 имене 49, 106
 именемь 64, 65, 116
 иметь 169
 иметь седѣти 172
 ими 134
 иминемь 51
 иминия 50, 108
 Имстиславскую 67, 78, 146
 иму 164
 имы 153
 имь 66, 134
 Имьстиславль 53, 67, 78
 имя 116
 имяху 184
 ини 129
 иноверных 49
 иного 127
 иному 127
 иноплеменникъ 64
 ины 129
 иныи 129
 иных 129, 130
 иныя 129
 инял 78
 иняли 78
 иняша 78, 177
 Иоан 207
 Иону 207
 Ириною 92, 208
 искавши 58, 158
 ис Каменца 82
 ис карабля 82
 искати 192
 ис Киева 78, 82
 скончаша 82
 скончашася 77, 177
 ископавши 82
 ис Крева 78, 82
 ис нимь 79
 исповеда 77
 исповедати 77
 ис Подольской 82
 исправитися 82
 испуститя 82, 169, 171
 испуца 82, 154, 156
 испытах 82, 174
 ис Синей 78, 82
 истина 90
 истинна 201
 ис того 82
 истоме 77
 иступишася 79, 177
 истыньна 201
 исходящи 82
 исхожения 82, 106
 исцеление 106
 исцели 175
 исцелити 82
 исьтиньного 144

ити 83, 192
их 134
ихь 134
июля 205
июня 206

К

казар 84
Казимер 104
Казимеру 105
казну 223
каменем 64, 116
камену 140
каменую 146
Каменца 57
камень 116
Каменьцю 57
камками 223
камнату 45, 91, 216
камянате 45, 216
Кандрата 45
канови 84, 223
канову 84, 223
кань 84, 223
караблеи 45, 107, 197
караблех 45, 108
карабли 67, 105, 108, 197
карабль 104
карабля 45, 105
каруны 45
Кастроме 45
Кашин(ъ) 64
кглеитовныи 70, 148
кглеитовныи листы 216
к городу 61
кдѣ 81

Кедмина 70, 227
Кеменьцю 45, 57
керсунянь 49
Кестутеи 80, 105, 227
Кестути 80, 104, 227
Кестутию 105, 227
Кестутия 104, 105
Кестучи 80
Киева 71, 98
Киеви 50
Киеву 99
киевьски 59, 143
киевьский 143
Киевскимь 148
Киевского 57
киличей 223
кимь 135
Киприянь 207
Кирил 97
Кирила 207
кладаху 184
кладези 39
клегииитовных 70, 148
клегииитовных листех 216
кликнули 182
Клязмѣ 49, 92
кмотр 217
к нему 61
книгъ 54
к Новугороду 61
княгина 94
княгинею 95
княгини 54, 71, 94, 95, 96
княгинию 95
княгиню 54, 95
княгиня 94
княже 105
княжени 54, 106

- княжение 54
 княжениемъ 106
 князених 107
 княжения 106
 княжи 175
 княжив 74, 157
 княжил 75, 180
 княжиста 176
 княжити 192
 княжого 144
 княжьню 54
 княжята 117
 княжящи 68
 князеи 54, 107, 108
 князем 65, 66, 107
 княземъ 64–66, 105
 князех 49, 54, 108
 князи 107
 князми 108
 князь 54, 104
 князьми 108
 князю 54, 105
 князя 54, 104, 105
 ко варягомъ 62
 кого 135
 кождо 55, 58, 135
 Козан 46
 колеса 115
 колесе 115
 колибалися 50, 182
 колименьскыи 40
 колоколь 38
 Коломне 92
 Коломну 91
 Колугу 46
 коморники 71
 коморы 198
 кому 135
 комънате 92, 216
 кон 104
 коневу 140
 конеи 107
 конех 49, 66, 108
 конечнымъ 144
 конь 104
 копати 192
 копе 92
 копе грошей 216
 копей 108
 копи 108
 копиемъ 106
 копия 108
 копы 108
 Корбутия 227
 Корбутомъ 227
 корени 111
 Корият 227
 корол 104
 королеви 105
 королевство 38, 59
 королевых 148
 короли 38, 107
 королевства 38, 59
 королу 38, 105
 король 38, 104
 короля 104, 105
 курсуньскыя 147
 курсуняне 49, 117
 корунованъ 161, 216
 коруною 216
 коруну 91, 216
 коруны 90, 216
 Коръяту 227
 костелы 217, 219
 Костентин 47, 85
 Костентиномъ 47, 85, 100

- Костентину 85, 99
 Костентинь 97
 Костеньтина 47
 Костеньтиномъ 64
 кости 111
 Костонтину 46
 Костроме 49, 91
 Кострому 91
 кость 111
 котельники 57
 которого 127
 котору 128
 которую 128
 которыи 129, 130
 которых 130
 кочюеть 166
 крадаху 184
 краи 105
 Кракова 98
 Кракове 100
 краковъскыи 143
 крамола 38
 красень 138
 Красное 59, 144
 красоты 90
 крѣпко 49, 50, 58
 крѣпкодушни 49, 57, 211
 крѣпко 59
 Креве 101
 Крево 101
 Креива 101
 Креиво 101
 Креиву 101
 кременьскому 57
 Кременьцю 57
 крепкое 49, 59, 144
 крест 99
 креста 98
 крести 42, 175
 крестивься 74, 181
 крестил 42, 75, 180
 крестися 42
 крестится 42, 192
 крестиши 169
 крестное 42, 85, 144
 крестную 42, 85, 146
 крестомъ 42, 100, 201
 кресты 103
 крестъ 42, 201
 крещении 42
 крещуся 42, 169
 крещена 161
 крещени 201
 Крещение 201
 крещения 106
 Крещения 201
 кривичемъ 107
 кривичех 49, 108
 Кривого 144
 Кривыи 143
 крипко 50
 кров 42, 57, 119
 крови 42, 57, 119
 кровопролитие 211
 кровопролития 42, 211
 кровопротели 42
 кровоядьцы 42, 57, 73
 кровъми 42, 57, 120
 королевну 38, 91
 королевства 38, 59, 101
 кролемъ 38, 64, 105
 крщение 106
 крываво 42, 139
 крываваемъ 42, 148
 крыл 180
 к собе 61

кто 84, 135
 кумбра 50, 99, 201
 кумбры 50, 201
 кумиры 50
 кундуры 224
 куницы 95
 кунтор 224
 куплю 67
 Куриль 97
 куторов 103, 224
 к церковным 61
 къзаром 56
 Кыев 71
 кылычеи 223
 къ Вилни 62
 кынязь 56
 кынязя 56
 къ посломь 62

Л

ладях 41, 96
 ланьмаршалка 225
 ласкавь 138
 ласкаюче 68, 156
 латынскую 59
 латыньскую 146
 лѣса 49
 лѣсомь 49
 лѣт 104
 лѣта 49, 101, 104
 лѣтѣхъ 49, 104
 лѣте 101, 102
 лѣтнемь 149
 лѣто 49, 101
 лѣтописания 106
 лѣтопроводца 59
 лѣть 66, 102, 104
 Лев 207
 лежокь 57
 ледва 54, 80
 леду 109
 лежаше 183
 лежитъ 166
 Леоном 100
 лепляти 67
 лепшеи 150
 лесѣ 100
 лесомь 49
 лестию 55, 112
 леств 55, 112
 лествю 112
 лета 49
 лжею 54
 Лирикь 226
 листѣхъ 49, 219
 листехъ 49, 219
 Литва 90
 литве 49, 91
 Литве 92
 Литви 50, 91
 литвою 92
 Литву 91
 литвы 90
 Литовския 145
 Литовское 59
 Литовску 140
 литовскую 146
 Литовскую 58
 литовскими 148
 литовськими 60
 литовская 59
 Литовская 145
 литовского 144
 Литовской 145, 146

- Литовъскомь 145
 литовскою 146
 литовскими 143, 147
 литовскимь 66, 148
 литовскихъ 148
 Литовская 145
 Литовской 57
 литоргися 51, 201
 литоргию 201
 литоргии 71, 201
 литоргию 51
 лифанского 70, 85, 144
 лифанскими 70
 лифански 143
 лифант 70
 Лифянты 70
 лихвиняская 70
 лихвянты 70
 лицомь 48
 ловех 49
 ловища 68, 108
 ловячи 68, 154
 лодьяхъ 41, 96
 лодяхъ 41
 Лугвенемь 64
 луками 103
 Лукомлю 67
 Лукомля 67
 Луцьку 100
 луча 107
 Луческъ 99
 лучшихъ 59, 151
 Львова 56
 Лыгвена 70
 Лыгвену 70
 Лыквеня 70
 Лыкгвеневиць 70
 Лынгвенемь 70
 любви 57, 119
 любили 182
 любляше 67, 183
 любов 119
 любовию 57, 119
 любовь 57, 119
 Люборт 227
 Люборта 227
 любви 57
 людеи 113
 людемь 64, 113
 людехъ 64, 113
 люди 113
 людие 112
 людии 113
 людьми 63, 113
 Люриков 138
 Люрикь 226
 лядского 220
 лядской 146, 220
 Лядской 146
 Лядской 83
 Лядску 59, 83, 140, 220
 лядцькому 60, 83, 144, 220
 ляхи 102
 Ляхи 71, 103
 ляхов 103
 ляхове 102
 ляхомь 103
 Ляхы 71
- М**
- Магметемь 84
 мазовшаны 117
 мале 140
 малыми 148

- маль 66, 138
 Мамаево 139
 Мамаеву 140
 Мамаевы 141, 142
 Манамах 45, 97
 монастыри 46, 111, 204
 монастырь 46, 104, 204
 Мануиле 207
 Марию 208
 Марина 138, 139
 марта 205
 маршалка 217
 маршалко 98, 217
 Маръинымъ 139
 матери 74, 118
 материю 118
 матерью 118
 матерью 51, 118
 матирию 51, 118
 матки 90, 118
 Махметъ 84
 мая 205
 мѣдяны 141
 мѣр 50
 мѣра 50
 мѣру 50
 мѣста 49, 101, 104, 221
 мѣсте 101
 мѣстех 102
 мѣсто 101
 мѣсть 221
 мѣсячное 49
 мед 66, 109
 меду 109
 межи 51, 68
 мене 122, 123
 менши 58, 59, 150
 меньших 58, 151
 мерзко 41, 58
 мерить 166
 мертво 41, 139
 мертвых 41, 66
 меръзockъ 57
 местера 225
 местичев 217
 местичи 217
 мечь 49, 53, 104
 месяца 49, 105
 месяцеи 107
 месяци 49, 107, 108
 месяцъ 104
 месячное 144
 метежь 46, 104
 мечемъ 48
 мечима 107
 мештер 225
 мещер 225
 ми 123
 мижи 51, 68
 мили 217, 220
 милости 112
 мильи 143
 миль 217, 220
 милю 220
 мимоиды 153
 минуло 181
 мир 65, 99
 мира 98
 миро 197
 миромъ 50
 миру 50, 100
 мирь 50, 65, 99
 мистра 217
 мистрове 217
 мистру 217
 митрополит 65, 97

- митрополита 98, 197
 митрополиту 98
 митрополит(ъ) 64
 митрополить 66, 97, 197
 митрополича 138, 141
 митрополичиемь 73
 митрополичу 139
 митрополию 95, 197
 Митрофань 70, 207
 Михаил 97, 207
 Михайло 98, 208
 Михайлове 137, 139
 Михайлю 99
 Михалко 98
 млад 39, 137, 138
 младу 39, 139
 млеко 39, 101
 мнѣ 49, 123
 мне 123
 мнишьком 145
 многа 139, 141, 151
 многоажьды 58
 многи 141
 многим 145
 многими 148
 многих 71, 148
 многия 148
 много 139
 многоценными 59, 148
 многою 146
 многую 146
 многы 71, 141
 множестве 58
 множество 58
 множество 60
 множство 60
 множство 58
 мнозе 140
 мнози 141
 мною 124
 могилу 71, 91
 могоша 177
 могуще 68, 156
 могы 71, 153
 могошла 71, 90
 моего 132
 моему 132
 Можайскому 144
 можаху 184
 можаше 183
 можеть 166
 мозгов 103
 мози 187
 мозовшаны 46
 мои 132
 моих 134
 молбы 59
 молвили 41, 182
 молвить 41, 166
 молитвами 94
 молитвою 92
 молиша 177
 молодых 38, 148
 молящися 155
 Монвидомь 227
 Монкирдовича 70
 Монтивиду 227
 Монтикигрдовичь 70
 море 106
 морем 64, 106
 мори 106
 морозом 38
 морская 59, 145, 146
 мору 106
 моря 106
 Москва 90

- Москвѣ 49
 Москве 49, 91, 92
 москвичи 73, 107
 москвичь 108
 Москву 91
 Москвы 90
 Московская 145
 московского 144
 московскую 146
 московскы 143
 московскыи 143
 Московъскои 59
 московъскимь 144
 Московъскыя 147
 мосту 98
 Моськве 56
 Моськву 56
 моци 68, 112
 моцию 68, 112
 мощами 114, 201
 мощемь 64, 113
 мощи 113, 192, 201
 мою 133
 мсти 53, 175, 187
 Мстислав 53, 97
 Мстислава 53
 Мстиславича 53
 Мстиславлемь 53, 64, 67, 78,
 105
 Мстиславлу 67, 78, 105
 Мстиславлю 53, 67, 105
 Мстиславля 67, 78, 105
 Мстиславомь 53, 100
 мсьти 53
 муж 107, 108
 мужа 104, 105, 107
 мужеи 107
 мужемь 64, 105, 107
 мужеския 59, 148
 мужества 59
 мужествовал 75, 180
 мужи 72, 107, 108
 мужствоваше 59, 183
 мужь 104, 107
 мужьми 108
 мужю 105
 мукою 92
 муку 91
 мукь 66
 муровали 182, 217
 мурованны 217
 муромьскы 141, 142
 мучаху 184
 мучаще 156
 мчаща 153
 мы 124
 мыслить 166
 мысль 111, 112
 мысляше 183
 мъроша 53, 177
 Мьстиславли 53, 67
 Мьстиславь 53
 мя 123
 мяс 104
 мясопустную 85, 146, 211
 мятежь 46
- Н**
- Навагорода 45
 навгородець 45
 навгородсти 38, 45, 84
 навгородцем 38, 45
 навчено 76
 навчи 175

- Навъгородском 45
 навъгородцов 107
 Навъгородцов 45
 над всею 61, 82
 надѣмся 49, 167
 надѣючи 49, 51
 надежи 49, 68
 надеть 169
 надияся 51, 153
 над ним(ъ) 65
 надо всею 62
 надолзе 41
 над пререченое 82
 над славнымъ 82
 назвати 54
 наи 133
 наидеть 169
 наложъницъ 57
 нам 66, 124
 намѣсники 49, 50, 85, 103
 намѣснитство 49, 59, 85
 намесникъ 49, 85
 намесници 49, 103
 нами 124
 намисника 50
 намъ 66, 124
 нападоша 177
 написав 157
 наполни 41, 175
 наредивъся 46, 157
 наредилися 46
 нарежати 46, 192
 наречено 161
 наречены 162
 наречень 161
 Наримонт 227
 Наримонту 227
 нарицаемъ 160
 нарицаемемъ 160
 нарицаху 184
 нарочются 171
 нас 66, 124
 насильници 57, 102
 Настаса 207
 Настасья 208
 насъ 66, 124
 нахождения 68
 нача 175
 начал 180
 начала 101
 начаша 177
 начнетъ 54
 начнетъ жаловатися 172
 начовал 45, 46
 наша 132
 нашего 132
 нашему 132
 наши 134
 нашими 135
 наших 72, 134
 нашли 54, 182
 нашъ 132
 нашу 133
 нѣци 129, 134
 небеси 114
 небесное 144
 небо 114
 небу 114
 невѣдомо 139, 160
 невѣглас 39, 202
 невелику 140
 невозможно 57
 неволны 143
 неврежены 39, 68
 невспѣша 76
 невтолимо 76

- Неву 91
 Невъськии 143
 него 130
 недѣли 49, 94
 недѣль 49
 недели 49, 95, 96
 недель 49, 96
 неделю 95
 недружьба 57
 нездравия 38
 неи 133
 неисцелень 138
 неких 71, 134
 некия 134
 некоему 132
 неколицех 49
 некоторому 127
 некоторыи 127
 некто 84, 135
 немѣрень 50
 немецки 71
 Немецкои 146
 немецкую 146
 немецъ 65
 Немець 107
 немецькими 50
 немецькому 144
 немецькою 146
 немецькы 143
 немилостив 138
 немилостивыми 148
 немощи 68
 нему 61, 130
 немци 57
 немъ 65, 130
 немьци 50, 57, 73
 неединмостьство 43
 неединотъство 58
 непохотел 75
 неправда 59
 непразна 38, 85, 140
 непреступну 39, 57
 не рушив есмо 179, 180
 несущи 68, 154
 нехто 84
 нечто 54, 84, 135
 нешошедшмься 159
 нею 133
 нея 132
 ни в чем 48, 135
 Нижнего 149
 Нижнему 149
 Нижни 149
 никого же 135
 Николинь 138
 никому 135
 никому же 135
 никто 135
 никымъ 71, 135
 ними 134
 Нимцах 50
 нимъ 61, 130, 134
 нимьци 50
 них 66, 134
 нихъ 66, 134
 ничего 135
 ничим 135
 ничто 54, 84, 135
 ничтоже 54, 84, 135
 нищи 149
 нищим 66, 149
 Новагорода 98, 139
 Новгородку 58
 Новгородомъ 63, 100
 Новгородское 83, 144
 Новгородскомъ 83

Новгороду 140
 новгородцемъ 38, 59, 107
 новгородци 38, 59, 107
 Новгородское 83
 Новегороде 38, 100, 139
 Новгородскомъ 145
 Новгородскую 38, 59, 146
 Новугороду 38, 61, 99, 139
 Новъгородокъ 57
 новъгородского 144
 Новъгородское 143
 Новъгородской 146
 Новъгородскихъ 148
 Новъгороду 99, 140
 Новъгородъ 99
 Новъгорьдъ 39, 56
 новъм 56, 145
 ногама 93
 ноги 71, 93
 ногу 93
 ножи 108
 нози 93
 носяху 184
 ночи 68, 112
 нощех 64, 68, 113
 нощи 111, 112, 113
 нощию 112
 ночь 111, 112
 нужею 68, 95
 нужи 68, 95
 нужу 68
 нужьда 68
 нужьною 57
 ны 124
 нь 130, 132
 ню 133
 нюже 133
 нятстве 58, 78

нятъца 59, 78
 нятъство 58, 78
 няша 78

О

обещеваху 184
 облакомъ 39, 104
 область 39
 облекься 39, 181
 обломилася 181
 обратися 38
 обраша 177
 обрел 75
 обретая 153
 обретеса 175
 обретоша 39, 177
 оброки 103
 объехавши 158
 Оварама 47
 ови 129
 овии 129
 Оврама 98
 овьцы 56, 73, 213
 овъща 68
 овьи 129
 огневи 111
 огнемь 64, 111
 огнила 181
 огню 111
 оградаша 38, 177
 Огрифиною 47, 70, 208
 огърабили 182
 одеждах 68, 96
 одинопьстве 43, 58
 одинь 43
 одна 43

- однеми 43
одного 43
оженися 175
Озбьякъ 47
озерех 43, 66, 104
озером 66, 104
озмут 86
озмутъ 54, 55
озябетъ 169
оканнымъ 144
окормили 41, 182
окружи 175
оксамиты 198
октября 46
октября 46
октября 206
Оку 91
Олга 90
Олгирд 70
Олгирда 227
Олгирдовы 140
Олгирдь 97, 227
Олгов 137
Олгову 139
Олгом 100
Олег 51, 226
Олего 98
Олежь 226
Олексадро 47
Олексадровы 47
Олексадровы 140
Олексею 47
Олексеи 47
оленеи 43
Олену 43, 208
Олзе 49, 91
Олиг 51
Олксандром 47, 100
Ольге 100
Ольгиръдовичи 73
Ольгови 56, 99
Ольгу 56, 91
Ольжины 56, 140
Ольгиръдовичъ 70
Ольгою 92, 226
омрачиша 38, 177
он 127
она 128
Ондрѣвичъ 47
Ондрѣя 47
онемъ 66, 129
они 129
оному 127
Онтиох 47
оны 129
онь 127
Опскова 43, 78, 98
ордѣ 49, 92
орду 223
орды 90, 223
оружие 106
оружию 106
оружия 72, 108
Орши 78, 95
освещана 161
оседе 175
осен 112
осени 43, 111
осень 43, 112
осечи 68, 192
оскверниша 177
Осколод 47
Осколоду 47
ослушливь 59
осмь 80
основана 161

- оспадаремь 69
 осподара 69, 105
 осподару 69, 105
 осподарь 69
 осподаря 69, 105
 оста 175
 остави 175
 оставиль 180
 оставить 169
 остали 182
 останочьну 140
 остати бы 191
 остерегл 39, 86, 181
 остра 139
 остродски 51, 83, 143
 острымь 144
 оступять 171
 осыпа 175
 осьтупиша 177
 от 61
 отбегоша 177
 отбежа 61, 83, 175
 отбежалъ 75
 от брата 83
 от великого 83
 отвечает 68, 166, 171
 отвещаль 68
 от Витовѣта 83
 от Галича 83
 от грекыны 83
 отдаи 188
 от двою 83
 от донского 83
 от другои 83
 от дыма 83
 отѣхати 192
 отехал до 221
 отехал(ъ) 64
 отехати 61
 отець 65, 104
 от Златых 83
 от князя 83
 отмирится 50
 отмирится 169
 ото Агары 62
 от потопа 83
 отпусти 61, 175
 отпустил 75
 отпустиль 180
 отпустиша 177
 отпускаеть 166
 отпущен 161
 отпущена 158, 161
 отпущень 61
 отречеса 61
 отрокъ 103
 отсекоша 177
 отслуживъ 83, 157, 213
 оттвориша 177
 оттнете 61, 170
 оттоле 61
 отто Опскова 62
 оттрокомъ 103
 оттроци 102
 отца 83, 104, 105, 107
 отцемь 61, 105
 отцех 108
 отци 105
 отцю 83, 105
 отчемь 149
 отчину 73, 91
 отчины 90
 отшедше 55, 159
 отшедши 55, 58, 61, 158
 отшла 54, 61
 отшла еста 181

отъинудь 61, 62
отяша 177
оцу 83
очи 73, 115
очима 115
очию 115

П

паволокы 38, 93
паганнья 45
паганых 45, 148
паганья 45, 147
падоша 177
паки 71, 202
пакы 202
память 47, 111, 112
пан 97
пана 99
пани 217
панов 103
панове 102, 217
паномь 100, 103
пану 98, 217
паны 217, 219
пань 97, 219
папы 90
паробокъ 57
Парфени 70
пас 86, 181
пасад 99
пасце 91, 204
пасынокъ 57, 97
патрiарха 98, 99, 204
патрiархъ 97
патрiархѡмь 204
пѣгих 148
пѣнези 218
пѣнезех 218
пекарѡмь 217
первого 41
первое 41
первореченое 41
перебити 39
перед 39, 61
перед покровомь 82
перееха 39, 175
перезвав 39, 54
переимаша 39
перемирие 39
перемовливати 39, 67
Перемышль 39, 104
переняли 182
переняль 39, 66
перестани 39
перестрѣла 39
переступил 180
переступили 182
перешевники 39, 59
перешед 39, 55, 86, 157
Переяславль 39
персть 41
Петровою 141, 146
Петръ 207
пѣтънадцать 46
печальнымь 57
печениги 71, 103
Печенигы 71, 103
Печерская 145
Печерской 146
печерскыи 71, 143
Печерьского 144
Пеяславль 67
пиль 180
пиру 98

- писанию 106
 писахом 66, 177
 пишет 166
 плакала 181
 плакати 192
 плахахуся 184
 платячи 154
 плѣнников 39, 103
 пленения 39, 106
 плениша 39
 пленю 39, 169
 пленящи 68
 плоти 42
 плотуядьци 42, 57
 побѣгни 49, 188
 побѣгните 189
 побѣдою 92
 побѣже 49, 170, 175
 победы 175
 победимъ 170
 побежавъ 74
 побежаемымъ 68, 161
 побежалъ 180
 побежени 163
 побежень 64
 побежень 68, 161
 побежяша 68, 178
 побери 187
 побѣ 175
 побѣены 163
 побито 161, 162
 побра 54
 побывши 159
 повѣси 175
 поведаша 177
 поведеть 169
 повелениемъ 106
 повелено 161
 повели 175
 повелить 169
 повель был 185, 186
 повергоша 177
 повержену 162
 повержены 163
 повоева 175
 повоевали 182
 повчившися 76, 158
 погансти 84
 погибнуть 171
 погоре 175
 погостов 103
 погосты 103
 пограбиша 177
 погребен 161
 погребоша 177
 погрузяти 192
 погуби 187
 погънаша 56, 177
 под 61
 подабаеть 45, 166
 подаваше 183
 подавши 58, 158
 подвел 61, 82, 180
 подвел(ъ) 64
 под Виликыи 82
 под Витебском 82
 под городом 82
 под двою 82
 поделися 187
 подимаху 184
 подняста 61, 176
 подняти 61
 Подолски 71, 141
 Подолскои 59, 146
 Подолскихъ 71, 148
 Подольская 59

- Подольской 59, 145
 под пазушь 82
 под свою 82
 подсече 61, 82
 под Смоленскомъ 82
 под Троками 82
 поѣде 49
 поѣдь 187
 поеде 170
 поеха 175
 поехалъ 180
 пожгоша 53
 пожьгоша 53, 177
 пожьже 53, 178
 пожьнетъ 169
 позжже 53
 позна 175
 познаста 176
 позолоти 38, 175
 позьжены 163
 поиде 175, 178
 поидемъ 170
 поидеть 169
 поиди 187
 поидоста 176
 поидоша 177
 поиду 169
 поидуть 170
 поима 175, 178
 поимаша 177
 поимем 170
 поити 192
 поищемъ 170
 показавшему 159
 показаша 177
 покладывати 192
 поклономъ 63, 100
 поклоняются 168
 поковаша 177
 поколибашася 50
 покорившимся 58, 72, 160
 покорилися 182
 покоры учинити 221
 Покровская 145
 покрыв 74
 покълонися 56
 полат 198
 полате 92, 198
 полаты 198
 полѣзе 175
 поле 106
 полецающаяся 153, 217
 поли 106
 полкове 41, 102
 полком 102, 103
 полку 41, 98, 100
 полкы 103
 полкъ 99
 положена 161
 положено 161
 положень 161, 162
 положи 175
 положив 158
 положите 170
 положити 192
 положиша 72, 177
 полонися 38
 полониша 38
 полон(ъ) 65
 полонь 38, 99
 Полотескъ 38, 83, 99
 Полотцѣ 83
 полоцкыи 143
 полоцьки 71
 полоцького 144
 полоцькому 144

- Полоцькомь 83, 100
 Полоцьку 56, 99, 100
 полоцькымь 71
 полочане 117
 полочанинь 38
 полскому 59
 полскы 71
 полтара 45
 полу 98
 полудень 55
 полунощьяныя 68, 145
 получиши 169
 полци 41, 73, 102, 103
 польтары 45
 Польцку 39, 56, 83
 поль 109
 польдевета 47
 польдни 54
 полькомь 102
 польского 144, 218, 220
 польскому 58, 218, 220
 польци 102
 полю 106
 полюбилъся былъ 185, 186
 поляне 117
 полянех 64, 117
 поляны 117
 поменул 75, 180
 поменуша 177
 помилуи 188
 помогали 182
 помогающи 154
 поможеве 189
 помозѣте 189
 помозе 175
 помочи 68, 111
 помочию 112
 помочь 112
 помочью 68, 112
 помочю 112
 помощи 68
 помыслиль 180
 понедѣлокъ 57
 понести 192
 поня 221
 понял бы 190
 поняли 182
 поняти 192, 221
 попленившимъ 39, 58, 72, 160
 попленимь 170
 поплениша 177
 попущениемь 202
 попущениюю 106, 202
 попы 103
 порты 41
 посади 175
 посадимь 170
 посадить 169
 посадиша 177
 посадници 102
 посад(ъ) 65
 посадки 103
 посадять 171
 посажалъ 180
 посееть 169
 посеколь 86, 181
 посекоша 177
 посеക്ഷи 58, 158
 посла 52, 175
 послал 52
 послали 52
 послаль 180
 послан 161
 посласта 176, 177
 послати 52
 послати восхоцеть 172

- послаша 52, 177
 последнего 144
 послов 103
 послове 102
 посломь 63, 100
 послушав 157
 послушавше 58, 159
 послушаль 180
 послы 102
 пособьствуите 189
 поспел 180
 поспешить 169
 посрамлень 38, 67, 161
 посреде 39
 постави 175
 поставил(ъ) 64
 поставлень 67, 161
 построи 175
 построить 192
 похотевшую 155, 159
 посылаетъ 166, 171
 посылаше 183
 посьтиже 175
 потече 170
 потечеть 169
 потопишася 177
 потькнуша 177
 похотью 112
 поча 175
 почали 182
 почалься 180
 почаша 177
 Почерьскыи 46, 143
 починавши 158
 починають 168
 почнетъ держати 172
 почнетъ жаловатися 172
 почнетъ приездити 172
 почнетъ просити 172
 почнуть говорити 173
 почнуть пытати 173
 почтив 54, 157
 почюв 157
 почюдимься 170
 пошель 55
 пошлетъ 65, 169
 пошли 54, 182, 187
 пошол 48, 180
 поюще 68
 пояша 177
 правда 59, 90
 правдива 59, 140
 правду 59, 91
 правды 90
 праведного 202
 православной 59, 146, 211
 правъвѣрныи 49
 правъду 59
 празнику 85
 праздникъ 85
 прах 38
 праца 38
 преблагыи 39, 151
 пребывайте 39, 189
 пребываше 183
 пребыль 39
 пребысть 39
 пред 61
 предайтеся 189
 предамо 39, 170
 предани 163
 предасть 39, 169
 пред великимъ 82
 предобрая 151
 пред слнцемъ 82
 пред тым 82

- предь 39, 61, 62
 прежде 68
 преже 39, 68
 преждереченомь 68
 презволениемь 106, 218
 презывати 192
 прелюбодѣць 39, 211
 премучи 175
 пренесения 39
 преосвящены 39, 151, 202
 преосвященныи 151
 преполохъ 38, 39
 пререченое 39
 преставися 39, 50, 175, 202
 представишася 50, 177, 202
 престолѣ 49, 202
 пресходящи 39, 154
 пречистою 151
 Пречистою 39, 73
 Прясловля 39, 51, 67
 прибѣже 170
 прибегоста 176
 прибегълъ 86, 181
 прибежал 74
 прибежалъ 180
 приведе 175
 приведени 163
 приведеша 169
 приведоша 177
 приведу 169
 привезе 175
 приводя 153
 пригналь 53
 пригнати 53
 пригодилося 181
 пригониша 177
 приде 175
 придете 170
 придобудуть 170
 придоста 176
 приходх 66, 174
 придоша 177
 приду 169
 придь 175
 приѣзьчиваль 68
 приѣхавши 72
 приѣхал(ъ) 64
 приездиль 180
 приездыячи 68, 154
 приеха 49, 175
 приехав 74
 приехавши 58, 158
 приехали 182
 приехаша 177
 приехаше 183
 приженеть 51, 169
 приженуть 171
 прижинеть 51
 призва 54
 призваша 54
 приимь 170
 приказаль 180
 приклони 175
 приложи 175
 примеша 169
 приму 169
 примуть 171
 принесоша 177
 принесъ 86, 181
 приносяху 184
 приносяхуть 184
 приняль 180
 присла 175
 прислал(ъ) 64
 прислашеся 52
 прислѣте 189

- пристави 175
 приставися 50
 приставов 103
 пристола 50
 пристроися 188
 пристроите 170, 189
 приступаи 188
 приступати 192
 приходил 75
 приходила 181
 приходили 182
 приходить 166
 приходяще 156
 приходящей 68, 154, 156
 прихожаху 184
 пришед 158
 пришедше 55, 159
 пришедши 58, 158
 пришедшимь 160
 пришедь 55, 86, 157, 158
 пришел 180
 прия 175
 приятнь 112
 приясловци 51
 приять 161, 176
 прияше 183
 проводить 65, 166
 проводиша 177
 прогна 53, 175
 прозбы 81
 прозвася 54, 175
 прозвитери 202
 прозри 175
 проливаеть 166
 пронскы 59, 141, 142
 пропустиша 177
 пророка 202
 просите 189
 просити 81, 192
 просиша 177
 прослави 175
 прося 153
 просять 168
 просячи 68, 81, 154
 просяще 156
 просящи 68, 154
 протодиякона 102, 198
 прочие 150
 прочиим 150
 прочих 150
 прошед 86, 180
 прощена 161
 проявилося 181
 пруская 85
 пруски 71
 прускии 85, 147
 пруского 144
 прускьи 71
 Пруськой 146
 пси 54
 Пскове 43, 78, 85, 100
 псковити 80
 псковичем 43
 псковскимь 71
 Псковскую 43, 146
 псковскьи 43
 Пскову 43, 78, 85, 99
 Псковь 43, 78, 85, 99
 пусти 175
 пустиша 177
 пустять 171
 пустяче 68, 156
 путемь 64, 111
 пути 111, 112
 пушьками 218
 пьлениша 56

пятой 47
 пятокъ 57

Р

Рагнедину 45, 140
 рада 218
 радимачи 73
 радосныма 85
 радостью 112
 радостьныма 147
 раду 218
 рады 218
 разбалися 45
 разбившимъ 40, 160
 разбиша 40, 82, 177
 разболися 40, 82, 175
 разболишася 40, 176
 разверзе 40, 82, 175
 разгневаниемъ 40, 82
 разгоряся 40, 82, 153
 разграби 40, 82, 175
 разорение 40
 разумѣ 40, 175
 разыдошася 40, 177
 разведе 40, 82
 разгневати 40, 49, 82
 разьдели 40, 82, 175
 разьделити 40, 82
 разьличьными 40
 Раману 45, 99
 ранены 163
 раскопаша 40, 82, 177
 ослабленымъ 40, 67, 85, 148
 распечатавши 40, 58, 82
 распусти 40
 распустиль 40

растляя 153
 расточи 40, 82, 175
 ратех 64, 113
 рати 111
 ратию 112
 рать 111, 112
 ратьми 63, 114
 ратью 112
 рѣку 49
 рѣце 49
 рѣчь 111
 рѣша 49, 177
 резанского 47
 Резанскомъ 47, 145
 Резанскыа 47
 резанские 147
 резанскимъ 59, 148
 резанскыа 147
 Резань 47
 Резаньскую 47, 58
 резахуся 184
 река 90
 рекамъ 94
 реках 66, 94
 реки 90
 рекл 86, 181
 рекоша 49, 177
 рекою 49, 92
 реку 91, 169
 рекучи 49, 68, 154
 рекуще 68, 156
 реки 71, 90
 рекьше 59, 159
 рецѣ 49, 92
 реце 49, 92
 реци 49, 91
 рече 49, 175
 ризами 94, 198

- ризах 198
 ризь 94, 198
 римлянинь 67
 Римьскія 58, 71
 робичища 40
 ров 99
 Рогвилода 40
 Рогволидовы 40, 140
 Рогволод 226
 Рогволода 99
 Рогволоду 99, 226
 Рогнѣд 49, 92, 226
 Рогнеда 49, 90, 226
 Рогнеду 49, 91
 род 97
 роди 175
 родися 175
 родную 146
 родомь 63, 100
 роду 98
 роды 103
 Рожества 59, 101
 Рожествѣ 49, 68, 101
 Рожество 59
 рожестьва 60, 68
 розбити 40, 192
 розгордѣвься 40, 41, 82
 розграбища 40, 82, 177
 роздая 40, 82, 153
 розмани 40, 163
 розморъи 40
 розути 40
 розъделили 40, 82
 розѣхалися 40
 розѣхатися 40
 Рославль 67
 роспусти 40, 82
 ростовского 144
 ростовьскыи 59
 рублевь 67, 108
 рубленого 67
 рукама 93
 руками 93, 94
 руки 71, 93
 руку 91, 93
 рукуы 71, 93
 руси 111
 Руси 111, 112
 Руская 85, 145, 146
 руския 147
 руского 85, 144
 Рускои 145
 Рускомь 85, 145
 Рускою 146
 Рускуи 146
 Рускую 146
 рускыи 148
 рускых 59, 71, 148
 рускыя 85, 147, 148
 Рустей 84, 146
 Русь 65, 111, 112
 руськими 60
 руських 60, 71
 Руськую 60, 85
 руськы 143
 руськыи 148
 Русью 112
 руцѣ 49, 92
 руце 92
 руци 93
 рушив 72, 75
 рцете 54, 189
 рци 54, 187
 Рши 78
 рыжих 150
 рядци 59

С

- Савостияна 208
 Саламона 45
 Салтана 45
 сама 128
 сами 130
 самих 129, 130
 самого 127
 самой 128
 самому 127
 самых 130
 самъ 127
 Самъсоновъ 138
 сбираху 61, 184
 с бояры 82
 с братомъ 82
 свѣмъ 164
 Свѣтослав 83
 с великой 82
 свергоша 177
 свершени 41
 Светислав 83
 светои 47
 светомъ 145
 светую 47, 146
 Свецьслав 83
 свеща 68
 свещами 96
 свещеничскы 71, 143
 свещи 68
 с Витебска 77, 82
 свое 132
 своего 132
 своей 133
 своему 132
 своемъ 132
 своею 133
 своя 132
 с вои 82
 свои 132, 134
 своим 132
 своима 133
 своими 135
 своимъ 134
 своих 66, 134, 135
 свою 133
 своя 134
 святая 145
 святей 146
 святителя 202
 святого 144
 святой 146
 Святополкомъ 63
 Святополкъ 41
 Святополъкъ 42
 Святополькъ 42
 Святослав 97
 Святославлемъ 67
 Святославлѣ 67, 140
 Святославлѣи 141
 Святославлѣича 67
 Святославлѣя 139
 Святославомъ 63, 100
 святою 146
 святую 47
 святы 140
 святыи 143
 святымъ 144
 святыхъ 47
 святыхъ 145, 148
 священа 68, 161
 священници 73, 202
 священныи 143
 с города 77
 с града 82

- сѣде 49, 175
се 126, 131, 134
себѣ 125
себе 49, 125
сего 131
сед 86
седѣвьшого 57, 159
седѣмь 168
седе 49
седоша 176, 177
седаши 49, 155
сеи 133
Сеи 131
секучи 68, 154
секуще 68, 156
сел 104, 180
села 101, 104
селомь 66, 104
Семеновая 141
Семеновую 141
Семень 64
Семень 208
сему 131
семь 131
сентября 205
Сергеи 208
Сергия 207
сердцем 41, 64, 85, 106
сердци 41, 85
Серегереньскимь 144
середу 39
серб 41
сести 192
сестра 90
сестру 91
сестры 90
сея 132
си 131, 133, 134
сиже 131
сии 131, 132
сила 90
силами 94
силѣ 49
силе 91, 92
силень 137, 138
силна 140
силнехь 57
силно 57, 59
силою 92
силу 91
сильни 141
сильными 57, 143
сими 135
Симион 51
симв 134
Синеусь 226
сих 134
сихь 135
сице 132, 134
сияше 183
скажемь 170
скажетъ 65, 169
сказати 192
скарбов 103, 218
скарбы 218
Скирагаилевы 140
Скиригаила 98, 228
Скиригаило 98, 228
Скиригаилу 70, 99
сковаша 61, 177
с Колмова 77, 82
скончаша 77
скорб 41
скоро 205
Скригаилемь 70, 100
скыме 71, 203

- слава 45, 90
 славного 57, 144
 славному 144
 славномъ 145
 славныи 57
 славьнымь 57, 144
 слати 85, 192
 слезного 42, 144
 слезы 42, 48, 93
 слезь 42, 48, 94
 слепым 66, 148
 слнцемь 106
 слова 115
 словен 103, 117
 Словенскую 59
 словены 117
 словеса 115
 словесемь 64, 115
 слово 114
 слову 114
 словяне 117
 словянех 64, 117
 словяномъ 117
 слугами 94
 слуги 93
 слугъ 94
 служаху 184
 служахуть 184
 служаше 183, 213
 служил 66
 служиль 180
 служити 192
 службу 57
 службы 57, 213
 служащего 68, 153
 случиша 73
 слышавши 72, 158
 слышавшимь 160
 слышавъши 57, 158
 слышаль 180
 слышаль есми 180
 слышати 192
 слышах 66, 183
 слышу 164
 смерти 41, 111
 смертью 41, 112
 смерть 41, 111, 112
 смеяху 184
 смиришася 61, 178
 смолвилши 41, 159
 Смоленескъ 97, 99
 смоленскими 59
 Смоленскомъ 100, 145
 Смоленску 99, 100
 Смоленскимь 65, 144
 Смоленстѣ 84
 смоленсте 84
 смоленськьи 60
 Смоленское 144
 смоленьские 148
 смоленьскьи 147
 Смоленськимь 148
 смоленьских 148
 смоленьскья 147
 Смолняне 117
 смолняны 117
 смолнянь 117
 с Москвы 77
 Смотрити 80
 снить 169
 сниматися 61
 сняся 61
 снятися 61
 собѣ 125
 себе 61, 125
 соберутся 171

- соборная 145, 203
 собою 125
 собра 54, 62
 собрав 54
 собрався 54, 180
 собрался 181
 со братомъ 62
 собращася 54, 62
 совѣтъ 203
 совершенъ 41
 совершенъ 161, 203
 соверши 41, 175, 203
 совещающе 57, 159
 совокупив 55, 157
 согна 53, 175
 согнаша 53
 соговоряся 153
 соделаша 62, 177
 содумаша 177
 сожались 62
 сожже 53
 сожъже 53
 созвали 62, 182
 созваша 54
 соимы 218
 Соколци 59, 73
 Соколцю 59
 сокры 175
 солнце 41, 85, 106
 солнци 41, 73, 85, 106
 Солонои 38
 солтану 223
 Солтану 45
 Соофию 95
 сопротивитися 192
 сослався 62
 состигоша 177
 сотвори 62, 175, 187
 сотворилося 181
 сотворихомъ 177
 сотвориша 62, 178
 сотвориши 169
 София 70, 208
 Софьи 208
 сохранень 38, 161
 сохраню 169
 сошлетеса 170
 спаде 61, 175
 Спаса 98, 213
 спасение 106
 Спасов 66, 138
 спаськи 71
 список 57, 97
 сплениша 39, 61
 споведа 77
 сподоби 175
 справлении 67
 спросистася 176
 Спытко 98
 срдци 85, 106
 серебряну 39, 54, 140
 средехрестную 85
 средокрестной 39, 42, 146
 среду 39, 91
 сретоша 85, 86
 сретошася 86, 178
 сроду 38
 ссущих 68, 156
 ста 175
 ставити 192
 стад 104
 сталася 181
 стало 181
 сталь бы 190
 станеть 169, 171
 станомъ 100

- станы 102, 103
 старейшему 150
 старейшинамъ 66, 72
 стареши 150
 стародубьскѣи 58
 старостил 180
 старосту 95
 старосты 93
 старшего 59, 150
 старымъ 66
 стати 192
 сташа 177
 створи 61
 створу 61
 створю 169
 Степанка 70
 Степанко 70, 98
 стерега 39
 стерети 39, 80
 Стефана 70, 207
 стоить 166
 столпь 41
 стольнечьномъ 65, 218
 столпы 41, 42
 стому 77
 сторей 150
 сторожехъ 108
 сторожею 38
 сторожи 38, 72
 сторожу 95
 сторон 94
 сторонамъ 38
 стороны 38
 стоявши 159
 стояла 181
 стояли 182
 стояль 75
 стояста 176
 стояти имамъ 172
 стоять 168
 стояху 184
 стояша 178
 стояше 183
 стоящую 153, 154, 155
 стража 38
 странамъ 66, 94
 странах 94
 страны 38, 90, 93
 странъ 93
 страсной 85, 146
 страшному 144
 стрегущи 68, 154, 155
 стрежаху 39, 184
 стрелами 50, 94
 стрелѣ 50, 92
 стрели 50, 175
 стреляйте 189
 стрете 86
 стретили 86
 стретиль 66, 180
 стретоша 86
 стрылы 50, 93
 студена 151
 ступивъшимся 57, 79, 160
 ступиша 79
 субботу 91
 судех 104
 судил бы 190
 судити 192
 сужю 164
 Суздада 105
 суздальскѣи 58, 143
 Суздальскую 146
 суздальскы 58
 суздальского 144
 Суздальской 146

суть 168
 сущи 68, 154
 сущимъ 156
 сущю 155
 схождения 68
 съборной 146, 203
 събою 56, 125
 събра 60, 175
 съвлечеша 60, 82
 съделати 60, 82, 192
 съехався 60
 съляша 52
 съписанием 106
 сътвориша 60
 сътворишася 60
 сылы 90
 сын 66
 сына 109
 сынов 110
 сыновѣ 110
 сынове 110
 сыновци 108
 сыномъ 63, 66, 109
 сыну 109
 сыны 110
 сынъ 66, 109
 сынми 63, 110
 сыплуци 67, 68, 154
 сыроядцемъ 57
 Съмоленце 100
 сътоя 56
 сътояша 56
 сю 133
 ся 125
 сядеть 169
 ся остало 181
 ся посмотрѣло 181
 ся радити 192

ся увирило 181

Т

та 128, 129
 тавара 45, 222
 тавары 222
 такова 127
 таковое 126
 таковой 128
 такую 128
 Тактамыша 83
 Тактамышеву 137, 139
 Тактамышемъ 46, 48, 83
 Тактамышу 46
 Тактамышъ 46
 Тактомоша 46
 Такътамышъ 83
 татар 66, 103
 татарех 103
 татарина 99
 татаров 103
 татарове 102
 татаромъ 103
 татарская 59, 145
 татарскыа 147
 Татарская 148
 татарскомъ 59
 татарскою 146
 татарскыи 143
 татары 103
 Татары 103
 татаръ 66, 103
 тая 128, 129
 твердо 41
 твердою 146
 твердь 151

- твердостью 41
 твердь 42, 138
 твоего 132
 твои 134
 творять 168
 творящимся 156
 твою 133
 твоя 132
 тѣло 114
 тѣломь 63, 65, 114
 тѣмь 49, 126
 тебе 122, 124
 тележьного 57, 144
 теми 130
 темь 49, 126, 130
 теремыи 39, 198
 теремьного 39, 198
 терпѣти 41
 тесть 55, 110
 тех 49, 66, 130
 техь 66, 129
 течеть 166
 ти 123, 129
 тиверци 107
 тии 129
 Тимофеи 70
 тисечи 73
 тысяцьки 71
 тысяцьскыи 79
 тысяцькому 79
 тысяцькыи 79
 тысяще 68
 тишина 90
 тма 54
 то 126
 тобѣ 49, 123
 тобою 124
 того 127
 тое 126
 тои 126, 128
 токмо 55, 58
 том 127
 тому 127
 Торжьку 98, 100
 Торжьжокь 48
 тотары 46
 тоть 126
 тою 128
 травное 144
 тризну 91
 Триур 226
 Троками 103
 Троки 71, 103
 Троков 103
 Трокомь 103
 Трокы 102
 Троцѣх 49, 103
 Троцех 49
 Троцехь 66, 103
 трубою 92
 тружавься 181
 ту 128
 турскимь 85
 тую 128
 Тферѣ 112
 Тфери 111, 112
 тфERICЕМь 71
 тферскы 71
 тферскыи 143
 тферьскаго 59, 71, 144
 тферьского 71, 144
 тферьськымь 60, 144
 Тферы 74
 Тферь 65, 111, 112
 Тѣфер 65
 ты 122

тые 129
 тыи 127, 129
 тыкаху 184
 тым 126
 тымь 126
 тысечи 68
 тысяцькыи 71
 тысячех 68
 тых 66, 127, 130
 тыя 127, 129
 Тьфери 71
 тьферскыи 59
 Тьферьскыи 148
 тя 123
 тяжьце 57, 140

У

убѣицю 95
 убегоша 76, 177
 убежить 169
 уби 175, 178, 188
 убиения 106
 убиену 162
 убиень 161
 убил есть 180
 убисте 177
 убити 192
 убихомь 177
 убиша 76, 177
 убию 169
 убиють 171
 убоявся 157
 убояхся 174
 убояшася 178
 уведоша 177
 уверилися 49
 увернуса 76
 увесь 76, 132
 увидих 66, 175
 увирило 50
 у восени 76
 у во что 76
 угонили 182
 у город 76
 у городе 76
 у Городне 76
 угорскыи 59
 угорьския 58, 76, 147
 угорьскому 144
 Угорьское 58, 143
 Угрѣ 76
 удавили 182
 у другое 76
 уехаль 180
 узводь 76
 узриль 50, 180
 узриста 176
 узял 76
 узяша 76, 177
 у Литву 76
 улусь 224
 Уляян 44
 у Любуцьку 76
 Уляною 44
 Уляну 44
 умедлиши 165
 умерети 41, 76
 умерл 53, 86, 180
 умершу 53, 159
 умиленное 143
 умолиста 176
 у море 76
 умре 53, 175, 178, 205
 умремь 53, 170

умуровали 217
 у мысцу 76
 умышливьши 57, 158
 умьре 53
 уна 44, 139
 у Немьци 76
 уньль 138
 у полон 76
 услышав 75, 181
 услышавши 57, 76, 158
 услышавшимь 160
 устави 175
 усточни 76, 141
 устройша 178
 усь 80
 утамоньв 222
 утаяся 153
 утвердися 41
 утверьди 175
 утечь 169, 171
 утопиша 178
 утоплъ 86
 утоплъ есть 180
 утро 44
 у Троцех 76
 учини 187
 учинили 182
 учинилося 181
 учиниль 218
 учинися 175
 учини честь, 221
 учиниша 76
 учти 54

Ф

Фалишькое 70, 144

февраля 205
 Фегнасть 70, 208
 федаровьскыи 45
 Федор 208
 Федорьчюкь 70
 Федосия 208
 Федота 208
 Феодор 207
 Феодоровь 138
 Феодосии 70
 Филипа 207
 Филипова 139
 Филипъ 70, 97
 Филоповы 40
 Филофия 70
 Фома 70, 207
 фоминьского 70
 Фотеи 70, 208
 Фотием(ъ) 65
 Фотия 207

Х

хвали 175
 Хвалыси 70
 хваляся 153
 хитрь 71, 138
 хлѣб 99
 хлѣба 98
 ходи 175, 187
 ходив 75
 ходили 182
 ходиль 180
 ходиста 184
 ходять 168
 ходящи 155
 хожьдаху 68, 184

холми 41, 50
 холоп 38
 холопа 38
 хорваты 102
 хоте 175
 хотевъшимь 57, 72, 160
 хотела была 185, 186
 хотели 182
 отель 180
 хотя 153, 155
 хотять 168
 хотяху 184
 хотяше 183
 хотящи 68
 хотящимь 156
 хочю поведати 172
 хочють 168
 хоцещи 165
 хоцещи избыти 172
 хоцю 68, 164
 хоцю креститися 172
 хоцю поняти 172
 храбр 38, 137, 138
 храбрости 111
 храбрость 38, 112
 храбрых 38, 148
 храмины 38
 храмы 38
 хрестяне 117
 хрестянемь 117
 хрестянехь 64, 117
 хрестяномь 117, 198
 хрестянскую 59
 хрестяны 117
 хрестянь 117
 хрестяньску 140
 хрестяньскы 58, 143
 хрестяньскыя 147

Христова 139
 Христово 139, 203
 Христовы 140
 христоименитых 148, 211
 христолюбивы 143, 211
 хрестяны 198
 хромымь 148

Ц

цара 105
 Цараграда 98
 царев 138
 царевичь 104
 цареву 139
 царевым 139
 царема 107
 царемь 48, 64, 105
 царехь 66, 108
 цари 105
 Царигорода 98
 Царигороде 100
 царигородского 144
 царигородскимь 83, 145
 царигородьскому 144
 царие 107
 царици 74, 94, 96
 царицю 95
 царичыными 73
 царства 101
 цару 105
 царь 104
 Царьгород 99
 Царьград 38
 царьства 58
 царьстви 58, 101
 царьствию 106

царство 101
 царствовать 58
 царю 105
 Царюграду 99
 царя 104, 105
 Царягорода 98
 цел 137
 целовали 182
 целование 106
 целованию 106
 ценных 148
 церкви 41, 58, 119, 120
 церков 41, 57, 119, 219
 церковны 143
 церковным 57, 61
 церковныя 41, 57, 147, 148
 цтя 83

Ч

чадолюбивь 211
 чадь 203
 часа 102
 чего 135
 человек 102
 человеков 102
 человекъ 102
 человекъ 97
 человека 139
 человеческу 139
 человеческыи 71, 148
 человекчи 149
 челомъ 65
 челомьбитиємъ 106
 червенах 41
 Червень 41
 черес 39, 61
 чернець 41
 Чернигов 41
 черниговьскы 41, 59
 черници 41
 черницю 79
 черн 41
 черной 41, 48
 чернцех 59, 108
 черныи 143
 черных 148
 черныя 48, 147
 черьнца 59
 черьнцех 59
 черьнь 42, 66
 ческого 85, 144
 Ческое 85, 143
 чесно 85
 чесны 55, 85, 143
 чести 55, 111, 112
 честив 55, 74, 157
 честию 55, 112
 честно 55, 85
 честь 55
 четвертокъ 41, 57
 четвертому 41
 четвертыи 41
 четвертьтокъ 42
 четвертьтыи 42
 Чехы 103
 чехыны 71
 чинити 192
 числа 101
 число 101
 числомъ 63, 101
 чрнцех 49
 чти 54
 чтите 54, 189
 что 54, 84

что ж 135
 чьщю 79, 111
 чюдо 114
 чудотвореную 146
 чудотворца 59
 чудотворъца 59
 чюду 115
 чюя 153

Ш

шатер 55, 222
 шатеры 55
 шатерь 55, 222
 шатра 54, 222
 Швертигаиломь 228
 Швитригаило 70, 98, 228
 Швитригаилу 70
 шед 86, 157
 шедшю 55, 58, 159
 шенеку 225
 шло 54
 шлются 168
 што 84, 135
 штобы 84
 штобы въчинили быхомь 191
 штобы еси уедьналь 190
 штобы отехати 191
 штобы приѣхаль 190

Ю

ю 133
 юже 133
 юревъскыи 59
 Юрьвым 139

Юрьевую 141
 Юрьи 104
 Юрья 104
 Юря 104, 105

Я

я 44, 122, 134
 явился 175
 явится 169
 явлено 161, 162
 явльшюся 67, 159
 Ягаила 70, 98, 99
 Ягаило 98, 228
 Ягаиломь 63, 100
 Ягаилу 70, 99
 ядаху 184
 Ядвига 90
 Ядвигу 91
 Яды 153
 ядяше 183
 язвена 162
 языки 103
 языку 98
 Якима 208
 Якова 208
 якори 225
 Яндрѣи 47
 Янушевую 141
 Ярополк 97
 Ярополкъ 41
 Ярополча 41, 138, 139, 140
 Ярополчю 138
 Ярополък 42
 Ярополъку 99
 Ярополъчимь 42, 141
 Ярополька 42, 98, 99

Ярослав 97	Ярословъли 67
Ярослава 98	ярълыкы 46, 56, 71, 224
Ярославль 67, 104, 138	Яръслава 99
Ярославлю 105	ять 192
Ярославля 138	яша 177
Ярославомь 63, 100	
Ярославу 99	

SUMMARY

The language of Suprasl Chronicle dated 1519 (phonetics, inflection, vocabulary)

The discovery and publication of *Suprasl Chronicle* started the development of studies on the language, context and the circumstances of coming into existence the West Ruthenian Chronicles of the 15th and 16th centuries. It allowed to reveal interesting characteristics of the historiography of Belarus and Lithuania of this period. The development of chronicle writing of the Grand Duchy of Lithuania was divided into stages. Initially, separate historiography narratives were created – chronicles, which were later combined with each other and compilations were created. With time they were supplemented with new pieces of writing as the needs developed, it resulted in subsequent fuller digests. Each of the three digests of Byelorussian-Lithuanian chronicles is distinguished by its own individuality, connected not only with specific ideological significance, different in particular monuments, but also with the environment it was created in. It was also reflected in the specific linguistic nature of Old Byelorussian chronicles.

The purpose of this work was linguistic characteristics of *Suprasl Chronicle* with regard to phonetic features, changes within declension and verbal flexion, as well as lexical borrowings. The linguistic analysis of the monument text proved that a portion of phonetic and inflection phenomena displays the West Ruthenian realization. Concurrently, the monument shows strong connections with Russian Orthodox traditions, what is reflected on both the phonetic and morphological level. The frequency of particular phonetic phenomena is on a varied level due to that fact most of them did not obtain the position of written standards. On the one hand, it is easy to notice, within lexical borrowings, the influence of the Polish language which mediated to transfer some borrowings into the West Ruthenian language. On the other hand, the text of the chronicle is riddled with Old Slavonic vocabulary what provides subsequent evidence that it has a connection to a literary tradition.

A vast majority of phonetic phenomena displays fluctuations between Church Slavonic and (West) Ruthenian realizations. This refers, inter alia, to: 1) realization of Proto-Slavic groups of sounds *tort, *tolt, *tert, *telt, and onset clusters *ort, *olt; 2) onset forms with [o-] collateral to [ie-] (< *ie-); 3) fluctuations of the Church Slavonic realization and Ruthenian realization of clusters *kt', *gt', *tj and *dj; 4) records with *ку, гу, ху* collateral to *кы, гы, хы*.

A strong link to the chronicle writing tradition is attested by a negligible amount of records documenting the transition [e] > [o] after old palatal consonants [ž'], [š'], [č'], [c'] as well as after [r'].

The forms realizing the East Slavonic pattern gain advantage over the Church Slavonic forms, what can be observed in: 1) the development of Proto-Slavic combinations with short close vowels (yers) before consonants [l] and [r]; 2) continuants of the Proto-Slavic groups realization: labial + [j]. This monument documents, almost without any exceptions, the vocalisation of short close vowels typical of the Old East Slavonic language in the Proto-Slavic combinations *trъt, *tlъt, *trьt, *tlьt.

A group of phenomena justified in the West Ruthenian phonetics, without any consequences in the realization, is presented by: 1) spirant change [g] > [h], in Cyrillic monuments realized graphically in the form of *кз* and *к* in the place of etymological [g] and the omission of fricative-glottal [h] in words like: *очнодарь*; 2) transition [ɫ] > [ɥ] in masculine of the past tense; 3) change [u] > [ɥ]; 4) writing *ѣ* or *е* in the place of etymological [ě], proving their articulation similarities; 5) narrowing of the articulation of [ě] typical of South-Byelorussian and North-Ukrainian dialects; 6) articulation of [a] sound in the place of [o] sound, documented by records with *а* in the place of etymological [o] in unstressed syllables, and indirectly, some records with *о* in the place of etymological [a] in an unstressed position; 7) articulation of [e] sound in the place of [ʼa] sound, strengthened by writing [e] sound in the place of unstressed [ʼa].

In the monument there are no evident examples confirming the influence of the Polish phonetics.

The realization of vowels reduced in the morphemes of words raises conclusions that they were used intuitively, arising from their loss of phonological meaning.

The analysis of inflectional forms of nouns, pronouns, adjectives, participles and verbs led to the conclusion that in the field of declension and verbal flexion this chronicle does not substantially differ from the state represented by most of the Old Byelorussian monuments of the 16th century.

In the noun inflection there is a noticeable tendency to reduce the number of paradigms with regard to the general Ruthenian system by their unification. Concurrently, the noun inflection system is characterised by fluctuations in endings

and inflexional stems, it leads to the occurrence of many collateral forms within particular paradigms. From all types of declension the most permanent turned out to be the declension of *ā. The processes of equalization of declension form into *ŭ are characterized by ō-stem declension in gen., dat., loc. singular and plural. Noun forms of consonant declension with *s were almost completely equalized to ō-stem declension. Some forms declined into *jō, *n, *jā, *ū and *r. were generalized and turned into inflexional endings of declension into *ī.

A leveling tendency is noticeable within the given declension of *ū, *ā, *jā, as well as *ō, *jō and mutual interaction of hard and soft-stem declension. The tendency to level endings of all genders in plural in accordance with the paradigm of *ā declension was not certified in the monument by numerous examples.

A varying level of the development of animate – inanimate category is worth mentioning. Genitive and accusative singular masculine are commonly used with reference to animate nouns of the paradigm *ō, *jō. Parallel forms of old and new accusative were certified in masculine plural nouns, instead in feminine nouns a total lack of syncretism of genitive and accusative can be observed.

Changes that take place in the inflexional system of pronouns covered particular groups unevenly. Personal and reflexive pronouns, pronouns of the third person, and some of the gender-neutral pronouns underwent the least transformations.

The most significant changes, which included mainly endings, took place in the field of indefinite pronouns. They refer, amongst others, to the parallel application of Church Slavonic and Old East Slavic endings in some cases and West Ruthenian forms.

Noteworthy is the parallel use of the 2nd person pronouns and a reflexive pronoun based on Church Slavonic and Old East Slavic word roots.

The most important changes observed in the declension of adjectives include the process of disappearing the forms of noun declension, which were best preserved in possessive pronouns with formatives -oσb (-eσb). The syntactic function of adjectives with simple declension changed, limiting their use to predicative roles.

Within a group of complex adjectives regular Old East Slavic endings were recorded along with Church Slavonic endings.

Inflexional innovations typical of the West Ruthenian languages found expression in nominative masculine of complex adjectives with the ending -иu (-иu) reduced to -и, -u and feminine possessive adjectives with complex declension endings.

Participle forms in the analysed monument provide valuable research material, however, their system of declension compared to the All-Ruthenian system was significantly simplified. All forms of genders and numbers of present participles were unified to nominative feminine and their function was limited to non-declinable adverbial participle. The frequency of the use of similar forms in the monument is high.

In the verbal system one can notice tendencies to unify and simplify the complicated structure of past tenses. Alongside traditional forms of aoryst, imperfect and plusquamperfect, which are frequently used, the function of universalized past tense is often adopted by perfect, usually simplified and used in the synthetic form of present participle of past tense with the ending *-лѣ*. Only a few examples of old perfect with an auxiliary word *емѣ* were found. Attention should be given to the fact that in the original part of the monument, created already within the territory of the Grand Duchy of Lithuania, it became the dominating form but not the only one. The regression of the complicated system of past tenses in spoken language is also documented in the monument by using grammatical numbers incorrectly and incorrect spelling of some of conjugational forms.

The monument documents old forms of imperative with a particle *да*. The use of an auxiliary verb *бы* used with the 2nd and 3rd person plural proves the gradual evolution of conditional tense.

The forms without a coda consonant in ending were documented in the 3rd person singular of present tense / future simple, mainly used in the function of *praesens historicum*.

The review of borrowings carried out in the work proves that the most numerous group of borrowings in the *Suprasl Chronicle* constitutes words derived from the Church Slavonic language or the words which entered East Slavonic languages through the medium of the Church Slavonic language. The incidence of borrowings from particular languages is different in each portion of the chronicle. The majority of words derived from the Church Slavonic language (similarly Scandinavian loanwords) are found in the compiled All-Ruthenian portion of the *Suprasl Chronicle*. Chronologically newer extracts of the monument were marked with the influence of the Polish language (and German). Church Slavonic vocabulary was mainly linked to religious sphere and is used to define abstract concepts. These are usually the words of Greek origin, which entered the language of East Slavs through the medium of the Church Slavonic language. The most numerous group of borrowings documented in the chronicle constitutes: names determining people according to their profession, held office, a position in an orthodox church and monastery administration, membership of a particular social group and names of concepts connected with religious sphere.

The analysis of phonetics, inflectional forms and lexical borrowings, carried out in this work, proves that *Suprasl Chronicle* is a monument, on the one hand, connected with the Ruthenian tradition of chronicle writing, as it is best evidenced by the All-Ruthenian portion, on the other hand – it is connected with the tradition of chronicle writing of the Grand Duchy of Lithuania. Most of linguistic phenomena which appear in the chronicles have an All-Ruthenian coverage, however, the monument

documents also many linguistic phenomena typical of Church Slavonic language on the phonetic, morphologic as well as lexical level. A characteristic peculiarity of Byelorussian and Lithuanian chronicles was the presence of linguistic properties specific to the West Ruthenian territory, what is confirmed by the conducted analysis of the text of *Suprasl Chronicle*. They are characterized by the inconsistency of realization and the uneven level of exemplification in particular portions of the monument. All these properties reflect a living language of the author of this text, as well as the territory where it was written. Owing to this *Suprasl Chronicle* is an onhomogeneous and rich monument in terms of language.

